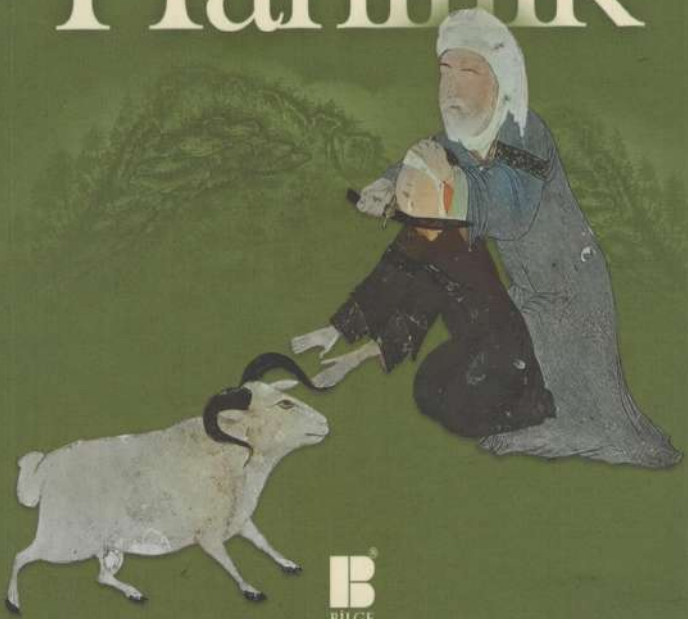
İslam Kaynaklarına Göre

Hz. İbrahim Ve Haniflik

BİLGE KÜLTÜR SANAT

Prof. Dr. Şaban Kuzgun

YAYIN NO: 703

İslâm Kaynaklarına Göre
Hz. İBRAHİM VE HANİFLİK
Prof. Dr. Şaban Kuzgun

© Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Sertifika No: 16228

1. Basım, 1985
Bilge Kültür Sanat, 1. Basım, Eylül 2015

ISBN: 978 - 605 - 9241 - 03 - 8

Genel Yayın Yönetmeni: *Ahmet Nuri Yüksel*
Kapak: *Kenan Özcan*
Sayfa Düzeni: *Nurel Naycı*
Baskı: *Alemdar Ofset*
Davutpaşa Cad. Besler İş Merkezi No: 29-30 Topkapı / İstanbul
Tel: (0212) 544 23 09
Kapak Baskı: *Azra Matbaacılık*
Cilt: *Çevik Matbaacılık*

BİLGE KÜLTÜR SANAT
Nuruosmaniye Cad. Kardeşler Han No:3 Kat:1 34110 Cağaloğlu / İstanbul
Tel: (0212) 520 72 53 (Pbx) Faks: (0212) 511 47 74
bilge@bilgeyayincilik.com www.bilgeyayincilik.com

İslâm Kaynaklarına Göre
Hz. İBRAHİM VE HANİFLİK

Prof. Dr. ŞABAN KUZGUN

BİLGE
KÜLTÜR
SANAT

Prof. Dr. Şaban Kuzgun

Samsun ilinin Çarşamba ilçesi Akçatarla köyünde 03.02.1950 tarihinde dünyaya geldi. İlk ve ortaokulu Bursa'da, liseyi de İstanbul'da dışarıdan girdiği sınavlarla tamamladıktan sonra, 1975 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 1975-1977 yılları arasında iki yıl lise öğretmenliği yaptı. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Hikmet Tanyu ve Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Türk Kültür Tarihi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'in birlikte yönettiği "Hazarların Yahudileşmesi ve Karai İnancı Üzerine Bir Araştırma" adlı tezi ile doktorasını 1980 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalında tamamladı. 1981 yılında askerlik görevini tamamladı. 1977 yılından itibaren öğretim görevlisi olarak çalıştığı Kayseri Yüksek İslam Enstitüsü 1982 yılında Erciyes Üniversitesi'ne bağlı İlahiyat Fakültesi'ne dönüştürülünce bu fakültenin Dinler Tarihi Anabilim Dalına yardımcı doçent olarak atandı. 1985 yılında doçent, 1993 yılında da profesör oldu. 1988-1989 yılları arasında bir yıl süre ile Kuveyt Üniversitesi'nde araştırmacı öğretim üyesi olarak çalıştı. 1993 yılında kurulmuş olan Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne 19.07.1994 tarihinde kurucu dekan olarak atandı ve 11.01.1999 tarihine kadar bu görevi yürüttü. 1996 yılında Dışişleri Bakanlığı tarafından görevlendirilen heyetin üyesi olarak İran'da çalışmalarda bulundu. Yine 1997 yılında Türk İsrail Kültür Antlaşması çerçevesinde Cumhurbaşkanlığı adına İsrail'e giden heyette yer aldı ve oradaki müzakerelere katıldı.

Görevde bulunduğu tarihlerde Erciyes, Fırat ve İnönü Üniversitelerinin çeşitli fakülte ve yüksekokullarında esas uzmanlık alanının dışında Kuran-ı Kerim, Arap İslam Tarihi, Osmanlıca, Selçuklu Kurumlar Tarihi, Türk Kültür Tarihi, Türk Din Tarihi gibi dersleri okutmuştur. Öğretim Üyeliği sürecinde birçok doktora ve yüksek lisans tezi yönetmiştir. İngilizce ve Arapçayı iyi derecede, İbranîce ve Farsçayı da orta derecede bilen Prof. Dr. Şaban Kuzgun birçok Avrupa ülkesinde bulunan sivil toplum kuruluşlarının davetlisi olarak konferanslar vermiştir. Evli ve üç çocuk babası olan Prof. Dr. Şaban Kuzgun Şanlıurfa'da katıldığı bir sempozyumdan dönüşünde 14.05.2000'de Kayseri girişinde geçirdiği elim bir trafik kazası sonucunda vefat etmiştir.

Sevenlerinin tek tesellisi, kendisinin "eserlerim" dediği öğrencileri ve akademik hayatı boyunca yazmış olduğu kitap, makale ve sunmuş olduğu çok değerli konferans bildirileridir.

Kitapları:

Kayseri ve Çevresinde Ziyaret ve Ziyaret Yerleri (Komisyon, Kayseri Büyükşehir Belediyesi, 1996), *Dört İncil Farklılıkları ve Çelişkileri* (Bilge Kültür Sanat, 2015), *Hazar ve Karay Türkleri* (Bilge Kültür Sanat, 2015), *İslâm Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim ve Haniflik* (Bilge Kültür Sanat, 2015), *Dinler Tarihi* (Bilge Kültür Sanat, 2015).

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR 7
ÖNSÖZ 9
GİRİŞ 11

BİRİNCİ BÖLÜM
Hz. İBRAHİM'İN HAYATI

A - İbrahim Kelimesi ve Anlamı 33
B - Tarihî Bir Şahsiyet Olarak Hz. İbrahim 37
1 - İslâm ve Yahudi Kaynaklarına Göre 37
2 - Tarihî Belgelere Göre 38
C - Yaşadığı Yüzyıl 42
D - Doğumu, Çocukluğu ve Gençliği 44
1 - Hz. İbrahim'in Ailesi 46
2 - Doğumu 49
3 - Çocukluğu 51
4 - Gençliği 56
E - Hz. İbrahim'in Göçleri 63
1 - Harran'a Göç 64
2 - Filistin'e (Kenan Diyarına) Göç 67
F - Mısır'a Seyahat 72
G - Lût (A.S.) Olayı 77
H - Hacer'le İsmail (A.S.)'in Evden Çıkarılışı 81
I - Kurban Olayı 87
K - Kâbe'nin İnşası 92
L - Hz. İbrahim'in Ölümü 98
M - Hz. İbrahim'in Vasıfları 102

İKİNCİ BÖLÜM
HANİFLİK

A - Hz. İbrahim'in Yetiştiği Çevredeki Dinî Durum 113
Sabiîlik 118
B - Hanif Kelimesi ve Anlamı 126
1 - Hanif Kelimesi Hakkında Müsteşriklerin Yorumları 138
2 - Müsteşriklerin Gayesi 163
C - Haniflik Bir Din mi? 165
D - Haniflikte İnanç Esasları 174
E - Haniflikte İbadet Esasları 180
1 - Hac 182
2 - Kurban 185
3 - Namaz 192
4 - Zekât 195
5 - Oruç 196
6 - Sünnet 197
7 - Diğer Hükümler 200
F - Son Hanifler 201

SONUÇ 215
BİBLİYOGRAFYA 223
İNDEKS 227

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
A.S.	Aleyhi's-Selâm
A.Ü.İ.F.D.	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
C.C.	Celle Celalühü
Çev.	Çeviren
E.I.	The Encyclopedia of İslâm
E.R.E.	Encyclopedia of Religion and Ethics
H.	Hicrî
Hz.	Hazreti
J.E.	The Jewish Encyclopedia
İ.A.	İslâm Ansiklopedisi
Küt.	Kütüphane
M.	Miladî
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
P.	Paqe
s.	Sahife
T.	Tomb
Ter.	Tercüme
U.J.E.	Universal Jewish Encyclopedia
V.	Volume
v.b.	ve benzeri

ÖNSÖZ

XIX ve XX. yüzyıllarda, İslâmiyet ile ilgili çalışmalarını yoğunlaştıran Yahudi ve Hristiyan araştırmacıların, en çok ilgilendikleri konulardan biri de Hz. İbrahim ve **Haniflik** mevzuudur. Bu araştırmacılar, İbrahim, İsmail ve Hanif kelimelerinin geçtiği Kur'an ayetlerinin, Mekke veya Medine döneminde nazil oluşuna bakarak kendilerine göre birtakım sonuçlara ulaşmaya çalışmaktadırlar. Bunlar, özellikle "hanif" kelimesi üzerinde durarak bu kelimenin, Hz. İbrahim'in inancının adı olmadığı şeklinde bir sonuca varmaktadırlar.

XIX. yüzyılda, müsteşrikler tarafından başlatılan ve gittikçe artan bu çalışmalara karşı, İslâm âleminde konu ile ilgili olarak yeterli bir çalışmanın yapıldığını göremiyoruz. Bu durum bizi, Hz. İbrahim ve Haniflik konusunda bir araştırma yapmaya sevk etmiştir.

İki bölüm hâlinde, "İslâm Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim ve Haniflik" ismi ile takdim ettiğimiz bu incelemenin birinci bölümünde, Hz. İbrahim'in hayatını, Yahudi kaynaklarındaki bilgilerle mukayeseli olarak araştıracağız. İkinci bölümde ise Haniflik konusunu ele alarak onun, Hz. İbrahim'in inancının adı olup olmadığını ortaya ko-

yacağız. Daha sonra, İslâm kaynaklarına göre, Hanifliğin esaslarını tespit etmeye çalışacağız.

Araştırmamızda esas prensibimiz, ilmî gerçekler neyi gösteriyorsa onu ortaya koymaktır. Müsteşriklerin konumuz ile ilgili olarak ileri sürdüğü iddiaları, elimizden geldiği kadar derinliğine inerek incelemeye ve tarafsız bir şekilde değerlendirmeye çalışacağız.

Konuyu araştırırken karşılaştığım güçlüklerin halledilmesinde, kıymetli fikirlerinden yararlandığım, Prof. Dr. Ekrem Sarıkçıoğlu Bey'e teşekkürlerimi arz ederim. Ayrıca, araştırmam esnasında faydalandığım Fransızca eserlerin tercümesinde, her türlü yardımlarını esirgemeyen, Halil İbrahim Açmaz ve Yrd. Doç. Dr. Harun Güngör Beylere, Almanca eserlerin tercümesinde yardımcı olan Yrd. Doç. Dr. Halit Ünal Bey'e, teşekkürlerimi sunarım.

Şaban KUZGUN

GİRİŞ

Kur'an-ı Kerim'de tevhid inancının tebliğcisi ve temsilcisi olarak takdim edilen Hz. İbrahim, vahye dayanan üç büyük dinin (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâmiyet) temel dayanak noktalarından biri olarak görülmektedir. Tevrat'ta ondan "İbranî İbrahim[1]" şeklinde bahsedilirken, Matta İncili'nde Hz. İsa'nın nesebi "İbrahim oğlu, Davud oğlu, İsa Mesih" şeklinde verilmekte ve Hz. İsa'nın soyu Hz. İbrahim'e bağlanmaktadır[2]. Kur'an-ı Kerim'de onun hakkında "İbrahim ne Yahudi ne de Hristiyan'dı, o, Hanif ve Müslim idi, müşriklerden değildi[3]" denilerek inanç yönünden ona atıfta bulunulmaktadır. Tevrat ve İncil soy bakımından ilişkiyi ilk plana alırken, Kur'an-ı Kerim, açık bir şekilde ona soy yönünden atıf yapmamakta, Hz. İbrahim'in Arapların ve Hz. Muhammed'in atası olduğunu zikretmektedir[4].

1 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XIV. 13.
2 **Kitab-ı Mukaddes,** Matta, I, 1.
3 **Kur'an-ı Kerim,** Al-i İmran, 67.
4 Montgomery Watt, **Modern Dünyada İslâm Vahyi,** Çev. Mehmet Said Aydın, Ankara, 1982, s. 123; M. Watt'ın da belirttiği gibi Hz. İbrahim'in Arapların ve Hz. Muhammed'in atası olduğuna dair Kur'an-ı Kerim'de sarih bir ifade bulunmamasına rağmen, Bakara suresi 128. ayette geçen "Rabbimiz, bizi sana teslim olanlar yap,

Üç ilâhî dinin şu veya bu şekilde Hz. İbrahim'e atıfta bulunması; Yahudilerin soylarını ona dayandırması, İncil'de Hz. İsa'nın soy kütüğünde onun adının geçmesi ve Kur'an-ı Kerim'de 69 ayette ondan bahsedilmesi, bu dinlerin Hz. İbrahim'e verdiği önemi ortaya koymaktadır.

Bazı çevrelerde Hz. İbrahim'in tarihî bir şahsiyet olmadığı, aksine İbrahim kelimesinin bir soy veya kabile adı olduğu şeklinde birtakım iddialar ileri sürülmektedir[5]. Bu bakımdan yukarda zikrettiğimiz dinlerin, özellikle İslâmiyet'in Hz. İbrahim'e ve onun inancına bakış açısını tespit etmek, bu dinlerde bulunan, onun hakkındaki farklı görüşleri ortaya koyarak bir mukayese yapmak gereklidir. Dogmatik ve dogmatik olmayan malzemelerden faydalanarak Hz. İbrahim'in tarihî bir şahsiyet olarak yaşadığını, İbrahim isminin bir kabile ismi olmayıp bir şahıs adı olduğunu ortaya koymak, meseleye kuşku ile bakanları ikna açısından faydalı olacaktır.

Tevrat ve İnciller Hz. İbrahim'in tebliğ ettiği dinin ismini zikretmemektedir. Fakat Kur'an-ı Kerim'de onun tebliğ ettiği dinin adı **Haniflik** olarak özellikle zikredilmektedir[6]. XIX ve XX. yüzyılda bir kısım müsteşrikler, Kur'an-ı Kerim'de "İbrahim" ve "Hanif" kelimelerinin geçtiği ayet-

neslimizden de sana teslim olan bir ümmet çıkar" ifadesindeki "neslimizden" sözünden, Arapların kastedildiğini bazı müfessirler ileri sürmekte ve bundan İbrahim'in Arapların atası olduğu anlamı çıktığını söylemektedirler. Bkz. Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, **Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an,** C. I, Mısır, 1379, s. 554; Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed el-Ensarî el-Kurtubî, **el-Camî' li-ahkâmi'l-Kur'an,** C. II. Mısır, 1967, s. 127. Ancak Müfessir İbn Kesîr, bu ayetteki "Zürriyetimizden" sözünden sadece Arapların değil, diğer milletlerin de kastedilmiş olabileceğini bildirmektedir. Bkz. İmaddüdin Ebü'l-Fida İsmail b. Kesîr, **Tefsîrü'l-Kur'ani'l-azîm,** Beyrut, 1981, C. I, s. 183.

5 M. Watt, **a.g.e.,** s. 123.

6 **Kur'an-ı Kerim,** Bakara, 135.

leri ele alıp incelemiş ve kendilerine göre birtakım sonuçlara ulaşmışlardır. Hemen hemen bütün müsteşriklerin bu konuda ulaştıkları sonuçlar, İslâm kaynaklarının verdiği bilgilerle bağdaşmamaktadır. Bu yüzden "hanif" kelimesini ele alıp tetkik etmek, İslâm kaynakları açısından **Haniflik** inancının mahiyetini ortaya koymak ve bu dinin esaslarını tespit etmek gerekmektedir.

İbrahim kelimesinin yanı sıra **Hanif** ve **Hunefa** kelimeleri de Kur'an-ı Kerim'de 12 yerde geçmektedir. Tefsir, Hadis ve İslâm Tarihi kaynaklarında Haniflik konusu ile ilgili pek çok bilgi bulunmasına ve Batılı müsteşriklerin bu konu ile aşırı derecede ilgilenmelerine rağmen, bilebildiğimiz kadarı ile bugüne kadar İslâm âleminde Hz. İbrahim ve onun tebliğ ettiği Haniflik inancı hakkında müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Hz. İbrahim'in hayatı, peygamberler tarihi ile ilgili eserlerde diğer peygamberlerin hayatları gibi bir bölüm olarak anlatılırken, inanç sistemi üzerinde durulmamıştır. Hristiyan ve Yahudi ilim adamlarının çalışmaları, kendi mukaddes kitapları ve inançlarına paralel kalmıştır. Bilhassa onun tarihî bir şahsiyet olmadığı şeklindeki tarihçiler tarafından ortaya atılan iddialar üzerine, çalışmaların ağırlığı, onun tarihî bir şahsiyet olduğu hususu üzerine teksif edilerek ortaya atılan iddialar çürütülmeye çalışılmıştır. Yahudi ve Hristiyanlar tarafından hazırlanan ansiklopedilerde **İbrahim** (Abraham) maddesine çok geniş yer gerilmiştir. İslâm âleminde yayınlanan İslâm ansiklopedilerinin **İbrahim** ve **Hanif** maddelerinin de genellikle yine müsteşrikler tarafından kaleme alınması, İslâm Dünyasında bu konuda yeterli araştırmanın henüz yapılmamış olduğunu göstermektedir. Bu durum, bizi bu konuda bir araştırma yapmaya sevk etmiştir.

1 - Araştırmada karşılaşılan problemler: Hz. İbrahim'in hayatını ve tebligatını araştırırken karşılaştığımız en büyük problem, konu ile ilgili Hz. İbrahim'e çağdaş kaynakların bulunmayışıdır. Elimizde, onun zamanında yazılmış, ondan bahseden bir kitap mevcut değildir. Kur'an-ı Kerim, Hz. İbrahim'e gönderilen sahifelerin varlığından bahsetmekle beraber[7], bu sahifeler bize kadar ulaşabilmiş değildir. Her ne kadar İbnü'n-Nedim, bu sahifelerin Halife Harun-ı Reşid zamanında Keldanîceden Arapçaya tercüme edildiğini kaydediyorsa da[8], ne İbnü'n-Nedim ne de diğer ilim adamları, bu sahifelerin mahiyeti hakkında bize hiçbir bilgi vermemektedir. Ayrıca, bu sahifeler elimizde olsa bile bunların, gerçekten Hz. İbrahim'e vahyedilen sahifeler olup olmadığını tespit etmemiz de oldukça güç olacaktır. Nitekim Hz. İbrahim'e nisbet edilen **İbrahim'in Vahyi** (Apocalypse of Abraham) ve **İbrahim'in Ahdi** (The Testament of Abraham) gibi eserler için de aynı şeyler söz konusudur. Bu eserler, Hz. İbrahim'den çok sonralara ait bilgileri ihtiva ettiği için sahte kabul edilmektedir[9].

Hz. İbrahim'in yaşadığı bölgelerde bugüne kadar yapılan kazılarda ondan bahseden ancak iki belge bulunabilmiştir. Bu belgelerden birinde babasının ve kendisinin adı geçmekte; daha fazla bir teferruata rastlanmamaktadır. Diğerinde ise Ur peygamberinin tutuklanmasından söz edilmektedir[10]. Fakat bu bölgelerde yapılacak yeni

7 **Kur'an-ı Kerim,** A'la, 19.

8 Muhammed b. İshak b. Ebî Yakub İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist,** Beyrut, Tarihsiz, s. 37.

9 Moses Buttenwieser, "Abraham, Apocalypse of", **U.J.E.**, V.I, New York, 1948, s. 38.

10 Sir Leonard Woolley, **Abraham Decouvertes Recentes Surles Origines Hebreux,** İng.den Fr.caya Çev. A. ve H. Collin Delavaud, Paris, 1949, p. 23-24.

kazılarda onun hayatını aydınlatacak belgelerin bulunma ihtimali mevcuttur. Bu tür bir çalışma için hem iyi bir arkeolog olmak hem de eski Mezopotamya, Mısır, Kuzey ve Batı Arabistan dillerini bilmek gerekmektedir. Bu da ferdî çalışma boyutlarını aşmakta ve bir ekip çalışmasını gerektirmektedir.

Hz. İbrahim ile ilgili olarak elde mevcut en eski kaynak (onunla çağdaş olmamakla beraber) Tevrat'tır. Fakat bu kitapta Hz. İbrahim ile ilgili olarak bulunan haberlerde çelişkiler vardır. Bu durum, güveni sarsmakta ve mezkûr kitaba dayanarak onun hakkında sağlıklı bir bilgi elde etmemizi engellemektedir. Sözlü Yahudi rivayetlerinde Hz. İbrahim hakkında bazı bilgiler bulunuyorsa da onlarda da aynı çelişki ve tutarsızlıklarla karşılaşmaktayız.

Kur'an-ı Kerim, Hz. İbrahim hakkında bilgi vermekle beraber, onun doğumu, ölümü, göçleri vb. hususlarda tarihî bilgi vermez. Kur'an kendi metodu ve hedefi icabı, sadece onun inancı, dininin esasları, ibadetleri ve putperestlerle mücadelelerinden bahseder. Kur'an-ı Kerim'de Hz. İbrahim'in hayatı hakkında teferruatlı bir tarihî bilgiye rastlanamaması, Tevrat ve sözlü Yahudi rivayetlerindeki çelişkili haberler, araştırmamızda karşılaştığımız güçlüklerden biridir.

Tefsir, Hadis ve İslâm Tarihi kaynaklarında Hz. İbrahim'in hayatı hakkında mevcut olan bilgiler, bazı noktalarda Yahudi rivayetlerine paralellik arz etmektedir. Bu durum, bir kısım İsrailî rivayetlerin İslâm kaynaklarına girdiğini ortaya çıkarmaktadır. Ancak, Yahudi ve İslâm kaynaklarında aynı haberlerin bulunması her zaman bu haberleri birinin diğerinden almış olmasını gerektirmez. Fakat bu hususta yine de dikkatli ve ihtiyatlı olmak gerek-

mektedir. Biz, İsrailî rivayetleri, İsrailî olmayan rivayetlerden ayırmak için gerekli gayreti gösterdik.

2 - Araştırmanın alanı: Eski Orta Doğu dillerini bilmeden Hz. İbrahim ve onun Haniflik dini hakkında kaynak ve alan sınırlamasına gitmeksizin bir araştırma yapmanın güçlüğü ortadadır. Bu yüzden araştırmamızın alanını İslâm kaynakları ile sınırlamak zorunda kaldık. Bu sınırlama, diğer kaynaklardan faydalanmayacağımız anlamına gelmez. Başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere, Hadis, Tefsir ve İslâm Tarihleri, araştırmamızda temel dayanağımız olacaktır. Bununla beraber yeri geldikçe yazılı ve sözlü Yahudi rivayetlerine ve Batılı araştırmacıların eserlerine başvuracağız.

3 - Araştırmada takip edilen metot: Araştırmamızın alanını İslâm kaynakları ile sınırladığımız için, ele aldığımız her konuda önce İslâm'ın temel kaynağı Kur'an-ı Kerim'e müracaat edecek, Kur'an'da mevcut olmakla beraber tam olarak anlaşılamayan hususlarda Tefsir ve Hadis kaynaklarına başvuracağız.

Araştırmamızın temel amacı, bugüne kadar bilinegelen bilgileri kuru kuruya nakletmek değildir. Amacımız, İslâm kaynaklarında mevcut olan bu bilgileri tahlil etmek, onları Yahudi rivayetlerindeki haberlerle karşılaştırarak bazı sonuçlara varmaktır. Bu yüzden Kur'an-ı Kerim'de Hz. İbrahim hakkında mevcut olan bir bilgi için Tevrat'a ve diğer Yahudi rivayetlerine başvurarak karşılaştırma yapacağız.

Hz. İbrahim'in hayatı ve inancı hakkında Kur'an'da bulunmayan bazı bilgilere, Tefsir, Hadis ve İslâm Tarihi kaynaklarında geniş ve ayrıntılı bir biçimde rastlanmaktadır ki, bunların Yahudi rivayetlerindeki haberlerle kar-

şılaştırılması çok önemlidir. Daha önce belirttiğimiz gibi bu yolla, İslâm kaynaklarına giren İsrailiyat'ı tespit imkânı doğacaktır. İslâm ve Yahudi kaynaklarını bir bütün olarak ele alıp konumuzla ilgili olan haberler hususunda karşılaştırdığımızda, Hz. İbrahim hakkında Kur'an'da mevcut olan bir bilginin bazen Tevrat'ta bulunmadığı, ancak sözlü Yahudi rivayetlerinde mevcut olduğu; onun hakkında Tevrat'ta bulunan bir haberin bazen Kur'an'da mevcut olmadığı, ancak diğer İslâm kaynaklarında bu haberlerin mevcut olduğu görülmektedir. Bu durumları çeşitli metotlarla tahlil ederek bazı müphem noktaları aydınlatmaya çalışacağız.

4 - Araştırmada faydalanılan kaynak ve araştırmalar: Hz. İbrahim ile çağdaş olup ondan bahseden kaynak niteliğinde bir kitabın olmadığını daha önce belirtmiştik. Araştırmamızda esas olarak faydalandığımız eserler İslâm kaynaklarıdır. Yahudi kaynaklarına da bazı konuları aydınlığa çıkarmak ve mukayese için sık sık başvurduk. Ayrıca Batı'da, gerek **Hz. İbrahim** gerekse **Haniflik** hakkında yapılmış olan araştırmalara da yeri geldikçe başvurduk.

a) Kaynaklar: Faydalandığımız, kaynak niteliğindeki eserleri iki kısma ayırmamız mümkündür.

1) İslâm kaynakları: İslâm kaynaklarını, Kur'an-ı Kerim, Hadis, Tefsir ve İslâm Tarihi eserleri olmak üzere dört kısma ayırabiliriz.

a) Kur'an-ı Kerim: İslâmî inanca göre Kur'an-ı Kerim, Allah (C.C.) tarafından Hz. Muhammed'e vahyedilen ilâhî bir kitaptır ve Allah kelâmıdır. O, ilk vahyedildiği şekli ile bugüne kadar muhafaza edilmiş olup onda herhangi bir değişiklik meydana gelmemiştir.

Araştırma konumuz olan **Hz. İbrahim ve Haniflik** ile ilgili olarak Kur'an-ı Kerim'de herhangi bir çelişki yoktur. Kur'an, Hz. İbrahim'in hayatı hakkında yer ve zaman göstererek bilgi vermemekte, sadece onun inancı, ibadetleri ve putperestlerle mücadeleleri ile ilgili olarak ibret alınması için bilgi vermektedir. Kur'an-ı Kerim'in, Tevrat ve İncil'den metot olarak farklı olduğu esas nokta budur. Gerek Tevrat, gerek İnciller, âdeta birer şecere (soy) kitabı niteliğindedirler. Onlarda birçok tarihî bilgi mevcuttur; yer ve zaman göstererek birçok olaydan bahsedilmektedir.

Kur'an-ı Kerim'in kendi metodu icabı, verdiği bilgilerden Hz. İbrahim'in hayatı konusunda pek faydalanamıyoruz. Fakat onun inancı Haniflik hakkında Kur'an'da yeteri kadar bilgi mevcuttur. Hanifliği araştırırken faydalandığımız temel kaynak, Kur'an-ı Kerim'dir.

b) Hadis kitapları: Araştırmamızda Kur'an-ı Kerim'den sonra faydalandığımız ikinci kaynak, Hz. Muhammed'in sözleri, yani hadis-i şeriflerdir. Ancak bu noktada karşılaştığımız en büyük güçlük, rivayet edilen hadisin sahip olup olmadığı hususudur. Bu yüzden, hadislerin toplandığı kaynaklardan en güvenilir olanlarını kullanmaya çalıştık. Kütüb-i Sitte olarak isimlendirilen ve diğer hadis kitaplarına göre daha sağlam olarak kabul edilen; Buhârî'nin (H. 256) **Sahîh-i Buhârî,** Müslim'in (H. 261) **Sahîh-i Müslim,** Tirmizî'nin (H. 279) **Sünen-i Tirmizî,** Ebu Davud'un (H. 279) **Sünen-i Ebî Davud,** İbn Mâce'nin (H. 275) **Sünen-i İbn Mâce,** Nesaî'nin (H. 303) **Sünen-i Nesaî** isimli eserleri ile, Ahmed b. Hanbel'in (H. 241) **Müsned** isimli eserini kaynak olarak kullanmaya çalıştık. Bu eserlerde gerek Hz. İbrahim'in hayatı gerekse Haniflik ile alakalı pek çok

haber mevcuttur. Zaten İslâm tarihçileri ve tefsirciler de genellikle hadis-i şeriflere dayanmaktadırlar. Fakat onların zikrettiği bazı hadisler, yukarda zikrettiğimiz Hadis kitaplarında yoktur.

İslâmî inanca göre hadis-i şerifler, Kur'an ayetleri gibi asıl kaynaktır. Ancak bir kısım hadisler, tevatür yolu ile nakledilmediği için, güvenilirlik bakımından Kur'an ayetleri derecesinde değildir.

Hadis-i şerifler, Kur'an ayetleri gibi günü gününe toplanmamış, ancak bu iş Abbasiler döneminde gerçekleşmiştir. Bu yüzden Hz. Muhammed'in sözlerinin daha sonraki nesillere intikalinde bazı kopukluklar meydana gelmiştir. Hadislerin bir kısmı tevatür yolu ile nakledildiğinden onlarda herhangi bir kopukluk ve zayıflık söz konusu değildir. Ancak bu tür hadisler azdır. Diğer hadisler ise meşhur, ahad vb. kısımlara ayrılmakta olup sıhhat dereceleri değişiktir. Bir hadis-i şerifin sıhhat derecesini tayin etmek kolay değildir. Bunun için hadis ilmini iyi bilmek gerekir. Bu yüzden araştırmamızda muteber ve güvenilir hadis âlimlerinin eserlerindeki hadisleri kullanmaya çalıştık.

c) Kur'an-ı Kerim tefsirleri: Araştırmamızda faydalandığımız İslâm kaynaklarından biri de Kur'an tefsirleridir. Tefsir kitaplarına, hem Hz. İbrahim ile ilgili olarak Kur'an-ı Kerim'de geçen hususları daha iyi kavramak hem de onunla ilgili olarak Kur'an'da olmayan bazı bilgileri bulmak için müracaat ettik. Öncelikle kullandığımız eserler, ilk müfessirlerin eserleridir. Ancak zaman zaman daha sonraki müfessirlerin eserlerine de başvurduk.

Faydalandığımız tefsirlerin başlıcaları şunlardır: Taberî'nin (H. 310) **Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an,**

Kurtubî'nin (H. 671) **el-Cami' li-ahkâmi'l-Kur'an**, Zemahşerî'nin (H. 528) **el-Keşşâf,** İbnü'l-Cevzî'nin (H. 597) **Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsir,** Fahreddin er-Râzî'nin (H. 606) **Mefâtîhu'l-gayb,** Ebu Hayyân'ın (H. 754) **el-Bahrü'l-muhît,** İbn Kesîr'in (H. 774) **Tefsîrü'l-Kur'ani'l-azîm,** Beyzavî'nin (H. 791) **Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl,** Mahallî (H. 864 ve Süyûtî'nin (H. 911) **Tefsîrü'l-Celâleyn** isimli eserleri.

Müfessirlerin Kur'an'da bulunmayan bazı hususlarda zaman zaman Yahudi rivayetlerin etkisi altında kaldıklarını görmekteyiz. Mesela: Ünlü Tefsirci Taberî, İbrahim (A. S.)'in hangi oğlunu kurban etmeye teşebbüs ettiğini açıklarken, kendine göre bazı yorumlar yaparak kurbanlığın Hz. İshak olduğunu ileri sürmektedir ki[11], bu görüş tamamı ile Tevrat'ın görüşüdür[12].

Tefsir kitaplarında tespit etmiş olduğumuz bir hususu, özellikle belirtmeliyiz. Daha sonra gelen müfessirler, ilk müfessirlerin rivayetlerini aynen tekrarlamış ve onların dediklerine fazla bir şey ilave etmemişlerdir. Bu yüzden biz de daha sonraki tefsir kaynaklarına sık sık müracaat etmeyi gereksiz bulduk.

Tefsir kaynakları içinde araştırmamızda bize en fazla ışık tutan kitap, Taberî'nin eseridir. Taberî, hem tefsir hem de tarihçiliği bakımından araştırma metodu çok sağlam olan bir ilim adamıdır. O, bir konuyu ele alıp işlemeye başladığı zaman önce o konuda yapılmış olan sağlam veya zayıf bütün rivayetleri zikreder, bilahare bu rivayetlerin tahlilini yaparak bir sonuca ulaşmaya çalışır; ancak bazı durumlarda sadece rivayetlerle iktifa eder.

11 Taberî, **Câmiu'l-beyân,** C. XXIII, s. 81-89.
12 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin XXII, 1-13

Taberî'nin yanı sıra Râzî de metot bakımından çok sağlam bir yol takip etmiştir. O, araştırdığı bir konuda mevcut rivayetleri zikrederken, konuyu ayrıca akıl süzgecinden geçirir ve ona göre karar verir. Mesela: Kur'an'daki "İbrahim'in dinine tabi olunuz[13]" ayetini açıklarken, bu ayetten kastedilenin, ibadet ve ahkâm yönünden tabi olmak olmadığını, sadece İbrahim'in dinine inanç yönünden tabi olmanın kastedildiğini ifade eder ki[14], bu onun kendi yorumudur.

İbn Kesîr, genellikle kendinden önce yapılan rivayetleri tekrarlamakla beraber, zaman zaman bu rivayetleri tahlil eder ve bunların içinde İsrailiyat'tan olma ihtimali olanları bildirir. O, İsrailiyat konusunda büyük bir titizlik gösterir. Hz. İbrahim ile ilgili hususlarda da İsrailiyat'tan kaçınmaya çok önem verdiğini onun şu ifadelerinden açıkça anlıyoruz. "Hz. İbrahim'in yıldızları ve mahlukatı görmesi ile ilgili olarak bazı müfessirlerin ve diğer müelliflerin naklettiği rivayetler, İsrailî rivayetlerdir. Bu rivayetlerden bizim elimizde bulunanlara (herhâlde Kur'an ve Hadisi kastediyor) uyanları kabul eder, uymayanları ise reddederiz. Elimizdekilere uyup uymadığını kesin olarak bilmediklerimizi ise, ne kabul ne de reddederiz. Bizim tefsirde tuttuğumuz yol İsrailiyat'tan kaçınmaktır. Çünkü onda, zaman israfı vardır ve çoğu yalandır. Onun, doğru olanı ile yanlış olanını birbirinden ayırmak çok güçtür.[15]" Bu ifadeler, onun İsrailiyat'tan kaçınma hususunda gösterdiği hassasiyeti açıkça göstermektedir.

13 **Kur'an-ı Kerim,** Al-i İmran, 95.
14 Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, **Mefâtîhu'l-gayb,** C. V, İstanbul H. 1308, s. 373.
15 İbn Kesîr, **Tefsîrü'l-Kur'ani'l-azîm** C. III, s. 181.

d) İslâm tarihleri: Araştırmamızda faydalandığımız İslâm kaynaklarından dördüncüsü tarih kitaplarıdır. İslâm âleminde tarih çalışmaları Hz. Muhammed devrinde başlamış, sahabeden bazıları onun Mekke'den Medine'ye hicretini müteakip, sîretini yazmaya başlamışlardır. Ancak o dönemde yazılanlardan günümüze intikal eden bir eser mevcut değildir. Daha sonra yazılan siyer kitapları, bu dönemde yazılan eserlere atıflar yapmakta ve çoğunlukla bu eserlere dayanmaktadırlar.

İlk dönem İslâm tarihçileri yukarda bahsettiğimiz eserlere dayanmakla beraber, genellikle bir rivayet silsilesi takip etmekte ve rivayetlerini ya Hz. Muhammed'e veya onun çağdaşı olan kimselere kadar götürmektedirler. Mesela yazılı eseri elimizde bulunan en eski tarihçilerden İbn İshak ile Hz. Muhammed arasında iki veya üç ravi mevcuttur. Genellikle onun rivayet silsilesi; Zührî, Urve ve Hz. Aişe'den oluşmaktadır. İbn Sa'd'ın kaynağı Vakidî ise, Malik b. Enes gibi kimselerden ders görmüş, dolayısı ile rivayetlerini onlara dayandırmıştır.

Gerek ilk İslâm tarihçilerinin eserlerinde gerekse daha sonraki dönemlerde yazılmış olan eserlerde, İslâm öncesi döneme ait sözlü Arap rivayetlerinin mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca bazı İsrailî rivayetlerin hadis şekline sokularak (mevzu hadis) bazı İslâm kaynaklarına sızmış olduğunu, bunun tarih kitaplarında daha çok görüldüğünü belirtmek isteriz.

Zamanımıza kadar ulaşan en eski İslâm tarihi kaynaklarını şu şekilde sıralayabiliriz.

İbn İshak'ın **el-Meğazî** isimli eseri: İbn İshak (H. 151), muhaddis olduğu gibi, Siyer ilminde bir otoritedir. Mezkûr eseri, Abbasî halifesi Mansur namına yazmıştır. Biz bu eserin Muhammed Hamidullah tarafından tahkik edilerek

Sîretü İbn İshak adı ile yayınlanan nüshasından faydalandık. Daha sonra bu türden eserler yazanlar, (başta İbn Hişam olmak üzere) hemen hemen tamamen İbn İshak'ın bu eserine dayanmışlardır. İbn İshak, aynı zamanda hadisçi de olduğu için rivayetlerinin birçoğunu Hz. Muhammed'e dayandırmıştır. Ancak bazı rivayetleri diğer zatlara dayandırdığı da görülür. Mesela: Zemzem Kuyusu'nun kazılışını Hz. Peygamber'e dayandırmamıştır[16].

İbn Hişam'ın **es-Sîretü'n-nebeviyye** isimli eseri: İbn Hişam (H. 213), yazdığı eseri için İbn İshak'ın eserini temel almış, zaman zaman ona birtakım ilaveler yapmak sureti ile eserini İbn İshak'ın eserine şerh şeklinde yazmıştır. Bazı yerlerde İbn İshak'ın rivayetlerini zayıf bulduğu için bu rivayetleri terk etmiş, onun yerine başka yollardan aldığı nakillerle konuları açıklama cihetine gitmiştir.

İbn Sa'd'ın **et-Tabakâtü'l-kübrâ** isimli eseri: İbn Sa'd (H. 230), meşhur Siyer bilginlerinden Vakidî'nin (H. 207) kâtibi adı ile ün yapmıştır. Kaynağı söylediğimiz gibi Vakidî'dir. İbn Sa'd'ın eserinde, İbn İshak ve İbn Hişam'da olmayan bazı hususlar mevcut olduğu gibi, bu iki âlimin çok uzun bir şekilde anlattıkları bazı noktaları çok kısa bir şekilde teferruata girmeksizin nakleder.

Taberî'nin **Tarihu'r-rusül ve'l-mülûk** isimli eseri: Taberî, bir müfessir olduğu kadar bir muhaddis ve tarihçi idi. Tefsirde takip ettiği yolu tarihte de aynen uygulamış, bu yüzden araştırdığı konularda çok başarılı olmuştur. Tarih araştırmalarında kaynak olarak kullanılan eserinde, başta İbn İshak ve İbn Hişam olmak üzere kendinden önceki tarihçilere devamlı atıflarda bulunmaktadır.

16 Muhammed b. Yesâr İbn İshak, **Sîretü İbn İshak,** M. Hamidullah tahkiki, Konya, 1981, s. 2.

Mes'ûdî'nin (H. 346) **Mürûcü'z-zeheb** ve **et-Tenbîh ve'l-işrâf** isimli eserleri, İbnü'l-Esîr'in (H. 630) **el-Kâmil fi't-tarih** isimli eseri, İbn Kesîr'in **el-Bidâye ve'n-nihâye** isimli eseri vb. eserler.

e) Araştırmamızda yukarda saymış olduğumuz kaynakların dışında çeşitli konularda yazılmış kaynak niteliğinde eserlerden de faydalandık. Bunların en önemlileri şunlardır. İbnü'n-Nedim'in (H. 377) **el-Fihrist,** İbn Hazm'ın (H. 456) **el-Fasl,** Şehristanî'nin (548) **el-Milel ve'n-nihal** ve İsfahanî'nin (H. 502) **el-Müfredat** isimli eserleri. Bu eserlerden, daha ziyade Haniflik konusunda faydalandık. Bu eserler (bilhassa Şehristanî ve İbn Hazm'ın eserleri), Hanifliğin bir din olarak ortaya çıkışını ve Sabiîlikle mücadelesini anlatmaktadırlar.

2 - Yahudi kaynaklar: Araştırma alanımızın İslâm kaynakları ile sınırlı olmasına karşılık, bilhassa karşılaştırma amacı ile sık sık Yahudi kaynaklara başvuracağımızı söylemiştik. Başvuracağımız ana Yahudi kaynaklar, Tevrat, Tevrat tefsirleri, Apokrif eserler vb. eserlerdir.

a) Tevrat: Yahudilerin inancına göre Tevrat, Allah tarafından Hz. Musa'ya indirilen ilahî bir kitaptır. Yahudilere göre en büyük peygamber Hz. Musa ve en büyük kitap da Tevrat'tır. O, dünyaya gönderilmiş tek şeriat kitabıdır. Ondan önce bir kitap gönderilmediği gibi, ondan sonra da bir kitap gönderilmemiş ve gönderilmeyecektir. Bu bir inanç meselesidir ve Yahudiler böyle inanmaktadırlar.

Araştırmamızla ilgili olarak Tevrat'ı incelediğimiz zaman, onda Hz. İbrahim'in soyu, savaşları, göçleri ve aile hayatı hakkında çok uzun, teferruata varan haberlerin olduğunu görmekteyiz. Ancak bu bilgilerde çok açık çelişkiler ve tarih yanlışlıkları vardır. Araştırmamızın seyri içinde biz bu çelişki ve yanlışlıkları göstermeye çalışacağız. Tev-

rat, Hz. İbrahim'in hayatından geniş olarak bahsederken, onun tebligatından hemen hemen hiç bahsetmez.

b) Hz. İbrahim'e nispet edilen apokrif (sahte) eserler: Daha önce kısaca temas ettiğimiz gibi Yahudi ve Hristiyanlarca sahte kabul edilen bazı eserler vardır ve bunlar Hz. İbrahim'e nispet edilmektedir. Bugün Slavca olarak mevcut olan **İbrahim'in Vahyi** (The Apocalypse of Abraham) diye isimlendirilen eser, 32 bölümden oluşmaktadır. Bu eserin birinci bölümünde Hz. İbrahim'in putperestlikten tek tanrıcılığa dönüşü ve babası ile mücadelesi anlatılmaktadır. Bu kitaba göre, putlar önce ateşe düşerler, sonra korkunç bir hayvan tarafından kırılırlar. Bir seri olaydan sonra Hz. İbrahim, putların güçsüzlüğüne kani olur ve tek tanrıcılığa döner. Kitabın daha sonraki 24 bölümü âdeta Midraş ismi verilen sözlü Yahudi destanlarının özetlenmesinden ibarettir. Bu bölümlerde Hz. İbrahim'in Kurban kesişi, oruç tutuşu, mirac ederek göğe yükselişi ve yedi kat semaya çıkışı anlatılır. Ayrıca, Âdem ile Havva'nın cennetten çıkarılışı, Azazil'in (herhâlde Şeytan) onlara üzüm şarabı içirmesi ve Habil-Kabil kıssaları da bu kitapta yer almaktadır[17].

İbrahim'in Ahdi, (The Testament of Abraham) adı ile isimlendirilen ve Yunancadan Slavcaya tercüme edilmiş olan ikinci bir eser, Hz. İbrahim'in ölüm olayını geniş bir şekilde anlatmaktadır. Bu kitap, ilk defa Monteaque Rhodes James tarafından yayınlanmıştır. Yunancadan Slavcaya W. A. Craigie tarafından tercüme edilen bu eserin Habeşçe ve Romence de tercümeleri vardır[18].

17 Louis Ginzberg, "Abraham, Apocalypse of", **J.E.**, V. I. London 1901, p. 91-92; Moses Buttenwieser, "Abraham, Apocalypse of", **U.J.E.**, V. I, p. 38.

18 Louis Ginzberg, **a.g.e.,** 93-96.

Hz. İbrahim'den çok sonralara ait bilgileri ihtiva ettiği gerekçesi ile Yahudi ve Hristiyanlar bu eserleri sahte (apokrif) kabul etmektedirler. Bütün gayretimize rağmen biz bu iki eserin orjinallerine ulaşamadık, ancak bu eserleri tanıtan ve onlardan bahseden ansiklopedilerden faydalanma yoluna gittik.

c) Tevrat tefsirleri (sözlü rivayetler): Araştırmamızda Tevrat'la birlikte yeri geldikçe sözlü Yahudi rivayetlerinden de istifade yoluna gittik.

Yahudilikte Musa'ya vahyedilen Tevrat, yazılı rivayet olarak kabul edilir. Ayrıca Hz. Musa'dan itibaren nesilden nesile intikal ettirilen ve bu yazılı rivayetlerin tefsiri mahiyetinde olan sözlü rivayetler de mevcuttur. Bunlar, başkalarının eline geçmesin ve Yahudi ırkının sırrı başkaları tarafından öğrenilmesin diye uzun süre yazılmamıştır. Ancak zamanla bunların bir kısmı kaybolmaya başlayınca M.S. III. yüzyılda bazı hahamlar bunları yazmaya başlamışlar ve **Mişna** adı altında bunları toplamışlardır. Daha sonra Mişna ismi verilen bu kitaba da birtakım tefsirler yapılmış ve bu tefsirler **Talmud** adı altında bir kitap hâline getirilmiştir[19].

Hz. İbrahim hakkında Tevrat'ta bulunmayan bazı bilgiler bu sözlü rivayetlerde mevuttur. Fakat onlardaki bilgiler de Tevrat'taki gibi çelişkilerle doludur.

d) Diğer Yahudi kaynaklar: Yahudi tarih kitapları da Hz. İbrahim hakkında bilgiler vermektedir. Mesela İskenderiyeli Yahudi tarihçisi Epolemos, Hz. İbrahim'in hayatı hakkında bilgi verdiği gibi, meşhur Yahudi filozofu Philo'nun eserinde de onun hakkında bilgi vardır[20]. Ayrıca M.S. XII. yüzyılda yaşamış olan Yahudi filozo-

19 Yaşar Kutluay, **İslâm ve Yahudi Mezhepleri,** Ankara, 1965, s. 119.
20 Crawford Howel Toy, "Abraham", **J.E.**, V.I, London. 1901, p. 85.

lu İbn Meymûn, **Delâletü'l-hâirîn** isimli eserinde Hz. İbrahim'den bahsetmekte ve onun Sabiîlerle yapmış olduğu mücadeleleri anlatmaktadır. Bir ara İslâmiyet'i de kabul ettiği söylenen[21] bu filozof, eserini Arapça yazdığı için onun eserinden direkt olarak faydalanma imkânına sahip olduk. Bu filozofun eserinin önemli bir yanı, bir kısım İslâm kaynaklarında Sabiîlik hakkında mevcut olan bilgilerden farklı bilgiler vermesidir.

b - Araştırmalar: Gerek Hz. İbrahim'in hayatı gerekse onun inancı Haniflik hakkında XIX. ve XX. yüzyıllarda Batı'da müsteşrikler tarafından birçok çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların ağırlık noktası Kur'an-ı Kerim'de geçen "hanif" kelimesi üzerinde yoğunlaşmış, ayrıca İbrahim, İsmail, İshak ve Yakub kelimelerinin geçtiği ayetler incelenerek bu yolla Kur'an'da herhangi bir çelişkinin varlığı ispatlanmaya çalışılmıştır. Buna karşılık İslâm âleminde bunlara karşı derli bir çalışmanın yapıldığı söylenemez. Konumuzla ilgili olarak yapılmış olan araştırmaları da iki kısımda incelememiz mümkündür.

1) İslâm âleminde yapılan araştırmalar: İslâm âleminde konu ile ilgili olarak müstakil bir çalışma bildiğimiz kadarı ile yapılmamıştır. Ancak peygamberler tarihi ile ilgili eserlerde, Arap tarihlerinde konu kısaca incelenmiştir. Bu tür çalışmalardan en çok faydalandığımız eserler, Âlûsî'nin **Bülûgu'l-ereb,** Cevad Ali'nin **Târîhu'l-Arab kable'l-İslâm,** Zebîdî'nin **Tâcü'l-arûs,** Muhammed Hamidullah'ın **İslâm Peygamberi,** Tantâvî'nin **el-Cevâhir fî tefsîri'l-Kur'âni'l-kerîm,** Muhammed Abduh'un **Menar** isimli eserleri vb. eserlerdir. Ayrıca İsmail Cerrahoğlu'nun **Kur'an-ı Kerim ve Hanifler** isimli araştırmasından da yararlandık.

21 Hüseyin Atay, **Delâletü'l-hâirîn**, Önsöz, Ankara, 1974, s. V.

2) Batı'da yapılan araştırmalar: Kur'an-ı Kerim'de geçen Hanif, İbrahim, İsmail, İshak ve Yakub kelimeleri ile ilgili olarak çalışma yapan en ünlü müsteşrikler, Sprenger (1839), Snouck (1936), Nöldeke (1930) ve benzeri kişilerdir. Bunlardan Snouck'un **Het Mekkaansche Feest** isimli eseri ile Nöldeke'nin **Geschicte des Qorans** isimli eserlerini araştırdık[22]. Bu iki müsteşrik eserlerinde **Hanif** ve **Milleti İbrahim** kelimeleri üzerinde geniş çalışmalar yaparak bu kelimelerin geçtikleri ayetlerin Mekkî ve Medenî oluşlarını tespit etmeye çalışmışlar, bu yolla İslâmiyet'in temelini ve İslâmiyet'teki Hz. İbrahim ile ilgili rivayetleri Yahudi rivayetlere dayandırmaya gayret etmişlerdir. XIX. yüzyılda bu müsteşrikler tarafından başlatılan çalışmalar, onların istikametinde daha sonraki müsteşrikler tarafından XX. yüzyılda da sürdürülmüştür. Hemen hemen bu yüzyılda yapılan bütün çalışmalar Nöldeke, Snouck ve Sprenger'in ileri sürdükleri iddiaların tekrarlanmasından ibaret görülmektedir. XX. yüzyılda, konu ile ilgili olarak araştırma yapan müsteşriklerden, eserlerinden faydalandıklarımız şunlardır: Abraham Geiger'ın **Judaism and Islam,** A. Guillauma'nın **The Influence of Judaism on Islam,** Arthur Jeffery'nin **Materials for the History of the Text of the Quran** ve **The Foreign Vocabulary of the Quran;** Abraham I., Katsh'ın **Judaism in Islam;** Montgomery Watt'ın **Islam and Christianity Today** isimli eserleri ile; Brockelmann, Goldziher, M. Watt, Robert Gordis, R. Patai, C. Howel Toy, R. Paret, S.

22 Bu iki müsteşrikten Nöldeke'nin eseri Almancadır. Snouck'un eseri ise Hollandacadır. Hollandaca olan bu eserin konumuzla alakalı olan kısımlarının tercümesini yaptırmakla beraber, bu eseri ihtiyatla kullandık ve daha ziyade G. H. Bousquet'in derlemiş olduğu, **Selected Works of C. Snouck Hurgronje** isimli eserden faydalanma yoluna gittik.

Arthur Cook, A. J. Wensinck, Margoliouth, Fr. Buhl vb. müsteşriklerin araştırma konumuz ile ilgili olarak çeşitli ansiklopedilerde yazmış oldukları maddeler.

Snouck ve Nöldeke, konumuzla ilgili olarak yaptıkları çalışmalarda zaman zaman hissî davranmışlar; ele aldıkları bir ayeti incelerken, bir önceki ve sonraki ayete dahi bakmaksızın kendi inançları doğrultusunda hükümler vermişlerdir. Daha sonraki müsteşrikler de onların yaptıkları hataları aynen tekrarlamışlardır. Biz konuyu işlerken yeri geldikçe bu noktalara işaret edecek ve konuyu aydınlatmaya çalışacağız.

Batı'da, Hz. İbrahim'le ilgili olarak XX. yüzyılda yapılan en ciddi araştırmalardan biri, arkeolog Leonard Woolley tarafından yapılan çalışmadır. L. Woolley, Ur bölgesinde 12 yıl süren uzun bir kazı devresinden sonra **Ur of the Chaldees** ve **Abraham, Recent Discoveries and Hebrew Origins** isimli iki eser yazmıştır.

L. Woolley, British Museum ve Pensilvanya Üniversitesi'nin ortaklaşa olarak 1922 yılında Ur şehri harabelerinde başlattığı kazılarda arkeolog olarak görev yapmıştır. Bu kazılar 12 yıl sürmüş ve 1934 yılına kadar yapılan çalışmalarda eski Ur şehrinin sadece bir bölümü kazılmıştır. Bu kazıları ve L. Woolley'in eserlerini, araştırmamız açısından çok önemli kılan husus, kazı esnasında Hz. İbrahim zamanına ait yazılı ve diğer belgelerin ortaya çıkmasıdır. Ayrıca bu arkeoloğun yaptığı çalışmada Hz. İbrahim öncesine ait bazı materyaller ortaya çıkmış, Sümer ve Mezopotamya tarihinin bazı yönleri aydınlanmıştır. Woolley'in daha önemli bir buluşu, Nuh Tufanı'yla ilgilidir. O, yaptığı kazılar esnasında ısrarlı bir çalışmayla çok derinlere inmiş, yer altındaki toprak katmanlarından

elde ettiği bulgularla o bölgenin büyük bir sel baskınına uğradığını ortaya çıkarmıştır. Ayrıca Nuh Tufanı olayını anlatan yazılı belgeleri de bulmuştur[23].

Müsteşriklerin eserlerinden ayrı olarak çalışmamızın Haniflikle ilgili bölümünde Toshihiko Izutsu'nun **God and Man in the Koran** isimli eserinden faydalandık. Izutsu eserinde Haniflik meselesini müsteşriklerin pek çoğundan daha farklı bir şekilde ele almış ve daha tarafsız olarak incelemiştir.

23 Fred Warshofsky, "Nuh, Tufan ve Gerçekler", **Bilim ve Teknik,** (Tübitak yayını), Sayı: 121, Aralık 1977, Ankara, 1977, s. 16-18.

BİRİNCİ BÖLÜM

HZ. İBRAHİM'İN HAYATI

A - İBRAHİM KELİMESİ VE ANLAMI

Kur'an-ı Kerim'de İbrahîm[24] şeklinde geçen bu isim, İslâm müelliflerine göre aslı Arapça olmayan bir kelimedir. Arap dilcisi İbn Manzûr kelimeyi, a'cemî, yani aslında Arapça olmayıp sonradan Arapçaya girmiş olarak kabul etmekte, ancak hangi yabancı dilden Arapçaya girmiş olduğu hususunda bir şey söylememektedir. Ona göre İbrahim kelimesinin Arap dilinde dört kullanılış şekli vardır: İbrahîm, İbrahim, İbraham ve İbrahem[25].

Zebîdî'ye göre kelimenin aslı Süryanîce olup beş kullanılış şekli vardır: İbrahîm, İbrahim, İbrahâm, İbrahem ve İbrahûm.

Zebîdî, Maverdî ve diğer bazı kimselere dayanarak kelimenin aslının "Eb" ve "Rahim" kelimelerinden meydana geldiğini ve "merhametli baba" anlamını ifade ettiğini belirtmektedir[26].

Hz. İbrahim'in hayatını geniş bir şekilde ve başka kaynaklarda bulunmayan birtakım bilgiler de vererek anlatan

24 **Kur'an-ı Kerim,** Bakara, 124.

25 Cemalüddin Muhammed b. Mükerrem İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab,** C. XII, Beyrud, 1968, s. 48.

26 es-Seyyid Muhammed Murtaza ez-Zebîdî, **Tâcü'l-arûs,** C. III, Beyrud, 1966, s. 200.

İbn Sa'd, Hz. İbrahim'in başlangıçta Süryanîce konuştuğunu, bilahare dilini değiştirerek İbranîce konuşmaya başladığını zikretmektedir[27].

İbnü'l-Cevzî ise kelimenin kullanılış şeklini altıya yükseltmektedir: İbrahîm, İbrahûm, İbrahem, İbrahim, İbrahâm ve İbrahem[28].

Tevrat'ta önce Abram[29] sonraları Abraham[30] şeklinde geçen bu kelimenin manasının ne olduğunu ondaki şu ifadelerden anlıyoruz. "Artık adın Abram çağrılmayacak, fakat adın Abraham olacak; çünkü seni birçok milletlerin babası ettim ve seni ziyadesiyle semereli kılacağım[31]." Bu ifadeden anlaşıldığına göre, Abram adının Abraham'a çevrilmesinin sebebi, Abraham kelimesinin "Milletlerin babası" manasına gelişidir. Tevrat'a göre bu durumda Abraham, milletlerin babası manasına gelmektedir.

Batılı müellifler kelimeyi genellikle "Abraham" biçiminde kullanmakta ve "yüce baba" ve "ulu baba" anlamına geldiğini söylemektedirler.

Sheldon H. Blank, İbrahim kelimesinin bir kabile lakabı olmadığı gibi, aynı zamanda bir kabile tarafından özel bir şahsa lakap olarak verilmiş isim de olmadığını ileri sürmektedir. Ona göre kelimenin menşei Kenan dili değildir. Kelime "babasını sever" manasına gelmektedir[32].

Bazı Batılı araştırmacılar, kelimenin aslının Sümerce "Abi-Rami"dan geldiğini ve Babil'deki yazılı metinlerde

27 Ebu Abdillah Muhammed İbn Sa'd, **et-Tabakâtü'l-kübrâ,** C. I. Beyrud, 1960, s. 46.
28 Ebü'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, **Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr,** C. I, Dimeşk, 1964, s. 139.
29 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XI, 26.
30 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XVII, 6.
31 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XVII, 6.
32 Sheldon H. Blank, "Abraham", **U.J.E.**, V. I, New York, 1948, p. 35.

bu isme rastlandığını ifade etmektedirler[33]. Gerçekten Ur harabelerinde yapılan kazılarda "Abi" kelimesiyle başlayan, "Abi-Ramu", "Abi-Sare" gibi isimler bulunmuştur. Bu belgelerde "Abi-Sare" ismi, bir komutan ve savaşçı olarak geçmektedir. Kelime muhtemelen M.Ö. X. yüzyıl ile alakalı olarak görülmektedir[34].

L. Woolley, İbrahim kelimesinin aslının Sümerce olduğu kanaatindedir. Ona göre kelimenin aslı "Abi-Ram"dır. Kelime daha sonra kısaltılarak "Abram" hâline gelmiştir. Aynı yazar Tevrat'taki isim değişikliği, yani Abram'ın Abraham'a dönüşü ile ilgili olarak çok değişik bir yorum getirmektedir. Ona göre kelimenin kökü B R M olabilir. Bu kökteki R harfi ile M harfi arasına H harfinin girmesi ile kök B R H M hâline gelmiş olmalıdır. Kelime aslında Sümer dilinde B R M köküne bağlı olarak **"Abram"** şeklinde kullanılırken, Hz. İbrahim'in Babil'den ayrılarak Arap muhitine gidişi ile karakter değiştirmiş, bu köke H harfi eklenmiştir. Aslında ilave edilen bu H harfi, başlangıçta sessiz bir harfi göstermiyor, aksine sesli bir harf olarak kullanılıyordu. "Abram" kelimesi Arap muhitinde ilk telaffuz edildiği sıralarda R ile M harfleri arasına sesli A harfi yerine aynı sesi vermek üzere H harfi kullanılıyordu. Sonradan Arapçadaki harflerin seslerinde meydana gelen değişiklik sonucu H harfi sesli harften sessiz harf hâline gelmiştir. Bunun neticesi olarak "Abram" ismi "Abraham" hâline gelmiştir. Woolley'e göre İbrahim, Şam taraflarına ilk geldiği sıralarda eski Araplar kelimeyi B R H M kökü ile yazmalarına rağmen "Abram" şeklinde telaffuz ediyorlardı. Harf seslerinin değişikliğe uğraması sonucu "Abram" olan

33 Stanley Arthur Cook, "Abraham", **Encyclopedia Britanica,** V. I, p. 71.

34 L. Woolley, **Abraham,** p. 20.

telaffuz "Abraham"a dönüşmüştür. Yazar, Sare[35] ile ilgili isim değişikliğini de aynı şekilde açıklamaktadır. Onun ifadesine göre, eski Arapçada "ai" müennes (dişi) ekidir. Daha sonra bu harfin yerine "h" harfi müennes eki olarak kullanılmaya başlanınca, başlangıçta "Sarai" şeklinde olan bu isim, "Sare" hâline gelmiştir[36]. Woolley, kelimenin aslının Akadca olduğunu söyleyenlerin de bulunduğunu belirttikten sonra, konu ile ilgili olarak başka bir tez daha ortaya atmaktadır. Ona göre Abram ile Abraham, iki ayrı şahıs olabilir. Tevrat bu iki şahsın hayat hikâyesini karıştırmış olabilir. Muhtemelen Abram, dede; Abraham ise, torun olabilir[37].

Tevrat'ta açıklanan "Milletlerin babası" şeklindeki mana dil araştırmacıları tarafından kabul görmemektedir. Çünkü Sümer dilinde bu manayı ifade eden kelime, **"Abram"** değil, **"Ab-hamon"**dur, **"Ab-hamon"**dan **"Abram"**a dönüşü sağlayacak bir etimoloji ise mümkün görünmemektedir[38].

Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şeriflerde manası hakkında hiçbir açıklama bulunmayan ve Arap dilcileri tarafından aslının Arapça olmadığı açıkça belirtilen bu kelimeye, Arapça bir mana aramak, zorlama olur kanaatindeyiz.

Zebîdî bir yandan bu kelimenin **Eb** ve **Rahim** kelimelerinin birleşmesinden meydana geldiğini söylerken öbür yandan kelimenin Süryanîceden Arapçaya geçtiğini ifade etmektedir. Şayet onun ikinci dediği doğru ise, birinci dediğinin; yok birinci dediği doğru ise, ikinci dediğinin doğru olmaması gerekir.

35 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XVII, 15.
36 L. Woolley, **a.g.e.,** s. 201-202.
37 L. Woolley, **a.g.e.,** s. 203.
38 L. Woolley, **a.g.e.,** s. 200.

Bizim kanaatimize göre, İbrahim kelimesi aslı Arapça olan bir kelime değildir, muhtemelen Batı Samicenin çok eski şekillerinden birinden gelmektedir.

B - TARİHÎ BİR ŞAHSİYET OLARAK HZ. İBRAHİM

Hz. İbrahim'in yaşadığı yüzyılın kesin olarak tespit edilememesi yüzünden ve özellikle Tevrat'ta ondan bahseden bölümlerde ayrı yüzyıllarda meydana gelen olayların birleştirilerek anlatılmış olması yüzünden bazı kimseler, onun gerçek bir şahıs olmaktan ziyade efsanevî bir şahıs olduğunu ileri sürmüşlerdir. Hz. İbrahim'in tarihî bir şahsiyet olduğunu hem dinî kaynaklarla hem de arkeolojik kazılardan elde edilen tarihî belgelerle ispatlamak mümkündür.

1 - İslâm ve Yahudi kaynaklarına göre: Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şerifler, Hz. İbrahim'den, daha önce gelmiş gerçek bir peygamber olarak bahsederler. Bütün İslâm tarihi kaynakları, onu hakiki bir şahıs olarak ele alıp hayatını geniş bir şekilde anlatırlar. Mes'ûdî, kendi döneminde Harran'da bulunan Sabiî puthanesinde Hz. İbrahim'in babası Azare'e ait heykellerin bulunduğunu haber vermektedir[39]. İslâm kaynaklarına göre, Hz. İbrahim'in efsanevî bir şahıs olması mümkün değildir. İslâmî inanca göre o, daha önce geçen diğer peygamberler gibi inanılması gereken peygamberlerden biridir. Ona ve diğer peygamberlere iman etmek, onlara indirilenlere de iman etmek gerekir[40].

39 Ebü'l-Hasen b. el-Hüseyn el-Mes'ûdî, **Mürûcü'z-zehebve meâdinü'l-cevher,** C. II. Mısır, 1948, s. 247.

40 **Kur'an-ı Kerim,** Bakara, 285.

Daha önce temas ettiğimiz gibi Tevrat'ta, baş kısımlarda bahsedilen şahıslar ve olaylar bir sis perdesinin arkasındadır. Nuh Tufanı olayı ile beraber olaylardaki sis perdesi kalkar, şahıslar netleşmeye başlar. Hz. İbrahim ile ilgili kısımlarda ise tarif edilen şahıslar gerçek kişiler olarak görülmeye ve teşhis edilmeye başlanır. Bize göre, Tevrat'ta anlatılan olaylar, bu kitap kaleme alınırken birbirine karıştırılmış olmakla beraber olayların en azından bir kısmı gerçek olaylardır[41], anlatılan şahıslar da gerçek şahıslardır. Tevrat'taki bazı olayların karışmasına, bu yüzden bazı yanlış ifadelerin kullanılmasına, Hz. İbrahim'in hayatının nakledildiği bölümlerde açıkça rastlıyoruz. Mesela: Tevrat'ta Hz. İbrahim'in Kaldelîlerin Ur şehrinden Harran'a göç ettiği yazılıdır[42]. Hâlbuki Hz. İbrahim'in yaşadığı M.Ö. XX. yüzyılda Ur şehrine Elamlılar hâkim idiler. Yine Tevrat'ın Hz. Musa'ya vahyedildiği M.Ö. XIII. yüzyılda Kaldelîler henüz tarih sahnesine çıkmamışlardı[43]. Kaldelîlerin tarih sahnesine çıkışları M.Ö. 1100'lü yıllara rastlamaktadır. Yani Hz. Musa en az Kaldelîlerden yüzyıl önce yaşamıştır. Böyle olunca "Kaldelîlerin Ur şehrinden" ifadesi Hz. Musa'ya ait olamaz. Böylece Tevrat'ın bu bölümünün Hz. Musa'dan en az 100 sene sonra yazıldığı açığa çıkmaktadır.

Her şeye rağmen Tevrat'ta bahsedilen olayların bir kısmı gerçek olaylardır ve şahıslar da hakiki şahıslardır.

2 - Tarihî belgelere göre: Tevrat'ta anlatılan olayların bir kısmının gerçek olduğu daha önce bahsettiğimiz Ur ve çevresindeki kazılarla kesinlik kazanmıştır. Hz. İbrahim'in hakikî bir şahıs olduğuna kesinlikle delalet

41 Stanley Arthur Cook, **a.g.e.,** s. 71.
42 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XI, 31-32.
43 L. Woolley, **a.g.e.,** s. 46.

eden iki belge bu kazılar esnasında ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan birincisi "Terah Oğlu Abram" yazılı olan bir tablettir. Bu tablette daha fazla bir şey yoktur, sadece bu isim yazılıdır. İkinci belgede ise Ur peygamberinin yakalanması için **Acbor oğlu Elnathan** tarafından alınmış olan tedbirler yazılıdır[44]. Bu belgeyi teyit eden bazı Sabiî kaynaklar da mevcuttur. Sabiî kaynaklarda Hz. İbrahim'den bahsedilmekte ve onun, zamanın meliki tarafından takibat altına alındığı ve tutuklandığı kaydedilmektedir[45]. Hz. İbrahim'in zamanın Sabiî kralına muhalefeti ve kralın onu tutuklatması, yukarda bahsettiğimiz ikinci belge ile uyum göstermektedir. Ayrıca Sabiî kaynaklar tarafından kötülenerek ondan bahsedilmesi, onun tarihî bir şahsiyet oluşunu kesinlikle teyit eder. Üç ilâhî dinin mensupları tarafından Hz. İbrahim'in benimsenmesi, bu dinlerin kitaplarında ondan bahsedilmesi onun tarihî bir şahsiyet oluşunu ispata yetmez diyenler olabilir. Ancak bir din ortaya çıkıp onu düşman ilan ederse, bu dinin kitaplarında "Zamanında İbrahim diye biri ortaya çıkıp dinimize muhalefet etti, krala karşı geldi, kral da onu sürdürdü, tutuklattı" derse ve bölgede yapılan arkeolojik kazılarda bu tutuklatmaya ait bir belge ortaya çıkarsa artık onun tarihî bir şahsiyet olması konusunda hiçbir tereddüt kalmaz. Mesela Tevrat ve Kur'an'da bahsedilen Firavun'un tarihî bir şahsiyet oluşunda hiçbir tereddüt yoktur.

Ur ve çevresindeki kazılar, Nuh Tufanı olayının da gerçek olduğunu, Kur'an ve Tevrat'ın verdiği bilgilerin doğru olduğunu ortaya koymuştur. L. Woolley, yaptığı kazılarda

44 L. Woolley, **a.g.e.,** s. 23-24.

45 İbn Meymûn, **Delâletü'l-hâirîn,** (H. Atay Neşri) Ankara, 1974, s. 588.

yer altından çıkardığı toprak katmanlarını tetkik ettikten sonra bu bölgenin büyük bir su baskınına uğradığını ortaya çıkarmıştır. Ayrıca kazı esnasında bulunan yazılı belgelerde **"Tufan olayı"** açıkça anlatılmaktadır. Bize Tufan olayını anlatan belge **"Gılgameş Destanı"**dır. Bu destan, 12 şarkıdan meydana gelmektedir. Destanın 12. şarkısında tufan olayı şu şekilde anlatılmaktadır; "Gılgameş'in, yarısı insan, yarısı boğa biçiminde bir arkadaşı vardır. İsmi Enkidu olan ve çok güçlü olan bu arkadaşı bir gün hastalanır, kısa bir süre sonra ise ölür. Onun ölümünden dehşete kapılan Gılgameş, bir gün kendisinin de bu şekilde öleceği korkusuna kapılır, ölümden kurtulmak için 'ebedî hayat' iksirini aramak üzere geziye çıkar. Gezisi esnasında bir tanrıça ona, gezisinin boşuna olduğunu, zira tanrıların şimdiye kadar sadece 'Utanapiştim'e bu ebedî hayat iksirini verdiklerini, Utanapiştim'in tufan kahramanı olduğunu, sadece ona giderse bu iksiri bulabileceğini söyler. Bunun üzerine Gılgameş, nehri geçerek Utanapiştim'i bulur. Ona kendi geliş sebebini ve arkadaşına olanları anlatır. Utanapiştim de ona tufanın nasıl cereyan ettiğini anlattıktan sonra ebedî hayat iksiri olarak bir ot verir. Gılgameş, otu alarak geri döner. Nehrin kıyısına geldiğinde yorgun düşer. Elindeki otu yere bırakarak serinlemek için nehre girer, tam bu esnada bir yılan gelerek bu otu alır ve gider[46]."

Görüldüğü gibi Kur'an-ı Kerim'de ve Tevrat'ta **"Nuh"** olarak ismi geçen tufan kahramanının adı, Gılgameş destanında **"Utanapiştim"**dir. L. Woolley, Yaratılış destanı ve tufan olayının Filistin'e Hz. İbrahim tarafından götürüldüğünü söyler. Ancak "Utanapiştim" adının Tevrat'a

46 Muzaffer Ramazanoğlu, **Gılgameş Destanı,** İstanbul, 1942, s. 84 ve devamı; Füruzan Kınal, **Eski Mezopotamya Tarihi,** Ankara, 1983, s. 193 ve devamı.

nasıl "Nuh" şeklinde girdiği konusunda kendince bir sebep arar. Ona göre, Tufan kahramanının adı Babil'de Utanapiştim'dir. Bu ad, bazı "Huri" yazmalarında **"Nahmolel"** veya **"Na-ah-mu-i-el"** şeklinde geçmektedir. Tevrat'ta geçen "Nuh" ismi, bu yazmalardan alınmış olmalıdır. Huri dili Orta Fırat'ta, yani Harran'da konuşulan bir dildi ve Hz. İbrahim bir süre orada yaşamıştı. Bu yüzden İbrahim, Nuh ismini buradan almıştır. Dolayısı ile Utanapiştim ile Nuh, aynı şahıstır. Ona göre, İbranîler, Hz. İbrahim zamanında ve daha sonraki devirlerde devamlı şekilde Babil ile temas hâlinde idiler. Bu temas, Babil esareti sonunda daha da artmıştır[47].

Arkeolog Woolley, Ur'da yapılan kazılar esnasında Hz. İbrahim ile ilgili heykel, anıt ve benzeri şeylerin bulunamadığını söylemektedir. Aslında bu durum, onun tarihî bir şahsiyet oluşunda bir tereddüdü icap ettirmez. Çünkü o dönemde yapılan heykel, anıt ve benzeri şeyler tanrılara ve tanrılığını ilan eden kimselere aitti. Hz. İbrahim'in ise hedefi tek tanrıcılığı, tevhid inancını yaymaktı. Putperestlerle mücadele ettiği bir ortamda elbette kendi heykellerini yaptırmayacaktı. Hz. Muhammed de aynı şekilde putperest bir ortamda peygamber olmuş ve o da aynı yolu izlemiştir.

Yahudiler ve Araplar yazının yaygın olmadığı dönemlerde sözlü rivayetleri sıkı sıkıya muhafaza ederler ve birçok bilgiyi nesilden nesile bu yolla intikal ettirirlerdi. Bu durum, bilhassa şecere denilen soy kütükleri için geçerli idi. Hz. Musa ve İsa'nın şecerelerinin Hz. İbrahim'e kadar ulaştığı Ahd-i Atik ve Ahd-i Cedid'de mevcuttur. Hz. Muhammed'in nesebinin Hz. İbrahim'e ulaştığı Kur'an'da

47 L. Woolley, **a.g.e.,** s. 122-124.

mevcut olmamakla beraber, diğer İslâmî kaynaklarda mevcuttur. Yazılı soy kütüklerinin öncesinde şüphesiz, sözlü soy kütükleri sayılabilecek sözlü rivayetler mevcuttu ve bunlar Hz. İbrahim'e kadar gidiyordu. Sözlü rivayetlerin de Hz. İbrahim'e ulaşması onun tarihî bir şahsiyet olduğunu ispatlamaktadır[48].

C. YAŞADIĞI YÜZYIL

Hz. İbrahim'in yaşadığı yüzyılı, doğum ve ölüm tarihini tam olarak tespit etmek oldukça güçtür. Batılı araştırmacıların büyük bir kısmı, onun yaşadığı asrı tespit etmek üzere Tevrat'ın verdiği bilgilere başvurmaktadırlar. Tevrat'ta verilen rakamlarla, Hz. İbrahim'in savaştığı zikredilen kralların yaşadığı tarihlere bakarak bir sonuca gitmeye çalışan[49] araştırmacılar, en çok Şinar Kralı Amrafel'in[50] isminden istifade etmektedirler. Onlara göre "Şinar" Babilonya ülkesi, "Amrafel" ise, Babil Kralı Hammurabi'dir. Bu mantığa göre, Hz. İbrahim'in, Hammurabi ile çağdaş olması gerekiyor[51]. L. Wolley'e göre Hammurabi'nin yaşadığı devir, M.Ö. 1940-1792 yılları arasına sığdırabilir. Aynı araştırmacı, Hz. İbrahim'in M.Ö. 1900-1750 yılları arasında yaşadığını söylemektedir[52]. Bazı araştırmacılar ise onun tarihini daha gerilere götürmektedir. M.Ö. 2050[53], hatta 2296 yıllarını onun yaşadığı tarih olarak gösterenler de mevcuttur[54]. Ancak Fransızların Orta Fırat'ta **"Mari"**de

48 L. Woolley, **a.g.e.,** s. 187.
49 Stanley A. Cook, "Abraham", **The Encyclopedia Britanica,** V. I, p. 71.
50 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XIV, 9.
51 L. Woolley, **a.g.e.,** s. 207.
52 L. Woolley, **a.g.e.,** s. 212.
53 A. Maurice Bouvet, **Histoire Biblique,** Paris, 1925, p. 10.
54 M. Th. Benard, **Textes et Recits D'Histoire Sainte,** Paris, 1895, p. 19.

yaptıkları yeni kazılarda bulunan devlet arşivindeki belgelere göre, Hammurabi'nin dönemi M.Ö. 1728-1686 yılları arası olarak tespit edilmiştir[55]. Eğer Hz. İbrahim, onunla çağdaş ise, onun da aynı dönemde yaşamış olması gerekir.

Kur'an-ı Kerim, Hz. İbrahim'in başından geçen bazı olayları naklederken, bilhassa Nemrud ile olan mücadelesini anlatırken hiç tarih vermediği gibi, Nemrud'un dahi ismini anmamaktadır[56]. Bu yüzden onun yaşadığı çağı tespit edebilmek için Nemrud'un çağı ile bir mukayese yapma imkânı mevcut değildir. Bütün İslâm tarihçileri onun doğduğu sırada o bölgede Nemrud'un kral olduğu hususunda müttefiktirler[57].

İslâm ve Yahudi kaynaklarında onun yaşadığı yüzyıl hakkında açık bir bilginin bulunmayışı, son zamanlarda yapılan kazılarda onun çağdaşı olarak tahmin edilen kişilerle ilgili olarak bulunan belgelerde farklı rakamların ortaya çıkışı, Tevrat'ta onun kendilerine karşı savaştığı zikredilen kralların ayrı zamanlarda yaşamış kimseler olması, Hz. İbrahim'in hangi yüzyılda yaşamış olduğunu tespit etmemizi güçleştirmektedir. Verilen tarihlerin tetkikinden onun M.Ö. XX. yüzyılda yaşadığını kabul etmek en uygun olanıdır.

Hz. İbrahim'in yaşadığı yüzyılın kesin olarak tespit edilememesi yüzünden bazı kimseler, onun tarihî bir şahsiyet olmayıp aksine bir efsane kahraman olduğunu ileri sürmüşlerdir[58].

55 Hikmet Tanyu, **Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler,** C. I, İst. 1979, s. 28.

56 **Kur'an-ı Kerim,** Saffat, 97 ve devamı.

57 Nemrud hakkında daha fazla bilgi için bkz. Bernhard Heller, "Nemrud", **İ.A.**, C. IX, İstanbul, 1971, s. 192-194.

58 Montgomery Watt, **Modern Dünyada İslâm Vahyi,** Çev. Mehmet S. Aydın, Ankara, 1982, s. 123; S. A. Cook, **a.g.e.,** s. 71-72.

D - DOĞUMU, ÇOCUKLUĞU VE GENÇLİĞİ

Kur'an-ı Kerim'de Hz. İbrahim'in doğum yeri hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ayrıca Kur'an, onun başından geçen olayları dahi anlatırken gene yer ve zaman bildirmemektedir. İbn Sa'd'a göre onun babası aslında Harranlıdır. Oradan Hürmüzcürd'e göç etmiş, Hz. İbrahim burada dünyaya gelmiştir. Onun dünyaya gelmesinden bir müddet sonra ailesi Babil ülkesine Kûsâ'ya göç etmiştir. Daha sonra buradan tekrar Harran'a gelmiştir[59].

Diğer İslâm tarihçileri, Hz. İbrahim'in doğum yeri hakkında değişik yerler rivayet etmişler, bir kısmı onun Ehvaz'ın Sus kentinde doğduğunu söylemiş, bir kısmı da Kûsâ'da, diğer bir kısmı ise Harran'da doğduğunu söylemişlerdir[60].

Tevrat'taki ifadelerden onun Ur şehrinde doğduğu şeklinde bir anlam çıkarılabilir[61]. Ancak iyice tetkik edildiği zaman Hz. İbrahim'in doğum yeri konusunda Tevrat'ta çelişkilerin olduğu görülecektir. Tekvin'in XI. Babında aynen şu ifadeler geçmektedir: "Terah, Abram'ın Nahor'un ve Haran'ın babası oldu ..... Ve Haran doğduğu memlekette, Kildanîlerin Ur şehrinde babası Terah'ın önünde öldü... ve Terah, oğlu Abram'ı, Torun'u Lût'u ve gelini Saray'ı, oğlu Abram'ın karısını beraber aldı ve Kenan diyarına gitmek üzere Kildanîlerin Ur şehrinden yola çıktı ve Haran'a geldiler ve orada oturdular[62]." Bu ifadelerin hemen arkasından XII. Babda ise şu ifadeler yer almaktadır. "Memleketinden ve akrabanın evinden sana göste-

59 Ebu Abdillah b. Muhammed b. Sa'd, **et-Tabakâtü'l-kübrâ,** C. I, s. 46.

60 İzzüddin Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, el-Cezerî, **el-Kâmil fi't-tarih,** C. I, Beyrut, 1965, s. 94.

61 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XI, 31.

62 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XI, 31.

receğim memlekete git. Ve Abram, Rabbin kendisine söylediği gibi gitti... ve Abram karısı Saray'ı, kardeşinin oğlu Lût'u ve Haran'da kazanmış oldukları bütün mallarını ve edinmiş oldukları canları aldı ve Kenan diyarına gitmek üzere çıktılar ve Kenan diyarına geldiler[63]." Bu iki bölümün birbirine bağlanması hâlinde çelişki açık bir şekilde görülecektir. Çünkü XI. Bölüme göre İbrahim'in babası Kenan diyarına gitmek üzere Ur şehrinden yola çıkıyor ve Harran'a geliyor. Harran Kenan diyarı mı? Bir müddet sonra ise Hz. İbrahim, Harran'dan yola çıkıyor ve Kenan diyarına geliyor. Harran Kenan diyarı değil mi? XI. Babda Harran Kenan diyarı imiş gibi görünüyor. XII. Babda ise Kenan diyarı değilmiş ve oradan Kenan diyarına gitmiş anlamı çıkıyor.

Yahudi filozofu İbn Meymûn, Hz. İbrahim'in Kûsa'da doğduğunu kaydetmektedir[64].

Tevrat'ta ismi geçen Ur şehrinin eski Babil ülkesinin güneyinde keşfedilen Ur şehri olduğu genel bir kabul görmektedir[65].

1854 yılında M.J.E. Taylor, Mezopotamya harabelerinde yaptığı bir araştırmada Arapların "mugayyar" ismini verdikleri ve Fırat Nehri'ne 18 km uzaklıkta olan bir tümülüste birtakım belgeler bulmuş, bu belgelerden burasının eski Ur şehri olduğunu keşfetmiştir[66]. L. Woolley, bu şehrin eskiden Dicle ile Fırat arasında olduğunu, ancak Dicle Nehri'nin bilahare yatak değiştirmesi sonucu dışarıda kaldığını, bu hususun çekilen hava fotoğraflarında açıkça görüldüğünü belirtiyor. O, şehrin ilk zamanlarda

63 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XII, 5.
64 İbn Meymûn, **Delâletü'l-hâirîn,** s. 584.
65 Sheldon H. Blank, "Abraham", **U.J.E.,** V. I, p. 154.
66 L. Woolley, **Ur of Chaldees,** New York, 1965, p. 14

denize 40 fersah uzaklıkta iken, şimdi 60 fersah uzaklıkta olduğunu, bu duruma, nehrin taşıdığı topraklarla denizi doldurmasının sebep olduğunu söylüyor. Ayrıca o dönemlerde Ur şehrinin deniz seviyesinden yüksekliğinin bugünkü kadar olmadığını da ileri sürüyor[67].

İslâm kaynaklarında İbrahim'in doğum yeri olarak Ur şehri pek zikredilmemektedir. İslâm kaynaklarında bildirilen yerler içinde en makul olanı bize göre İbn Sa'd'ın belirttiği yer olmalıdır. Çünkü o, öbür ravilerin zikrettikleri yerlerde Hz. İbrahim'in veya babasının kaldığını haber veriyor. Ancak İslâm ve Yahudi rivayetlerden, onun kesin olarak nerede doğduğunu tespit etmek gene de güçtür.

1 - Hz. İbrahim'in Ailesi

Hz. İbrahim'in babasının adı Kur'an-ı Kerim'de Azer olarak geçmektedir[68]. Bununla beraber İslâm tarihçileri onun babasının esas adını "Tarih b. Nanûr" olarak zikretmektedirler. Zebîdî, bu konuda bize şunları söylüyor. "İbrahim, Azer'in oğludur. Azer'in adı Tarih b. Nahûr b. Saruh b. Erğu (Rağu) b. Falih b. Şalih b. Erfahşed b. Sam b. Nuh'tur. Bu nesepte ehl-i kitap ve nesep âlimlerinin pek ihtilafı yoktur[69]." Zebîdî'nin açıkladığı üzere İbn İshak, İbn Hişam, İbn Sa'd ve Taberî hemen hemen aynı şecereyi vermektedirler[70]. Tefsir kitaplarında babasının adının Azer oluşu hususunda pek çok rivayetler mevcuttur. Bütün tefsir kitapları, Hz. İbrahim'in babasının

67 L. Woolley, **Abraham,** p. 44-50.
68 **Kur'an-ı Kerim,** En'am, 74.
69 Zebîdî, **Tâcü'l-arûs,** C. VIII, s. 201.
70 İbn İshak, **Sîre,** s. 1; İbn Hişam, **Sîre,** C. I, s. 3; Taberî, **Tarih,** C. I, s. 233; İbn Sa'd, **Tabakat,** C. I, s. 45.

gerçek adının Tarih (Terah) olduğunu kabul ederler. Ancak Kur'an'da neden Azer adının geçip öbür adının geçmediği hususunu açıklamaya çalışırlar. Bazılarına göre onun babasının iki adı vardır. Azer ve Tarih. Yahut bu iki isimden biri ad, diğeri lakaptır[71]. Bir kısmına göre ise Hz. İbrahim'in babasının hizmet ettiği putun adı Azer'di. O puta hizmetinin karşılığı olarak ona da bu isim verilmiştir[72]. Bazılarına göre, Azer, İbranî dilinde hata eden, sapıtan manasına gelmekte olup bu isim, Kur'an-ı Kerim'de ona hakaret kastı ile zikredilmiştir[73].

Tevrat'ta Hz. İbrahim'in babasının adı Terah olarak geçerken Kur'an-ı Kerim'de bu adın geçmeyip Azer isminin geçmesi üzerine bazı müsteşrikler, konuyu daha değişik açılardan ele alarak incelemeye çalışmaktadırlar. Wensinck, Kur'an'da İbrahim'in babasının adı olarak geçen Azer kelimesinin aslında İbrahim'in kölesinin adı olduğunu söylemektedir[74]. Evet Tevrat'ta "Eliezer" ismi Hz. İbrahim'in kölesinin adı olarak geçmektedir[75]. Fakat kölenin adı Eliezer olunca, onun babasının adının Azer olmasını engelleyen şey ne olabilir. Arapça Tevratlarda bu Eliezer kelimesi, el-Yuazir şeklinde yazılıdır. Kur'an'da geçen Azer kelimesinin başında "el" takısı yoktur ve iki kelimenin harfleri birbirinden farklıdır. Eliezer veya el-Yuazir ile Azer kelimesi arasında bir ilgi kurmak pek kolay değildir. Hâlbuki Tevrat'ta Hz. İbrahim'in hem dedesinin hem de kardeşinin adı "Nahor" olarak geç-

71 Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, **el-Cami' li-ahkâmi'l-Kur'an,** C. VII, Kahire, 1976, s. 22.

72 İbn Kesîr, **Tefsîrü'l-Kur'ani'l-azîm,** C. II, s. 149.

73 Kurtubî, **a.g.e.,** s. 22; Yusuf ed-Decevî, "İbrahim", **Dairetü'l-Maarifi'l-İslâmiyye,** C. I, Tahran, 1933, s. 25.

74 A.J. Wensinck, "İbrahim", **İ.A.,** C. V/2, İstanbul, 1950 s. 878.

75 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XV, 2.

mektedir[76]. Yine Tevrat'ta Yakub ve İsrail isimleri tek kişi için, İshak'ın oğlu için kullanıldığı gibi[77], iki isimli ve ismi değişen pek çok kimse vardır. En az dört bin yıl önce yaşamış bir toplumun, insanlara verdiği isimleri XX. yüzyıldaki nüfus kütüklerine yazılmış ad ve soyadı kesinliği ile ele almak yanlış olur kanaatindeyiz. Nahor dedenin mi yoksa torunun mu adı idi? diye münakaşa etmek veya İshak'ın oğlunun ismi İsrail mi idi, yoksa Yakup mu idi? diye tartışmak ne kadar yersizse, Azer, İbrahim'in kölesinin adıdır, babasının adı olamaz demek de o kadar yersizdir. Mısır, Babil vb. eski medeniyetlerin bulunduğu bölgelerde yapılan kazılarda, aynı şahıs olarak düşünülen kimselerin değişik isimlerine rastlanmaktadır. Mesela: Tevrat'ta Şinar olarak geçen yerin Babilonya, Amrael olarak geçen ismin Hammurabi olduğuna hükmedip Hz. İbrahim'in yaşadığı asrı tespit etme yoluna gidilmektedir. Yine Tevrat'ta "Eyn-Mişpata" olarak zikredilen yerin adı parantez içinde "Kadeş" olarak gösterilmektedir. Yani o dönemde bir şahsın veya bir yerin birden fazla adı mevcut olabiliyordu. Hz. İbrahim'in babasının da birden fazla adı olmuş olmalıdır.

Yahudi kaynakların hemen hepsinde İbrahim'in babasının adı Terah olarak geçmektedir. Bu noktada bir ihtilaf söz konusu değildir. Tevrat, onun babasının neye inandığı konusunda bir açıklama yapmamaktadır. Kur'an-ı Kerim, onun babasının inancını geniş şekilde açıklamaktadır. İslâm kaynakları Azer'i Nemrud'un put ustası olarak takdim etmektedirler. İlerde konular işlenirken babasının inancı hakkında daha geniş bilgi verilecektir.

76 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XI, 24-27.
77 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XXXV, 10.

Hz. İbrahim'in annesinin adı ne Kur'an'da ne de Tevrat'ta mevcuttur. İslâm tarihi kaynaklarında değişik isimlere rastlamaktayız. İbn Sa'd, onun annesinin adını "Nûna binti Kirinba binti Kûsâ" olarak kaydetmektedir. Aynı müellif bazı rivayetlere göre annesinin adının "Ebiyona" olduğunu zikrediyor[78]. Onun annesinin adı, İbn Kesîr'de "Emile" veya "Bûna"dır[79]. Diğer bazı kaynaklarda ise anne adı "Uşa" olarak geçmektedir[80]. Taberî onun annesinin aslında cariye olduğunu kaydetmektedir[81].

2 - Doğumu

İslâm ve Yahudi kaynaklara göre Hz. İbrahim, Nemrud'un ülkesinde dünyaya gelmiştir. Nemrud o sırada bütün Babilonya'nın hâkimi olup güçlü bir kral idi. İslâm tarihçilerine göre onun devletinin sınırları oldukça genişti. Yeryüzünün tamamına hâkim olan dört kralın mevcut olduğunu, bunların da Nemrud b. Kenan, Süleyman b. Davud, Zülkarneyn ve Buhtnasır olduklarını kaydeden Taberî, Nemrud'un, kendisini, Nuh (A.S.)'a gönderilen hükümlerin kalıntıları ile amel ettiğini sandığını kaydediyor[82]. İslâm kaynaklarında Hz. İbrahim'in doğumu şu şekilde anlatılmaktadır. Hz. İbrahim'in doğumu yaklaşınca müneccimleri Nemrud'a giderek ona "şu tarihte şu yerde ismi İbrahim olan bir çocuk dünyaya gelecek ve senin mülkünü elinden alacak, putlarını kıracak" diye haber verdiler. Bunun üzerine Nemrud, bahsedilen bu çocuğun doğumunu engellemek için söylenen bölgedeki bütün kadınları kontrol ettirerek hamile olanlarını tespit

78 İbn Sa'd, **Tabakat,** C. I, s. 46.
79 İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye,** C. I, Beyrut, 1966, s. 140.
80 A.J. Wensinck, "İbrahim", **İ.A.,** C. V/2, s. 878.
81 Taberî, **Tarih,** C. I, s. 285.
82 İbn Sa'd, **Tabakat,** C. I, s. 46-47; Taberî, **Tarih,** C. I, s. 233-234.

ettirdi. Fakat Hz. İbrahim'in annesinin hamileliği anlaşılamadı[83]. Başka bir İslâmî rivayete göre ise müneccimlerden bu bilgiyi alan Nemrud, onların söylediği bölgeden erkekleri tecrit etti. Belli bir süre, orada kadınların hamile kalmasını önlemek, böylece kendisi için varit olacak tehlikeyi bertaraf etmek istiyordu. Ancak erkeklerden tecrit edilen bu bölgede çok acil bir iş zuhur etti. Nemrud, oraya kimseyi göndermeye cesaret edemiyordu. Kendi adamları içinde dini en bütün ve kendisine en bağlı olarak İbrahim'in babası Azer'i görüyordu. Ona diğerlerinden daha fazla güvendiği için, tecrit edilen bölgeye gitme işini ona verdi. Ancak Azer'in karısı da bu bölgede bulunduğundan ona evine uğramamasını tembih etti. Azer, Nemrud'un emrini yerine getirmek üzere oraya gitti. Söylenilen işi bitirdikten sonra gizlice evine uğradı, bu esnada nefsine hâkim olamadı ve annesi, Hz. İbrahim'e hamile kaldı. Azer, hem yaptığının ortaya çıkmasını önlemek hem de çocuğunu korumak için karısını Kûfe ile Basra arasında kalan Ur şehrine götürüp bir mağaraya sakladı ve Hz. İbrahim bu mağarada dünyaya geldi[84].

Bazı farklılıklarla aynı kıssalar sözlü Yahudi rivayetlerinde de vardır. Bu rivayetlerde onun doğum olayı şöyle anlatılır. Hz. İbrahim'in doğduğu gece, babası arkadaşlarına evinde bir ziyafet veriyordu (arkadaşları arasında Nemrud'un kâhin ve danışmanları da vardı). Misafirler gecenin geç vaktinde evden dağılırlarken gökte bir yıldızın, dört bir tarafındaki diğer yıldızları yuttuğunu gördüler. Acele olarak durumu Nemrud'a haber vererek dünyayı fethedecek ve onun mülkünü elinden alacak bir çocuğun dünyaya geldiğini söylediler. Sonra Nemrud'a

83 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil,** C. I, s. 95.
84 Taberî, **Tarih,** C. I, s. 236-237.

bu çocuğun babasını bulup büyük bir para karşılığında çocuğu ondan satın almasını ve öldürmesini tavsiye ettiler. O sırada orada bulunan İbrahim'in babası onlara "Sizin tavsiyeniz bana, bir adamın bir katıra 'Eğer bana kafanı kesmek için izin verirsen sana arpa dolu bir ev vereceğim' demesi üzerine katırın 'Kafamı kestikten sonra arpa dolusu ev neye yarar' deyip adamın teklifini reddetmesini hatırlattı. Şimdi ben de size söylüyorum, eğer çocuğu kesecekseniz onun babasına vereceğiniz paraya kim vâris olacak?" diye sordu. Bunun üzerine Nemrud'un danışmanları, o gece doğan çocuğun Terah'ın (Azer) oğlu olduğunu anladılar ve ona bu gece bir çocuğunun doğup doğmadığını sordular. O da evet doğdu, ancak bir süre sonra öldü diye cevap verdi. Konuşmanın bitiminden sonra hemen oradan ayrılarak evine gitti ve oğlunu alıp bir mağaraya götürerek orada sakladı[85].

Tevrat'ta Hz. İbrahim'in doğumu ile ilgili hiçbir bilgi bulunmamasına rağmen diğer Yahudi kaynaklarda bu hususta yeterince bilgi vardır. Tevrat'ta Hz. İbrahim'in hayatı âdeta ortadan başlamaktadır. İslâm kaynaklarındaki bilgilerle Yahudi kaynaklarındaki bilgileri karşılaştırdığımız zaman bazı noktalarda benzerlikler görmekteyiz. Ancak Yahudi kaynaklardaki katır teşbihi İslâm kaynaklarında yoktur. Her iki kaynak, onun mağarada doğduğunu kaydetmektedir.

3 - Çocukluğu

İslâm kaynaklarına göre mağarada dünyaya gelen Hz. İbrahim, orada süratle büyümüştür. Normal olarak bir çocuğun bir yılda büyüdüğü kadarını o, bir ayda büyüyordu. Mağarada kaldığı 15 aylık süre zarfında anne ve

85 Kaufman Kohler, "Abraham", **J.E.**, V. I, London, 1901, p. 86.

babasından başka kimse ile görüşmüyordu[86]. Taberî'nin başka bir rivayetinde İbrahim'in doğumundan babasının dahi haberdar olmadığı bildirilmektedir ki[87], bu durumda mağarada onun sadece annesi ile görüştüğü anlamı çıkarılabilir.

Mağarada 15 ay kalan Hz. İbrahim, 15 yaşındaki bir çocuğun vücut ve zekâ seviyesine erişmişti. Hz. İbrahim bir gece annesine kendisini mağaradan çıkarmasını söyledi. Annesi, kimse görmesin diye onu gece mağaradan çıkararak evine götürdü. Eve gitmek üzere mağaradan çıkınca evvela yere ve göğe baktı ve bunları kimin yarattığını düşünmeye başladı. İlk defa gökte Müşterî yıldızını gördü, onun ışığı diğer yıldızların ışığından daha parlaktı, bu yüzden "İşte Rabbim budur" diyerek kâinatı onun yarattığını zannetti. Bir süre sonra bu yıldız kaybolunca "Ben kaybolanları sevmem"[88] dedi. Sonra gökte ayı gördü, onun ışığı yıldızın ışığından daha parlaktı. Bu yüzden onun için "İşte Rabbim budur" dedi. Fakat bir süre sonra onun da battığını görünce "Rabbim bana doğru yolu göstermeseydi elbette sapan topluluklardan olurdum" dedi[89]. Sabah olup güneş doğunca bu defa onu gördü. Güneşin ışığı öbürlerinden daha parlak idi, bu yüzden "İşte Rabbim budur, bu daha büyük" dedi. Fakat akşam olup onun da battığını görünce "Ey kavmim ben sizin şirk koştuğunuz şeylerden uzağım, ben yüzümü yeri ve gökleri yaratana çevirdim ve artık ben ona ortak koşanlardan değilim[90]" dedi.

86 Taberî, **Tarih,** C. I, s. 237.
87 Taberî, **a.g.e.,** s. 235.
88 **Kur'an-ı Kerim,** En'am, 76.
89 **Kur'an-ı Kerim,** En'am, 77.
90 **Kur'an-ı Kerim,** En'am, 78.

Taberî'deki başka bir rivayete göre, Hz. İbrahim'i mağaradan çıkarıp eve götüren annesi değil, babasıdır. Bu rivayete göre, babası bir gün arkadaşlarına, kimsenin bilmediği bir çocuğu olduğunu, onu Nemrud'a götürüp tanıtmasının doğru olup olmayacağını sordu. Onlar da korkmamasını ve çocuğu Nemrud'a göstermesini söylediler. O da Hz. İbrahim'i alıp Nemrud'a götürdü. Hz. İbrahim, yolda giderken gördüğü her şeyin adının ne olduğunu babasına sorup isimlerini öğrenmeye başladı. Sonunda babasına bütün bunların bir yaratıcısının olması gerektiğini söyledi[91]. Babasından aldığı cevaplar üzerine "Sen putları ilâhlar olarak ittihaz mı ediyorsun, ben seni ve kavmini açık bir sapıklık içinde görüyorum[92]" diye söyledi.

Taberî, Hz. İbrahim'in yıldız, ay ve güneşe "Rabbim" demesi hususunu inceleyip bu konuda ileri sürülen görüşleri zikretmektedir. Bazılarına göre İbrahim'in onlara Rab demesi, yaşının küçüklüğü ve gerçekten bilmemesi yüzündendir. Bazıları ise onun, aslında onların Rab olmadıklarını bildiğini, ancak kavmini ikna için böyle bir yol izlediğini ileri sürmektedirler. Bir kısım ulema ise, Hz. İbrahim'in, "Bu benim Rabbimdir" demediğini, "haza rabbî" ifadesinin başında gizli bir istifham harfinin yer aldığını ve mananın "ehaza rabbî" (Bu benim Rabbim mi?) olduğunu ileri sürmektedirler[93]. Bize göre Hz. İbrahim, ister bilerek veya ister bilmeyerek bu sözü söylemiş olsun, bu pek bir şeyi değiştirmez. Ancak onun yıldız, ay ve güneşe bu şekilde yönelmesi bir tesadüf değildir. Çünkü o devirde Hz. İbrahim'in yaşadığı bölgede putperestlikle yıldız, ay ve güneşe tapıcılık çok yaygındı. Ur kazılarında ortaya çıkarılan

91 Taberî, **Tarih,** C. I, s. 237.
92 **Kur'an-ı Kerim,** En'am, 74.
93 Taberî, **Câmiu'l-beyan,** C. VII, s. 249-250.

materyaller bunu açıkça ortaya koymaktadır. Sümer tanrısı İştar, yıldız; Nannar, ay; Şamaş ise güneş tanrısıdır[94]. Hz. İbrahim bu yolla, o dönemin en yaygın inancını mükemmel bir mantık silsilesi içinde çürütmüş oluyor.

Hz. İbrahim, mağaradan çıkarak eve gittikten ve Nemrud onun varlığından haberdar olduktan sonra, işlerinde babasına yardımcı olmaya başlamıştır. Onun babası Azer, put ustası olup yaptığı putları çocuklarına sattırıyordu. Hz. İbrahim'in babasının put imal ettiği yerin aynı zamanda bir ibadethane olma ihtimali vardır veya put imal ederek sattığı yerin dışında ayrıca bir puthane mevcut olup Hz. İbrahim'in babası o yerin bakımından sorumlu idi. Çünkü Kur'an'da bildirildiğine göre, kavmi putlar için kurban kesmeye gittiğinde o, "hastayım" deyip geri kalmış[95], sonra puthaneye dönerek onları kırmıştır. Kavmi geri döndüğünde olaydan, Hz. İbrahim'i sorumlu tutmuş ve bunu kimin yaptığını ona sormuşlardır. Bu ifadelerden anlıyoruz ki Hz. İbrahim'in babası ve oğulları buraya her zaman girmekte ve muhtemelen oranın bakımından sorumlu idiler.

Sözlü Yahudi rivayetlerine göre, babası tarafından mağaraya saklanan Hz. İbrahim, orada üç yıl kalmıştır. Üç yıl sonra babası Terah, mağaraya gelerek onu oradan çıkarmış ve evine götürmüştür. Hz. İbrahim, mağaradan çıktığında ilk defa güneşi gördü, onu tanrı zannederek "İşte tanrım budur" dedi. Bir süre geçip güneş battıktan sonra ay ortaya çıktı, onun etrafında birtakım yıldızlar vardı, onları görünce "İşte şu ortadaki benim tanrım, etrafındakiler de onun hizmetkârları" dedi (Kısa, Kur'an'da anlatılandan biraz değişik ve olay tersinden

94 L. Wolley, **Abraham,** p. 41, 57.
95 **Kur'an-ı Kerim,** Saffat, 83-96; Enbiya, 56-60.

başlatılmış). Daha sonra o, babası Terah'a birçok sorular sormuş, özellikle yerin ve göğün nasıl yaratıldığını, bunların bir yaratıcısının olması gerektiğini babasına söyleyerek onu Tanrı'nın birliğine inanmaya çağırmıştır[96].

Mağarada dünyaya gelme olayı gibi, yıldızlara, aya ve güneşe bakma olayı da hem İslâmî hem de Yahudi kaynaklarda mevcuttur. Fakat yıldızlara bakma olayı, Kur'an'da mevcut olmasına karşılık Tevrat'ta yoktur, sadece sözlü rivayetlerde vardır. Kur'an'da, Hz. İbrahim'in ilk önce yıldızları görerek onları ilâh zannettiği, sonra ayı görerek onu ilâh sandığı, daha sonra güneşi görerek onu tanrı olarak kabul ettiği bildirilmektedir. Kur'an'ın sıralaması, yıldız, ay ve güneş şeklindedir. Sözlü Yahudi rivayetlerinde ise Hz. İbrahim, önce güneşi görüyor, sonra ayı ve yıldızları görüyor, yani ondaki sıralama, güneş, ay ve yıldızlar olarak geçmektedir. Kur'an'daki sıralama, insan mantığına daha uygun gelmektedir. Çünkü bir insan en parlak olan güneşi görüp onu ilâh sandıktan sonra, ondan vazgeçerek ışığı daha zayıf olan ay'ı ilâh olarak düşünemez, çünkü onun ışığı daha zayıftır, ışığı daha parlak olan şey battığına göre o da batabilir. Ayrıca, hiç insanların arasına girmemiş bir çocuğun yıldızların, aya hizmet ettiklerini nasıl düşünebildiği de merak konusudur.

Müfessir Tantâvî, Hz. İbrahim'in mağara olayı hakkında şunları söylüyor: "Yunan filozofu Eflatun, Hz. İbrahim'den çok sonra yaşamış bir felsefecidir. Onun **Cumhuriyet** isimli eserinde İbrahim'in mağara olayına çok benzeyen bir bölüm vardır[97]." Tantâvî, Eflatun'un mağara istiaresinin il-

96 Kaufman Kohler, "Abraham", **J.E.**, V. I, London, 1901, p. 81.

97 Tantâvî b. Cevherî el-Mısrî, **el-Cevâhir fî tefsîri'l-Kur'âni'l-kerîm,** C. IV, Mısır, 1350, s. 62-63.

ham kaynağının Hz. İbrahim'in mağara hayatı olduğunu ifade ediyor.

4 - Gençliği

İslâm tarihlerinde 15 ayda 15 yaşındaki bir genç kadar geliştiği haber verilen Hz. İbrahim'in çocukluğu put imalathanesinde babasına yardım etmekle geçmiştir. O, bu sırada babasına sık sık sorular sorarak putların mahiyetini öğrenmiş ve bunların insanlara herhangi bir fayda temin etmeyeceğini kavramıştır. Hz. İbrahim, babasının yaptığı putları zaman zaman kardeşi ile beraber satmaya götürdüğü hâlde, o, bu putları satmak için herhangi bir gayret göstermiyordu. Hatta elindeki putlarla dolaşırken, "Fayda ve zararı olmayan bu putları kim alır!" diye bağırıyor ve bu yüzden onları satmadan geri getiriyordu[98].

İslâm tarihi kaynaklarının bildirdiğine göre, o, satamadığı putları zaman zaman nehre götürerek suya batırıp "Haydi için" diye onlarla alay ediyordu. Halkın putlar için puthaneye getirip bıraktığı yemeklerin içine de putları sokup "Yemez misiniz, niye yemiyorsunuz[99]" diye onlara sesleniyordu. Onun bu durumunu gören babası, ona ne yaptığını sorunca, babasına "Ey babacığım, neden görmeyen ve işitmeyen şeylere tapıyorsun, babacığım, sana gelmeyen bir bilgi bana geldi, bana tabi ol, seni doğru yola ileteyim. Babacığım, şeytana tapma, çünkü şeytan Rahman'a isyan etmişti. Babacığım ben sana Allah'tan bir azabın dokunmasından korkuyorum, o zaman şeytanın dostu olursun[100]" diye cevap verdi. Babası da ona, "Ey İbrahim, sen benim tanrılarımdan yüz

98 Taberî, **Tarih,** C. I, s. 236.
99 **Kur'an-ı Kerim,** Saffat, 91.
100 **Kur'an-ı Kerim,** Meryem, 42-45.

mü çeviriyorsun? Eğer (onlara dil uzatmaktan) vazgeçmezsen ant olsun seni taşlarım, uzun süre benden ayrıl git[101]" diye ikaz ederek kendi dinini ona telkin etmek istemiş ve onu putlara kurbanların kesildiği bayrama katılmaya çağırmıştı. Hz. İbrahim, başlangıçta babasının çağrısına uyar görünmüş, bayram günü babası ve kavmi ile beraber yola çıkmıştı. Ancak yola çıktıktan biraz sonra o, "hastayım[102]" diyerek gitmekten vazgeçmişti. O, yanındakilere ayaklarından hasta olduğunu söyleyince kavmi onu bırakmış, o da onların arkasından "Allah'a yemin ederim ki, siz dönüp gittikten sonra putlarınıza bir tuzak kuracağım[103]" diye seslenmişti. Hz. İbrahim, halk yanından uzaklaştıktan sonra puthaneye döndü ve içerde, en büyüğünden en küçüğüne kadar sıra ile dizilmiş olan putların önüne yemeklerin konduğunu gördü ve "Yemez misiniz?" diye onlara seslendi. Onlardan bir cevap alamayınca eline demir bir balta alarak putların hepsini kırdı, sadece en büyüğüne dokunmadı ve baltayı onun boynuna astı. Halk merasimden dönüp geri gelince durumu gördüler ve bunu kimin yaptığını araştırmaya başladılar. Daha önceki hareketleri dolayısı ile bu işi, Hz. İbrahim'in yapmış olabileceğini tahmin ettikleri için "Bunu bizim tanrılarımıza kim yaptı" diye ona sordular. O da, "Onların büyükleri yapmış, eğer sizinle konuşursa ona sorun" diye cevap verdi. Halk putların konuşamayacağını bildiği için sustu. Hz. İbrahim, onlara, kendilerine ne zarar ve ne fayda verecek durumda olmayan putlara tapmamalarını, bir olan Allah'a kulluk etmelerini söyledi. Bu durum, bazı kimseler tarafından Nemrud'a bildirildi.

101 **Kur'an-ı Kerim,** Meryem, 46.
102 **Kur'an-ı Kerim,** Saffat, 83.
103 **Kur'an-ı Kerim,** Enbiya, 57.

Nemrud, İbrahim'i huzuruna çağırarak onunla mücadeleye başladı. Hz. İbrahim "Benim Rabbim diriltir ve öldürür" deyince, Nemrud da "Ben de diriltir ve öldürürüm" dedi. Hz. İbrahim, ona "Nasıl diriltir ve öldürürsün?" diye sorunca, o, "Öldürülmelerini gerekli gördüğüm iki kişiyi alırım, birini öldürürüm, diğerini yaşatırım, yani öldürmem. Böylece onu diriltmiş, öbürünü ise öldürmüş olurum" diye cevap verdi[104]. Hz. İbrahim bu cevap üzerine ona, "Allah, güneşi doğudan doğurur, sen ise onu batıdan getir[105]" dedi. Onunla baş edemeyeceğini anlayan Nemrud, onu hapse attırdı. Hz. İbrahim, yedi yıl hapiste kaldı. Daha sonra Nemrud, büyük bir ateş yaktırarak mancınıkla İbrahim'i bu ateşin içine attırdı. Allah (C.C.), ateşe "Ey ateş, İbrahim'e serin ve esenlik ol[106]" buyurdu ve İbrahim Nemrud'un ateşinden kurtuldu. Ateşe atılma esnasında meydana gelen birtakım fevkalade hadiseler karşısında şaşıran Nemrud, Taberî'nin bir rivayetine göre, Hz. İbrahim'e, "Senin ilâhına kurbanlar keseyim" demiş, o da ona, "Şu andaki dinin üzerine sebat ettiğin müddet, Allah bunları asla kabul etmez" demiştir. Nemrud ise buna karşılık, "Ben mülkümü terk edemiyorum, ama gene senin ilâhına kurbanlar keseceğim" diyerek kurbanlar kesmiştir[107].

Sözlü Yahudi rivayetlerine göre de Hz. İbrahim, çocukluğunda put ustası olan babası Terah'a yardım etmiş, onun yaptığı putları satmıştır. Yine bu dönemde onun, yemeleri için putlara yemekler verdiği Yahudi ananesinde vardır. Midraş rivayetlere göre, Hz. İbrahim babasına

104 Taberî, **Tarih,** C. I, s. 240.
105 **Kur'an-ı Kerim,** Bakara, 258, Enbiya, 57-63; Saffat, 91-95.
106 **Kur'an-ı Kerim,** Enbiya, 69.
107 Taberî, **Tarih,** C. I, s. 243.

"Yeri ve göğü kim yarattı?" diye sordu. Babası ona, "Putlar yarattı" diye cevap verdi. Bunun üzerine Hz. İbrahim, putlara yemek ikram etti. Putlar ikram edilen yemekleri yemeyince onlara daha iyi yemekler hazırlayarak yemeleri için önlerine koydu. Putlar gene yemeyince Hz. İbrahim kızarak onları ateşe attı ve yaktı. Babası Terah, eve gelince putların yanmış olduğunu gördü ve onları kimin yaktığını sordu. O da putların kendi aralarında kavga ettiklerini ve en büyüklerinin, diğerlerini ateşe attığını söyledi. Bunun üzerine babası Terah ona, "Görmeyen, yürüyemeyen ve bir şey istemeye gücü yetmeyen bir şeyin bunları nasıl yaptığını söyleyebilirsin?" dedi. İbrahim de babasına, "Öyleyse nasıl oluyor da işitmeyen, görmeyen bu tanrılara tapıyor ve gerçek olan bir Tanrı'ya terk ediyorsun?" dedi[108].

Sözlü Yahudi rivayetlerinde ayrıca şöyle bir olay daha anlatılmaktadır: Terah, bir gün iş için bir yere giderken, oğlu İbrahim'i dükkânda bırakır. Bu esnada yaşlı bir adam gelerek put satın almak ister. Hz. İbrahim ona kaç yaşında olduğunu sorar, adam ona yetmiş yaşında olduğunu söyler. İbrahim de ona "Ahmak adam, senden çok daha genç olan bir tanrıya nasıl tapıyorsun, sen yetmiş yıl önce doğmuşsun, bu put ise henüz dün yapıldı" der. Bunun üzerine adam putu yere atarak parasını geri alır. Babası dükkâna geri gelince kardeşi, İbrahim'i ona şikâyet eder ve babası ona, bundan sonra put ibadetine katılmasını söyler[109].

Sözlü Yahudi rivayetlerinde Hz. İbrahim'in ateşe atılışı şu şekilde anlatılmaktadır. İbrahim'in puthanede olduğu bir gün, kadının biri mutlaka sunmak üzere yemekler getirir, ancak getirilen yemekleri putlar yemezler. İbrahim,

108 K. Kohler, **a.g.e.,** s. 86.
109 K. Kohler, **a.g.e.,** s. 86.

bunun üzerine "Bunların elleri var fakat tutamıyorlar, gözleri var görmüyorlar, kulakları var işitmiyorlar, onları yapanlar onları sevebilir" deyip hepsini ateşe atar. Durum Nemrud'a intikal edince, İbrahim'i huzuruna çağırır ve ona "Sen benim bu dünyanın yaratıcısı ve yöneticisi olduğumu bilmiyorsun, neden benim putlarımı kırdın?" diye sorar. Hz. İbrahim, ona "Eğer sen bu dünyanın yaratıcısı ve yöneticisi isen bana, şu anda kalbimden geçen şeyi ve gelecekte neler yapacağımı söyle" der. Böyle bir isteğe karşı şaşıran ve çaresiz kalan Nemrud'a Hz. İbrahim, "Sen bir babadan meydana gelen bir çocuksun ve onun gibi fanisin, sen babanı ölümden kurtaramadığın gibi kendin de ölümden kurtulamayacaksın" diye söyler. Nemrud, ona "Ateşe tap" deyince, o, "Neden ateşi söndüren suya değil de ateşe tapayım?" demiş; Nemrud, bunun üzerine "Öyleyse suya tap" demiş; o da "Neden suyu içinde tutan bulutlara değil de suya tapayım?" demiş; Nemrud, buna karşılık, "Madem öyle diyorsun, öyleyse bulutlara tap" deyince; İbrahim, "Neden bulutları sağa sola sürükleyen rüzgâra değil de bulutlara tapayım?" demiş; bu defa Nemrud, "Öyle olsun, rüzgâra tap" diye cevap vermiş; bu defa İbrahim, "Ama insan, evinin duvarlarının arkasına giderek ondan korunabilir" deyince; Nemrud, "Öyleyse bana tap" demiş ve onun ateşe atılmasını emretmiştir. Onun verdiği emir üzerine, daire biçiminde büyük bir odun yığını yapılarak tutuşturulmuş, sonra İbrahim onun içine fırlatılmıştır. Bu sırada Tanrı bizzat kendisi gökten yere inerek onu ateşten kurtarmıştır. Orada Tanrı, İbrahim'e görünüp şöyle söylemiştir: "Seni Kaldelîlerin ateşinden kurtaran Tanrı benim[110]."

110 K. Kohler, **a.g.e.,** s. 86.

Sözlü Yahudi rivayetlerinde İbrahim'in ateşe atılması ile ilgili değişik bir haber daha vardır. Bu habere göre, Nemrud, İbrahim'in yaptıklarını duyduktan sonra onun idam edilmesine karar verir ve İbrahim'in babası Terah'ı huzuruna çağırarak ona oğlu, İbrahim'in idama mahkûm olduğunu ve ateşe atılarak yakılacağını, bunun için çocuğun kendisine teslim edilmesini söyler. Terah, burada bir kurnazlık yaparak Nemrud'a İbrahim'i göndermez, onun yerine kölelerinden birinin çocuğunu gönderir[111]. Bu rivayete göre İbrahim, ateşe atılmamış oluyor.

Görüldüğü gibi Hz. İbrahim'in putları kırması, Nemrud ile mücadele etmesi ve ateşe atılması ile ilgili olarak İslâmî ve Yahudi kaynaklarda mevcut olan haberlerde bazı ortak noktalar vardır. Onun babasının dükkânında çalışması, put satması, putlara yemek yedirmeye çalışması, babasını ve kavmini putlara tapmaktan vazgeçirmeye çalışması hakkındaki haberlerde her iki kaynakta fazla bir farklılık görülmemektedir. Ancak Yahudi kaynaklarda Hz. İbrahim, putları ateşe atıp yakarken, İslâmî kaynaklarda onları balta ile kırmaktadır. **İbrahim'in Vahyi** ismi verilen ve Hz. İbrahim'e nispet edilen kitapta ise putlar, hem ateşe düşmekte hem de bir hayvan tarafından parçalanmaktadır, ancak olayların faili Hz. İbrahim değildir, o, bu olayları gördükten sonra putların güçsüzlüğüne kani olmuştur[112]. Hz. İbrahim'in Nemrud ile mücadelesinde iki kaynakta da hedef, Allah'ın birliğini ispatlamaya yönelik olmakla beraber, anlatılan kıssalarda bazı farklı noktalar vardır. İslâm kaynaklarında güneşin batıdan doğurulması motifi işlenirken, Yahudi kaynaklarda, ateş, su, bulut, rüzgâr ve duvar kıssası anlatılmaktadır.

111 A. J. Wensinck, "İbrahim", **İ.A.**, C. V/2, İstanbul, 1950. s. 879.
112 Louis Ginzberg, "Abraham, Apocalypse of", **J.E.**, V. I, p. 91-92.

Hz. İbrahim'in ateşe atılması hususu iki kaynakta aynen mevcut olmakla beraber, bazı Rabbanî kaynaklarda, Terah'ın, İbrahim'in yerine esirlerinden birinin çocuğunu Nemrud'a göndererek onu ateşe attırdığı, dolayısı ile İbrahim'in hiç ateşe atılmadığı şeklinde bir haber mevcuttur. Müsteşrik Wensick, bu haberin, **Sefer Hayyaşar** isimli eserde mevcut olduğunu, bu haberin kaynağının Yahudilik olmadığını, bunun İslâm rivayetlerinden Yahudiliğe geçtiğini söylüyor[113]. Kur'an-ı Kerim'de İbrahim'in ateşe atıldığı kesin bir dille ifade edildiği gibi, hadislerde de aynı mealde haberler vardır. Hiçbir İslâm kaynağı Kur'an'a tamamen ters düşen böyle bir rivayeti naklet-mez. Araştırdığımız kadarı ile İslâm kaynaklarında böyle bir habere tesadüf edemedik, şayet gözümüzden kaçan herhangi bir yerde böyle bir haber varsa, Wensinck'in iddiasının aksine bu, İsrailiyat olarak bu esere sızmış olmalıdır. Şayet Wensinck, bu iddiasını yer göstererek teyit etmeye çalışsa idi, kaynaklarını tetkik etme imkânı bulabilirdik. Birçok müsteşrik, İslâm kaynaklarındaki birçok hususun Yahudilik veya Hristiyanlıktan alındığını ispatlamak için olağanüstü gayret gösterirken, Wensinck'in böyle bir iddia ile ortaya çıkması bizi şaşırtıyor.

Tevrat'ta, İbrahim'in göçlerine gelinceye kadar onun hayatından hiç bahsedilmez, dolayısı ile ateşe atılma olayı Tevrat'ta mevcut değildir. Sözlü Yahudi rivayetlerinde bu konu ile ilgili olarak, Allah'ın bizzat gökten yere inerek İbrahim'i kurtardığı kaydedilmektedir ki, Kur'an'da ve diğer hiçbir İslâm kaynağında böyle bir ifade yoktur. Bu nokta, İslâmiyet'le Yahudiliğin Tanrı anlayışındaki temel farklılığı açıkça ortaya koymaktadır. İslâmî inanca göre Al-

113 A. J. Wensinck, "İbrahim", **İ.A.**, C. V/2, s. 979.

lah, zaman ve mekândan münezzehtir, kadir-i mutlaktır. Hz. İbrahim'i kurtarmak için onun sadece dilemesi ve emretmesi yeter. Nitekim Kur'an'da "Biz ateşe İbrahim için serin ve esenlik ol dedik[114]" buyurulmaktadır, gökten inme ve benzeri ifadeler, İslâm kaynaklarında yoktur. Yahudilikte işe Allah (C.C.) sanki bir insan gibi düşünülmekte, hatta bazen insanlarla bile güreştirilmektedir. Tevrat'a göre, bir gece Allah, Hz. Yakub ile güreş tutmuş, sabaha kadar süren güreşte Allah, Hz. Yakub'a yenilmiştir[115].

Kur'an-ı Kerim, Hz. İbrahim'in nerede ateşe atıldığını belirtmemektedir. Yahudi rivayetlerine göre bu olay, Kaldelîlerin ülkesinde geçmektedir. Bu rivayetlere göre Allah, gökten yere inip İbrahim'i ateşten kurtardıktan sonra ona "Seni Kaldelîlerin ateşinden kurtaran Tanrı benim" demektedir. Hâlbuki daha önce belirttiğimiz gibi, Kaldelîler, Hz. İbrahim'den en az sekiz yüzyıl sonra tarih sahnesine çıkmışlardır. Bu bakımdan Allah, onu ateşten kurtardıktan sonra ona "Seni Kaldelîlerin ateşinden kurtaran benim" demiş olamaz. Çünkü böyle bir ifadeden Hz. İbrahim hiçbir şey anlayamaz, ayrıca bu ifade yanlış olur. Çünkü Hz. İbrahim'i Kaldelîler ateşe atmamışlardır.

E - HZ. İBRAHİM'İN GÖÇLERİ

Tevrat'ta Hz. İbrahim'in hayatı hakkındaki tafsilatlı haberler, onun göç olayını anlatarak başlamaktadır. Onda onun daha önceki hayatı hakkında hiçbir teferruat yoktur. Kur'an-ı Kerim'de ise onun göçleri ile ilgili hiçbir haber yoktur, sadece çocuklarından birini (çocuğun dahi ismi zikredilmemektedir) ekinsiz bir vadiye bırak-

114 **Kur'an-ı Kerim,** Enbiya, 69.
115 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XXXV, 10.

tığı çok kısa bir şekilde ifade edilmektedir. Diğer İslâm kaynaklarında göç olayları ile ilgili haberler mevcuttur. Gerek İslâm kaynaklarında ve gerekse Yahudi kaynaklarında onun göçleri hakkındaki bilgilerden, onun ilk defa Harran'a göç ettiği, sonra Şam bölgesine ve Filistin'e giderek oraya yerleştiği anlaşılmaktadır.

1 - Harran'a Göç

İbn Sa'd'a göre İbrahim'in ateşe atılması olayı, Kûsa şehrinde cereyan etmiştir. Ona göre Hz. İbrahim, ateşten kurtulduktan sonra bu şehri terk ederek Fırat Nehri'ni geçmiş ve önce Şam bölgesine gelmiş, bir müddet sonra da oradan Harran'a gelmiştir. Aynı tarihçinin ifadesine göre, İbrahim Kûsa'dan kaçıp Harran'a gelince, Nemrud onu yakalayıp geri getirmeleri için peşinden kendi adamlarını göndermiştir. Nemrud kendi adamlarına Harran'da Süryanîce konuşan birine rastlarlarsa hemen yakalayıp kendisine getirmelerini söylemiş, adamları Harran'a varınca tesadüfen Hz İbrahim ile karşılaşmışlar, fakat o, onlarla Süryanîce değil, İbranîce konuşmuştur. Bu yüzden onu tanıyamamışlar ve yakalayamamışlardır[116].

Folklorik mahiyetteki rivayetlere göre Hz. İbrahim, Urfa şehrinde ateşe atılmıştır ve oradan Harran'a kaçmıştır. Aynı rivayetler, bugün Urfa'daki Halilürrahman Camii'nin havuzundaki balıkların, zamanında Hz. İbrahim'in askerleri olduğunu, Nemrud'un askerlerinin Hz. İbrahim'in sürüsünü kaçırmaları üzerine havuzdaki balıkların silahlı insanlar şekline girerek Nemrud'un askerleri ile savaştıklarını, savaştan sonra ise tekrar balık hâline dönerek havuza geri döndüklerini efsanevî bir tarzda haber vermektedirler[117].

116 İbn Sa'd. **Tabakat,** C. I, s. 46.
117 L. Woolley, **Abraham,** p. 42.

Arkeolog Woolley'e göre, İbrahim'in doğduğu Ur şehri ile Urfa şehrini, birbirine karıştırmamak gerekir. Bu iki şehrin isim benzerliği sun'idir. Hz. İbrahim'in doğduğu Ur şehri, Sümerlilerin Ur şehridir. Tarihçi Eupolemos, eserinde bu şehirden Kamarina şehri diyerek bahsetmektedir. Urfa, tarihin hiçbir devrinde Ur ismi ile anılmamıştır. Wooley'e göre, Urfa ile Harran arası sadece 20 km kadardır. Eğer İbrahim'in ateşe atıldığı yer Urfa olsaydı, bu kadar yakın bir mesafede bulunan Harran'a gelişi için göç tabirini kullanmamak gerekirdi. Bu kaçıştan göç olarak bahsedildiğine göre, kaçılan yer, Urfa değil, Basra Körfezi'nin yakınındaki Ur şehridir[118].

Bazı Batılı araştırmacılar, Tevrat'taki "İbranî İbrahim" tabirini mesnet yaparak Hz. İbrahim'i aslında Habiru veya Amurru kabilelerinden bir kimse olarak kabul etmekte, onun Ur'dan Harran'a göçünü bir kabile göçü ve Hz. İbrahim'i de bu göç kafilesinin başkanı olarak düşünmektedirler. Wolley, Habiru'ların, Rim-Sin ve Hammurabi'nin ordularında paralı askerler olarak savaştıklarını ve "haydutlar" ve "boğaz koparanlar" lakabı ile anıldıklarını kaydetmektedir. Aynı araştırmacıya göre İbranîler, Hz. İbrahim'den altı asır önce yaşamış olan "Eber" ismindeki bir atadan türemişlerdir. Woolley, Ur'dan Harran'a göçü, Nemrud ile mücadeleden ziyade ekonomik sebeplere bağlamak istemektedir[119].

Sabiî kaynaklar, Hz. İbrahim'in, ülkede fesat çıkararak halkı ayaklandırdığı için melik tarafından hapsettirildiğini, fakat hapiste iken de faaliyetine devam ettiği için Şam taraflarına sürgün gönderildiğini kaydetmektedirler[120].

118 L. Woolley, **a.g.e.,** s. 43.
119 S. A. Cook, "Abraham", **J.E.**, V. I, p. 71; L. Woolley, **a.g.e.,** s. 101.
120 İbn Meymûn, **Delâletü'l-hâirîn,** s. 584.

Gerek Tevrat'ta ve sözlü Yahudi rivayetlerinde gerekse İslâm tarihi kitaplarında göç hadisesi ile alakalı olarak mevcut olan bilgilerde devamlı bir müphemlik vardır. Sözlü rivayetlerde put ustası olarak takdim edilen Hz. İbrahim'in babası Terah (Azer), Tevrat'a göre, İbrahim ile beraber Harran'a gitmiş görünüyor. Yine sözlü Yahudi rivayetlerine göre, İbrahim, putlara tapmama konusunda babasını ikaz etmiş, babası halkın tepkisinden korktuğu için oğluna tabi olmamıştır. Terah ve öbür oğlu Haran, putlara tapmaya devam etmişler, Hz. İbrahim, onların yaptıklarına kızdığı için bir gece putlarla dolu olan evi ateşe vermiştir. Kardeşi Haran, yangını söndürmeye çalışırken yanarak ölmüştür[121]. Sözlü rivayetlere göre putları yakan, babası ile mücadele eden hatta kardeşinin yanmasına sebep olan İbrahim, Tevrat'a göre babası Terah ile beraber Harran'a göç etmektedir[122]. Burada sözlü Yahudi rivayetleri ile Tevrat arasında açık bir çelişki görülmektedir.

Kur'an-ı Kerim ve diğer İslâm kaynaklarına göre, Hz. İbrahim, putlara tapma konusunda babası ile mücadele etmiş, babası ona karşı çok sert bir tavır takınarak yaptığı işe devam etmesi hâlinde yanından ayrılıp gitmesini söylemiştir. Böyle olunca, Hz. İbrahim'in Harran'a göçü esnasında yanında babasının olması mümkün değildir. Onun babası ile birlikte Harran'a gitmiş olması hususunda, İslâm kaynakları ile Tevrat arasında açık bir çelişki vardır. İbn Sa'd'a göre o, Harran'a gitmeden önce Şam'a gitmiş, orada iken Sare ile evlenmiştir[123].

121 K. Kohler, **a.g.e.,** s. 85.
122 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin XI, 31.
123 İbn Sa'd, **Tabakat,** C. I, s. 47.

Hz. İbrahim'in Harran'daki hayatı hakkında folklorik mahiyette anlatılan pek çok şey vardır. Ancak İslâm kaynaklarında bu hususta fazla bir malumat yoktur.

Sözlü Yahudi rivayetlerine göre, Hz. İbrahim, peygamberlik görevine Harran'da iken başlamaktadır. Bir yandan kendisi peygamber olarak erkekleri Allah'ın birliğine inanmaya davet ederken, öbür yandan karısı Sare de kadınlar arasında faaliyet göstererek onları tevhid inancına çağırmıştır[124].

Bazı Yahudi kaynaklar, Hz. İbrahim'in Allah'ın birliğini kavrayarak bunu insanlara tebliğ etmeye üç yaşında iken başladığını söylerken, diğer bazı Yahudi kaynaklar onun bu işe on yaşında iken başladığını kaydetmektedir. Daha ihtiyatlı olan bazı Yahudi kaynaklar ise onun peygamberlik görevine 48 yaşında iken başladığını bildirmektedirler[125].

2 - Filistin'e (Kenan Diyarına) Göç

Harran'da bir süre kalan Hz. İbrahim, karısı Sare ve yeğeni Lût'u da yanına alarak Suriye topraklarına doğru göç etmeye başlıyor. İslâm kaynaklarında bu göç için açık bir sebep gösterilmiyor[126]. Tevrat'ta bu göç olayı şu şekilde haber verilmektedir. "Abram, Rabbin kendisine söylediği gibi gitti; Lût da kendisi ile beraber gitti ve Abram gittiği vakit yetmiş beş yaşında idi. Abram, karısı Saray'ı ve kardeşinin oğlu Lût'u, Harran'da kazanmış oldukları bütün mallarını ve edinmiş olduğu canları aldı, Kenan diyarına gitmek üzere yola çıktılar ve Kenan diyarına gel-

124 K. Kohler, **a.g.e.,** s. 86.
125 K. Kohler, **a.g.e.,** s. 85.
126 Taberî, **Tarih,** C. I, s. 244; İbn Sa'd, **a.g.e.,** s. 46-47.

diler. Abram, Şekem denilen yere, More meşesine kadar olan memleketi geçti ..... Ve oradan Beyt-el'in şarkında olan dağa hareket etti, garbında Beyt-el ve şarkında Ay olarak çadırını kurdu ve orada Rabbe bir mezbah yaptı ve Rabbin ismini çağırdı. Ve Abram gitgide cenuba doğru göç ediyordu[127]."

Folklorik mahiyetteki rivayetlerde Hz. İbrahim'in, Harran'da Nemrud ile savaştığı zikredildiği gibi, bazı Yahudi kaynaklarda onun Nemrud ile savaşıp onu mağlup ettikten sonra Halilullah (Allah'ın Dostu) unvanını aldığı, bundan sonra maiyeti ile beraber Kudüs üzerine yürüdüğü kaydedilmektedir[128].

Rabbanî literatüründe Hz. İbrahim, aynı zamanda sürülerine otlak arayan bir kabile başkanı olarak takdim edilmektedir. Tevrat'ta da onun mal varlığından, sürülerinden ve kölelerinden sık sık bahsedilmektedir[129].

Tevrat, Hz. İbrahim'in Harran'dan çıkarak Filistin'e göç etmesine Tanrı'nın vahyinin sebep olduğunu beyan ettiği gibi, orada Tanrı'nın ona, zürriyetini bol kılacağını, Nil ile Fırat arasındaki toprakları onun zürriyetine vereceğini vaat ettiğini ifade eder[130]. Yahudilerin Arz-ı Mev'ud (Tanrı tarafından Yahudi milletine vaat edilen topraklar), ideali Tevrat'ın bu ifadelerinden kaynaklanmaktadır. Yahudilerin, uzun süre kuracaklarını hayal ettikleri ve sonunda kurmaya muvaffak oldukları İsrail Devleti'nin sınırları, Tevrat'taki bu vaade uygun olarak Nil ve Fırat nehirleri ile çizilmektedir.

127 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XII, 4-9.
128 A. J. Wensinck, "İbrahim", **İ.A.**, C. V/2, s. 879 (Eşiya, XLI, 8).
129 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XII, 5-6; XIII, 1-18.
130 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XV, 18-21.

Hz. İbrahim'in Kenan topraklarına göçü, yazılı ve sözlü Yahudi rivayetlerine ve İslâm tarihlerine göre, güneye doğru tedricen gerçekleşmiştir. Yahudi kaynaklarda Hz. İbrahim'in, gittiği yerlere mezbahlar (kurban kesme yerleri) inşa ettiği belirtilirken, İslâm tarihleri onun gittiği yerlerde mescidler inşa ettiğini kaydetmektedirler[131].

Hz. İbrahim, Mısır'a gitmeden önce ve Mısır'dan döndükten sonra Filistin'de birçok yerler dolaşmış, son olarak Hebron'a yerleşmiştir. Bu bölgede onun ana hedefinin tevhid inancını yaymak olduğu şüphe götürmez. Onun bu bölgeye geldiği sıralarda Filistin halkının putperestlik inancına sahip olduğu bilinmektedir[132]. Mirdaş kaynaklarında Hz. İbrahim'in, bölge halkına kendi inancını benimsetmek için Mamre meşeliği veya Beer Şeba'da dört yolun kesiştiği bir yerde büyük bir bina yaptırarak gelen yolcuları bu binada ağırladığı, bu binanın dört bir tarafında birer kapı bulunduğu, her gelenin binaya serbestçe girerek evin ortasında, üzeri yiyecek ve şaraplarla dolu masaya oturup karnını doyurduktan sonra rahatça istirahat ettiği bildirilmektedir. Aynı kaynakların naklettiğine göre, bu binaya gelerek karnını doyuran ve istirahat eden yolcular, yollarına devam etmek üzere binadan ayrılırlarken, Hz. İbrahim'e teşekkür etmek isterlerdi, ancak o, yukarıyı göstererek kendisine değil, bir olan Allah'a teşekkür etmelerini söylerdi. O, bu şekilde kendi inancını o bölgenin ahalisine benimsetmeye çalışıyordu[133].

Misafirlerine şarap ikramı meselesi hariç, yukarda anlatılanlara benzer haberler, İslâm kaynaklarında da vardır.

131 İbn Sa'd, **Tabakat,** C. I, s. 47.
132 L. Woolley, **Abraham,** p. 115-116.
133 Robert Gordis, "Abraham in the Haggadah", **U.J.E.**, V.I, p. 36; K. Kohler, **a.g.e.,** s. 86.

Onun misafirlerine karşı çok cömert davrandığı, bu yüzden **Ebü'l-Edyaf** (ziyaret verenlerin babası) unvanını aldığı İslâm kaynaklarında mevcuttur[134].

Tevrat ve sözlü rivayetler, Allah'ın Hz. İbrahim'e, soyunu bol kılacağını, çocuklarını büyük millet yapacağını, hatta onun çocuklarına Nil ile Fırat arasındaki yerleri vatan olarak vereceğini vaat ettiğini sık sık tekrarlamaktadırlar. Kur'an-ı Kerim'de bu mealde hiçbir ifade yoktur. Allah'ın Hz. İbrahim'e "Ben seni insanlara önder kılacağım" diye hitabı üzerine onun, "Soyumdan da önderler yap[135]" diye cevap verdiğini bildiren ve İbrahim ile İsmail'in "Rabbimiz, bizi sana teslim olanlar yap, neslimizden de sana teslim olan bir ümmet çıkar[136]" şeklinde dua ettiklerini bildiren Kur'an ayetlerini, Tevrat'taki ifadelerle karşılaştırdığımız zaman, Tevrat'ın tamamen bir soyu, inancı ne olursa olsun bir ırkı kastettiği, buna karşılık Kur'an'ın hedefinin böyle olmadığı, ayetlerde geçen zürriyet kelimesinden dahi bir soy ve ırktan ziyade, bir inanç topluluğunun kastedildiği, daha sonraki ayetlerin manalarından açıkça anlaşılmaktadır. Zürriyet kelimesinin geçtiği ayetten sonraki ayette "Rabbim, bu şehri güvenli kıl, halkından Allah'a ve ahiret gününe inananları çeşitli ürünlerle besle[137]" denilmektedir. Daha sonraki ayetlerde konu daha çok vuzuha kavuşmakta ve Kur'an'ın gerçek amacının inananlar olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu ayetlerde "Rabbi ona (İbrahim'e) İslâm ol demişti. O da âlemlerin Rabbine teslim oldum demişti. İbrahim de bunu kendi oğullarına vasiyet etti. Yakub da,

134 İbn Sa'd, **a.g.e.,** s. 47.
135 **Kur'an-ı Kerim,** Bakara, 124.
136 **Kur'an-ı Kerim,** Bakara, 128.
137 **Kur'an-ı Kerim,** Bakara, 126.

'Oğullarım, Allah sizin için o dini seçti, bundan dolayı sadece Müslümanlar olarak ölünüz, (diye vasiyet etmişti)." Bu ifadeler Tevrat'taki gibi sadece bir soyu ihtiva etmemektedir. Zımnen Arap ırkına işaret ettiği anlaşılabilse bile, onlardan sadece Allah'a ve ahiret gününe inananlar için dua edilerek asıl hedefin iman olduğu ortaya konuyor.

Yukarda zikredilen ayetlerde Kur'an-ı Kerim'in hedef ve gayesi mükemmel bir şekilde gözler önüne serilmektedir. Kâbe'nin inşası esnasında yapılan duanın anlatıldığı ayette ve daha sonraki ayetlerde inanç ve iman motifi işleniyor, gerçek inancın, Müslüman olmak olduğu ve Allah'ın, İbrahim'e "İslâm ol" diye emrettiği bildiriliyor. Daha sonra, İbrahim'le beraber, Arap ırkının atası olmayan Yakub'un çocuklarına bu tevhid inancını vasiyet ettikleri ve Yakub'un çocuklarının "Biz ona teslim olanlarız[138]" diyerek onların da tevhid inancında oldukları açıklanıyor. Bir yandan, İsmail oğulları için dua edilirken, onlardan sadece iman edenlere dua ediliyor, öbür yandan Yakub'un oğullarının aynı inançta oldukları, bu yolla asıl önemli olanın Allah'ın birliğine inanmak olduğu ortaya konuyor. Tevrat'ta ve diğer Yahudi kaynaklarda asla böyle bir inanç birliği hedefi yoktur. Tevrat, İsrailoğullarını en üstün soy ve Tanrı'nın seçtiği ırk olarak takdim etmektedir[139].

Hz. İbrahim, Filistin'e geldikten sonra bu bölgenin muhtelif yerlerini dolaştığı gibi, zaman zaman bölge dışında da seyahatler yapmıştır. Bu seyahatlerin amacı da tevhid inancını yaymak idi.

138 **Kur'an-ı Kerim,** Bakara, 131-133.
139 **Kitab-ı Mukaddes,** Tesniye, XXIX, 16.

F - MISIR'A SEYAHAT

Kur'an-ı Kerim'de Hz. İbrahim'in göçlerinden bahsedilmediği gibi, onun seyahatleri hakkında da herhangi bir bilgi verilmez. Ancak hadis-i şeriflerde bu hususta yeterli malumat vardır. Sahîh-i Müslim'de mevcut olan ve Ebu Hüreyre'den rivayet edilen bir hadis-i şerifte Hz. Muhammed şöyle buyurmaktadır. "Hz. İbrahim, üç yerde yalan söyledi: Birincisi, kavmi ilâhlarına kurban kesmeye giderken o, 'Ben hastayım' deyip onlardan ayrıldığı zaman, ikincisi, putları kırdıktan sonra kavmi geri dönüp 'Bunları putlarımıza kim yaptı?' diye sorunca, 'Bunu onların büyükleri yaptı' diye cevap verdiği zaman. Üçüncüsü, Cebbar'ın adamları karısı Sare'nin kim olduğunu sorduklarında 'Bu benim kız kardeşimdir' dediği zaman. Hz. İbrahim, yanında karısı Sare olduğu hâlde Cebbar'ın ülkesine geldi. Sare, insanların en güzellerindendi. Hz. İbrahim ona, "Bu Cebbar eğer senin benim karım olduğunu bilirse bana senin yüzünden zarar verir, şayet sana benim kim olduğumu sorarsa benim için 'kardeşimdir' de, zira sen benim İslâm kardeşimsin, çünkü yeryüzünde senden ve benden başka Müslüman bilmiyorum" dedi. Cebbar'ın adamları çok güzel bir kadın'ın geldiğini ona haber verince o da adamlarını göndererek Sare'yi sarayına getirtti. Sare, Cebbar'ın yanına girdiği zaman Hz. İbrahim, namaza durmuştu. Cebbar, Sare'ye elini uzattığı zaman şiddetle sarsıldı ve elleri felç oldu. Cebbar Sare'ye bir daha böyle bir şeye tevessül etmeyeceğini, kendisini bu durumdan kurtarmasını söyledi. Sare, onun için dua etti ve Cebbar felç durumundan kurtuldu, ancak kurtulduğu anda yeniden Sare'ye elini uzattı, aynı anda gene şiddetle sarsılarak felç oldu. Tekrar Sare'ye yalvararak

onu bu felaketten kurtarmasını, yaptığı işi bir daha yapmayacağını söyledi. Sare onun için tekrar dua edince onun felci geçti ve normal hâline döndü. Fakat Cebbar, üçüncü olarak ellerini uzatarak tekrar ona dokunmak istedi. Daha öncekilerde olduğu gibi gene felç olunca, tekrar Sare'ye yalvararak kendisini bu felaketten kurtarmasını, bu işi bir daha asla yapmayacağını söyledi. Sare onun için tekrar dua etti. Cebbar, bu felçten üçüncü defa kurtulunca Sare'yi kendisine getiren adamı çağırarak "Sen bana bir insan değil, bir şeytan getirmişsin, al bunu benim topraklarımdan çıkar" demiş, Sare'ye Hacer'i cariye olarak hediye ederek onu geri göndermiştir. Sare Cebbar'ın yanından ayrıldığında İbrahim, hâlâ namazda idi, Sare gelince İbrahim namazdan çıktı ve ona, nelerin olduğunu sordu. O da 'Facir ve kâfir'in hilesine Allah kâfidir' cevabını verdi[140]."

Aynı olay, İslâm tarihlerinde de ufak tefek değişikliklerle aynı şekilde nakledilmektedir. İbn Sa'd ve Taberî'de olay, Hz. İbrahim'in yolda Cebbar'ın adamları ile karşılaştıktan sonra, onların karısı Sare'ye bakışlarından şüphelendiği ve adamların kendisini sorguya çekmeleri karşısında endişeye kapılarak hemen karısı Sare'yi ikaz ettiği ve "Bu adamlar seni bana sordular ben de 'kızkardeşimdir' diye cevap verdim, onlar sana beni sorarlarsa sen de 'kardeşimdir' diye cevap ver" dediği şeklinde geçmektedir. İslâm tarihlerinde nakledilenlere göre onun, karşılaştığı bu durumu daha önce bilmediği, bir emrivaki karşısında kalınca böyle bir tedbire başvurduğu anlaşılıyor[141]. Sahîh-i Müslim'deki hadisten, onun bu felaketten

140 Ebü'l-Hüseyn b. el-Haccac Müslim el-Kuşeyrî, **Sahîh-i Müslim,** C. II, İstanbul, 1979, s. 1840-1841.

141 İbn Sa'd, **Tabakat,** C. I, s. 46-47; Taberî, **Tarih,** C. I, s. 244.

kurtulmak için, Sare'nin Cebbar'ın yanına girdiği sırada namaza durduğu ve Allah'a yalvardığı anlaşılıyor.

Tevrat, Hz. İbrahim'in Mısır'a gidişini açık bir şekilde haber vermektedir. Tevrat'a göre Hz. İbrahim, daha Mısır'a gitmeden önce yolda karşılaşacakları durumu bilmekte, bu yüzden karısı Sare'ye "Sen çok güzelsin, yolda bu kimin olur diye sorarlarsa sakın kocamdır deme, onun kardeşiyim de, senin yüzünden beni öldürmesinler" diye tembihte bulunmaktadır. Yolda Firavun'un adamları ile karşılaştıkları zaman Sare, aynı şekilde "Ben bu adamın kız kardeşiyim" demektedir[142]. Tevrat'ta Hz. İbrahim'in bu olaydan ayrı olarak, benzeri bir olayla Gerar ülkesinde karşılaştığı, orada da karısı Sare için Gerar Meliki Abımelek'e "Bu benim kız kardeşimdir" dediği bildirilmektedir[143]. Tevrat'a göre aynı olay, İshak ile karısı Rebeka'nın başından da geçmiş görünüyor. İshak, karısı ile beraber Gerar ülkesine gidiyor, İshak, karısı Rebeka'nın güzelliği yüzünden Gerar halkı kendisine kötülük ederler korkusu ile Rebeka'yı kız kardeşi olarak tanıtıyor. Kral Abımelek, bir gün kaldıkları yerde (herhâlde kendi sarayı) İshak ile Rebeka'nın oynaştıklarını görünce, Rebeka'nın onun karısı olduğunu anlıyor[144].

Sözlü Yahudi rivayetlerinde Hz. İbrahim'in Mısır'a gidişi daha değişik bir tarzda ele alınmaktadır. O, Mısır'a oradaki rahiplerle ve bilginlerle mücadele için gitmiştir. O, Mısır'ın bilgin ve münevverleri ile birçok konuda münakaşalar yapmış, sonunda onlara kendi fikirlerini kabul ettirmiştir. Kohler'in ifadesine göre o, Mısırlılara matematik ve astronomiyi öğretmiştir. Bu bilimler

142 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XII, 10-20.
143 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XX, 1-13.
144 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XXVI, 1-11.

Mezopotamya'dan Mısır'a İbrahim zamanında gelmiş ve bu işte onun, büyük emeği geçmiştir[145].

Hz. İbrahim'in Mısır seyahati ile ilgili olarak İslâm kaynaklarında mevcut olan bilgiler bazı noktalarda Yahudi kaynaklardaki haberlerle benzerlik göstermektedir. Ancak gene de farklı noktalar vardır. Tevrat ve diğer Yahudi kaynaklarda Sare'nin Hz. İbrahim tarafından kız kardeşi olarak tanıtılması olayı iki yerde geçmiş olarak gösteriliyor. Birincisi, Mısır'da Firavun'a karşı, ikincisi ise Gerar ülkesinde Kral Abımelek'e karşı, hatta üçüncü olarak İshak'ın karısı Rebeka'yı yine Abımelek'e karşı aynı şekilde takdim ettiği Tevrat'ta mevcuttur. Kur'an'da bu olay hiç yoktur, diğer İslâm kaynaklarında ise sadece bir tek olay vardır. Ülke Mısır ülkesidir, fakat Firavun'un adı yerine, Cebbar ismi vardır. Olay Cebbar ile İbrahim arasında geçmiş olarak takdim edilmektedir.

İslâm kaynakları, özellikle hadisler, "kız kardeşim" ifadesinin tevilini dahi Hz. İbrahim'e yaptırmakta ve onun karısı için neden "kız kardeşim" dediğini açıklamaktadırlar. Hz. İbrahim, nedeni açıklarken, "çünkü sen benim din kardeşimsin" demektedir. Gerçi Tevrat'ta da karısı için neden "kız kardeşim" dediğine dair bir açıklama vardır, ama bu açıklamada açık bir tenakuz vardır. Bu konuda Tevrat'ta aynen şu ifadeler yer almaktadır. "O, (Sare) gerçekten benim kız kardeşimdir, kendisi babamın kızıdır, fakat annemin kızı değildir ve benim karım oldu[146]." Ancak bu ifadenin geçtiği bölümden önceki bölümlerde şu ifadeler geçmektedir. "Ve Terah'ın zürriyetleri bunlardır. Terah, Abram'ın Nahor'un ve Haran'ın babası oldu. Haran, Lût'un babası oldu ..... Abram ve Na-

145 K. Kohler, **a.g.e.,** s. 85.
146 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XX, 12.

hor, kendilerine karılar aldılar. Abram'ın karısının adı Saray, Nahor'un karısının adı Milka idi. O (Sare), Milka'nın babası ve İskan'ın babası Haran'ın kızı idi. Ve Saray kısırdı ve çocuğu olmazdı[147]. Bu sözlerden, önce, şu hususu tespit ediyoruz, Haran, Nahor ve Abram, Terah'ın oğullarıdır. Lût, Haran'ın oğlu ve Terah'ın torunudur. Abram'ın karısı Saray, Nahor'un karısı Milka ve İskan, Haran'ın çocuklarıdır. Böyle olunca Saray, İbrahim'in kız kardeşi değil, yeğeni, yani kardeşinin çocuğudur. Tevrat'ın daha sonraki bölümlerinde ise Saray, İbrahim'in baba bir, anne ayrı kardeşi olarak bildiriliyordu. Her iki durumda da Hz. İbrahim, nikâhı düşmeyecek kadar yakını olan biri ile evlenmektedir. Acaba Hz. İbrahim'in şeriatında yeğenler ve kız kardeşlerle evlenmek caiz miydi?

Hz. İbrahim'in Mısır seyahati ile ilgili olarak Tevrat'ta bulunan bilgiler, âdeta onun namusuna karşı lakayt kaldığı intibaını vermektedir. Bugün Yahudilerin ellerindeki İbranîce Tevratlarda nasıl bir üslûbun kullanıldığını ve bu hadisenin nasıl anlatıldığını bilemiyoruz, ancak elimizde mevcut Türkçeye çevrilmiş Kitab-ı Mukaddeslerde bu olayın anlatılışı Hz. İbrahim'i tahkir eder mahiyettedir. O, karısının elinden alınarak götürülmesine ses çıkarmamış, hatta kocası olduğunu anlarlarsa kendisini öldürürler diye kendisine bu kimin olur diye sorulunca "kardeşimdir" demiştir. İşin daha tuhaf olan yanı, Tevrat'a göre, Hz. İbrahim, daha yolculuğa çıkmadan önce yolda olacakları tahmin etmiş ve bu hususta ne söyleyeceklerini karısına tembih etmiştir. "Mısırlılar seni görünce, bu onun karısıdır derler ve beni öldürürler, fakat seni sağ bırakırlar, senin yüzünden bana karşı iyi davranılsın ve

147 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XI, 27-30.

senin sebebinle canım yaşasın diye onun kız kardeşiyim de[148]" demiştir.

Süryanî tarihçisi Ebü'l-Ferec'e göre Hz. İbrahim'in Mısır'a gittiğinde karşılaştığı Firavun, XI. Mısır Kralı Panos idi. Ebü'l-Ferec'in ifadesine göre Panos, Sare'yi onun elinden aldıktan bir süre sonra ona altın, gümüş ve kumaşlar vererek iade etmiş ve İbrahim'i Mısır'dan çıkarmıştır[149].

İslâm kaynaklarında bu olay Yahudi ve Hristiyan kaynaklardan daha saygılı bir üslûp ile verilmektedir.

G - LÛT (A.S.) OLAYI

Kur'an-ı Kerim'de İbrahim (A.S.)'in yeğeni Hz. Lût hakkında fazla teferruatlı bilgi yoktur. Sadece onun, kavminin, Allah'a isyan ettiği, ahlaken çok kötü şeyler yaptığı ve bu yüzden Allah tarafından helâk edildiği bildirilmektedir. Kur'an-ı Kerim, Lût (A.S.) olayına bağlı olarak onun kavmini helâke memur edilen meleklerin Hz. İbrahim'e uğradıklarını, Hz. İbrahim'in onlara bir buzağı keserek ikram ettiğini, bu esnada çocuğu olmayan Sare'ye meleklerin bir çocuğunun olacağını ve onu İshak ile müjdelediklerini haber vermektedir[150].

Kur'an-ı Kerim'in Lût (A.S.) hakkında anlattığı bütün olaylar, bu çerçeve içinde cereyan etmektedir. Hedef, onun kavminin içine düştüğü sapıklıkları ve bu yüzden onların duçar oldukları felaketleri haber vererek bu olaydan ibret alınmasını sağlamaktır.

148 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XII, 13.

149 Gregory Ebü'l-Ferec, **Ebü'l-Ferec Tarihi,** C. I, Çev. Ö. Rıza Doğrul, Ankara, 1945, s. 78.

150 **Kur'an-ı Kerim,** Hûd, 69-76; Hicr, 51-55; Zariyat, 24-30; Neml, 54-58.

Diğer İslâm kaynakları, Lût (A.S.) olayını aynı çerçeve içinde ele almakla beraber biraz daha teferruatlı bilgi verirler. Bu bilgiler, daha ziyade onun kavminin işledikleri ahlaksızlıklar yüzünden uğramış oldukları felaketin teferruatı hakkındadır.

Yahudi kaynakları, Lût (A.S.)'u, çok teferruatlı olarak anlatmaktadırlar. Tevrat'a göre o, Ur şehrinden çıktığı andan itibaren devamlı olarak Hz. İbrahim'in yanındadır. O, hem Hz. İbrahim'in yeğeni hem de kayınbiraderidir[151]. Her ikisi de sürü sahibidir, bu yüzden aralarında bazı anlaşmazlıklar dahi olmaktadır. Ancak Hz. İbrahim her zaman onu himaye etmektedir.

Tevrat ve sözlü Yahudi rivayetlerinde İbrahim, aynı zamanda bir savaşçı ve ordu kumandanıdır. Lût, Sodom'da otururken komşu devletler Sodom'a saldırırlar ve Lût'u esir alırlar, ayrıca onun bütün mallarını yağmalarlar. Bunun üzerine Hz. İbrahim 318 uşağı ile beraber saldırganların üzerine yürür ve Lût'u onların ellerinden kurtarır[152]. Tevrat'ta anlatıldığına göre yapılan bu savaşta iki ayrı ittifak grubu mevcuttu. Lût'un yaşadığı Sodom devletinin grubu savaşta mağlup olunca, Hz. İbrahim, yeğeni Lût yüzünden mağlupların safına geçerek öbür devletlere karşı savaştı ve onları mağlup etti. Ancak gerek galip ve gerekse mağlup tarafta bulunan devletler ve onların kralları hakkında, Tevrat'ta bulunan bilgilerde büyük çelişkiler mevcuttur. Zikredilen krallar, tarihi bilgilere göre, ayrı ayrı zamanlarda yaşamış birbiri ile çağdaş olmayan kimselerdir. Tevrat, ayrı yüzyıllarda yaşayan kimseleri birbirleri ile savaştırıyor. Bu da bize gösteriyor ki, Tevrat

151 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XI, 27-29.
152 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XIV., 1-24.

kaleme alınırken (zamanında yazılmadığı için) birtakım şahıs ve devlet isimleri birbirine karıştırılmış, değişik zamanlarda cereyan eden hadiseler birleştirilerek tek olaymış gibi yazılmıştır[153].

Sözlü Yahudi rivayetlerine göre bu savaşta Hz. İbrahim, yerden ekin köklerini sökerek düşmanların üzerine fırlatmış, bunlar ok ve yay hâline gelerek düşmanları helâk etmiştir. Tevrat, Hz. İbrahim'e gelerek Lût'un esir alındığını haber veren kaçağın adını ayrıca zikretmez[154]. Ancak bu kaçağın adı Rabbinik literatürde Og olarak geçmektedir. Bu Og ismi, Tevrat'ın Tesniye kitabında, demirden bir yatakta yatan dokuz arşın uzunluğunda, dört arşın eninde bir kral olarak takdim ediliyor[155]. Rabbinik literatüre göre, Lût'un esir alındığını Hz. İbrahim'e haber veren bu Başan Kralı Og Nuh Tufanı'ndan önce yaşamış olan devlerin kalıntısı olup Hz. İbrahim'in karısı Sare'ye göz koymuştu ve bu yüzden Hz. İbrahim'i savaşa sokmak istiyor, savaşta onun ölmesini, böylece onun karısına sahip olmayı umuyordu[156]. Burada Tevrat ile sözlü rivayetler arasında bir çelişki ortaya çıkmaktadır. Tevrat'a göre Nuh Tufanı bütün dünyayı kaplamış, Nuh'un çocuklarından başka kimse yeryüzünde kalmamış, insanlık onlardan türemiştir[157]. Sözlü rivayetlere göre ise Hz. İbrahim'e gelip Lût'un esir alındığını haber veren bu Og, Nuh Tufanı'ndan önce yaşamış olan devlerin kalıntısıdır. Bundan, Nuh'un oğulları dışında Tufan'dan kurtulanların mevcut olduğu veya Tufan'ın evrensel olmayıp mahalli olduğu sonucu çıkmaktadır.

153 S. Arthur Cook, "Abraham", **Encyclopedia Britanica** V. I, p. 71.
154 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XIV., 13.
155 **Kitab-ı Mukaddes,** Tesniye, III, 10-11.
156 K. Kohler, "Abraham", **J.E.**, V. I., p. 86.
157 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, VI-XI.

Bazı İslâm tarihi kaynakları da Hz. İbrahim'in savaşlar yaptığını haber vermektedirler. Bunlara göre Allah, Hz. İbrahim'i dost ittihaz edince o, buna karşı şükretmek için bütün kölelerini azat etmiştir. Azad ettiği bu köleler onun yanından ayrılmamış ve Hz. İbrahim'in yaptığı savaşlarda onunla beraber savaşmışlardır. Bu köleler yeryüzünde efendisi ile birlikte savaşan ilk kölelerdir[158].

Tevrat, Lût hakkında bize şu bilgiyi veriyor "Lût Tsoar'dan çıkıp dağda oturdu, iki kızı onunla beraberdi. Çünkü Tsoar'da oturmaktan korktu. O ve iki kızı bir mağarada oturdular. Büyük kız, küçüğüne dedi. Babamız kocamıştır ve bütün dünyanın yoluna göre yanımıza girmek için memlekette erkek yoktur. Gel babamıza şarap içirelim, babamızdan zürriyetler yaşatmak için onunla yatarız. O gece babalarına şarap içirdiler, büyük kız girip babası ile yattı ve onun yatmasını ve kalkmasını bilmedi. Ertesi gün, büyük kız küçüğüne dedi. İşte dün gece babamla yattım. Bu gece de ona şarap içirelim ve babamızdan zürriyet yaşatmak için gir onunla yat ve o gece dahi babalarına şarap içirdiler. Küçük kız kalkıp onunla yattı. Lût'un iki kızı böylece babalarından gebe kaldılar[159]."

Tevrat, Lût'u şarap içen, kızları ile zina eden bir kişi olarak takdim ettiği gibi, Yakub'un oğlu Yehuda'yı, tanıyamadığı için dul gelini ile zina eden, fakat bir süre sonra gelininin hamileliğini duyunca onun yakılmasını emreden, dul gelinin kendisi ile zina edenin kayınpederi olduğunu ispatlaması üzerine ona karşı verdiği emri geri alan[160] bir kimse olarak göstermektedir. Yine Tevrat, Davud (A.S.)'u, sarayının damına çıkıp evinde yıkanan bir

158 İbn Sa'd, **Tabakat,** C. I, s. 47.
159 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XIX, 29-38.
160 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XXXVIII, 1-30.

kadını seyreden, sonra onu sarayına getirip zina eden, bu kadının kocasını savaşta ön safa gönderip öldürten bir kimse olarak[161] bildirmektedir. Tevrat'ta buna benzer daha pek çok müstehcen olay, peygamberlere isnat edilmektedir. Peygamberlik anlayışı bu olan Tevrat, Hz. İbrahim'i namusu konusunda lakayt, hatta karısının güzelliğinden istifade ederek insanların kendisine iyi davranması ve ikramlarda bulunması için onu "bu benim kız kardeşimdir" diye takdim eden bir kişi olarak gösteriyor.

H – HACER'LE İSMAİL (A.S.)'İN EVDEN ÇIKARILIŞI

İslâm kaynakları, Hz. İbrahim'in Mısır'dan Filistin'e döndükten sonra orada geçen hayatı hakkında fazla bilgi vermezler. Hz. İbrahim'in, bu bölgede Sebi denilen yerde kuyu kazdığını ve Mescid inşa ettiğini, ancak yerli halkın kendilerini rahatsız etmesi yüzünden oradan ayrılarak Ramle ile İliya arasında bir yere yerleştiğini, onun ayrılmasını müteakip Sebi'deki kuyunun kurumasi üzerine, Sebi halkının kendisine geri gelmesi için müracaat ettiklerini, fakat İbrahim'in bunu kabul etmeyip onlara yedi tane koyun verip geri gönderdiğini vb. olayları haber verirler[162]. Bu olay bazı değişikliklerle beraber Tevrat'ta da vardır[163].

Gerek İslâm kaynakları gerekse Yahudi kaynakları, Hz. İbrahim ve Sare'nin Mısır'dan geri dönerken Hacer'i, Sare'nin kölesi olarak oradan Filistin'e getirdiklerini haber vermektedirler.

161 **Kitab-ı Mukaddes,** II. Samuel, XI, 2-27; Tevrat'taki tutarsızlık ve çelişkiler için Bkz. Hikmet Tanyu, "Yahudiliğin Kutsal Kitapları ve Esasları", **A.Ü.İ.F.D.**, C. XIV, Ankara, 1967, s. 115-119.

162 Taberî, **Tarih,** C. I, s. 247.

163 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XXI, 21-34.

1 - Hz. İbrahim'in Hacer'le evlenmesi: Kur'an-ı Kerim başta olmak üzere İslâm kaynakları, Hz. İbrahim'in ilk karısı Sare'nin kısır olup uzun süre çocuğunun olmadığını[164] bu yüzden Hz. İbrahim'in zaman zaman çocuk özlemi çektiğini haber vermektedirler. Durumu gören Sare, Mısır'dan getirmiş olduğu cariyesi Hacer'i, çocuk doğurması için Hz. İbrahim'e eş olarak verir. Kısa sürede Hacer, hamile kalır ve Hz. İsmail dünyaya gelir. İsmail'in doğumundan sonra Sare Hacer'i kıskanmaya başlar. Bir süre sonra Sare İshak'ı doğurunca bu kıskançlık daha da artar ve Sare Hz. İbrahim'e, Hacer ve İsmail'i evden çıkarmasını söyler. Hz. İbrahim, Allah'ın emri üzerine İsmail ve Hacer'i Mekke'ye götürüp oraya bırakır[165].

Tevrat'ta bu olay çok tafsilatlı olarak nakledilmekte, Sare'nin, Hacer daha hamile iken ona yaptığı işkenceler yüzünden Hacer'in evden kaçtığını, ancak tekrar eve geri döndüğünü haber vermektedir. Tevrat İsmail'in çöle götürüldüğünü, orada çocuklar sahibi olduğunu ve Arapların ondan türediğini haber vermektedir[166]. Burada önemine binaen bir noktayı açıklamak isteriz. Arapların İsmail (A.S.)'den türediğini bizzat Tevrat haber vermektedir. Bazı müsteşriklerin iddia ettikleri gibi[167] bu haberi Hz. Muhammed, ortaya atmış değildir.

Tevrat'a göre, İsmail doğduğunda Hz. İbrahim 86 yaşında idi. İshak doğduğunda ise 100 yaşında idi. İshak'ın sütten kesilmesi üzerine verilen ziyafette İsmail İshak'a gülünce, Sare hiddetlenerek, İsmail'i ve annesini evden çıkarmasını Hz. İbrahim'e söylemiştir. Yani İsmail'in ev-

164 **Kur'an-ı Kerim,** Hûd, 71-73.
165 İbn Sa'd, **Tabakat,** C. I, 50-52;Taberî, **Tarih,** C. I, s. 247-250.
166 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XVI, 1-15; XXI, 8-21; XXV, 12-18.
167 L. Caetani, **İslâm Tarihi,** Çev. Hüseyin Cahit, C. II, s. 211-213.

den çıkarıldığı tarihte İsmail'in en az 15 yaşında olması gerekiyor[168]. Ama nedense Tevrat, aynı babın daha sonraki kısımlarında önceden 15 yaşında olduğunu söylediği İsmail'i, birdenbire annesi Hacer'in kucağında bir bebek hâline getiriyor. Bu kısımlarda İsmail küçük bir çocuk oluyor, annesi susuzluktan onun ölümünü görmemek için onu bir çalının arkasına atıyor. Bu sırada oradan zemzem suyu çıkıyor[169]. Tevrat'a göre İsmail büyüyeceğine, sürekli olarak küçülüyor.

2 - Mekke'ye gidiş: İslâm kaynaklarına göre, Sare kıskançlığı yüzünden İsmail ve Hacer'in evden çıkarılmasını isteyince Hz. İbrahim, Allah'ın emri ile onları evden çıkarmış ve Cebrail'in rehberliğinde Mekke'ye, Kâbe'nin bulunduğu yere kadar getirmiştir. O sırada Mekke'de hiçbir insan yaşamıyordu ve çevrede yiyecek, içecek bir şey de yoktu. Onları oraya bırakmak ölüme terk etmek gibi bir şeydi ve böyle yapmak Hz. İbrahim'e çok zor geliyordu. Bu hüzünle o, "Rabbimiz, ben çocuklarımdan birini senin Beyt-i Haramının yanında ekinsiz bir vadiye yerleştirdim. Namaz kılsınlar diye (böyle yaptım). Sen de insanlardan birtakım gönülleri onları sever yap ve onları çeşitli meyvelerle besle ki onlar şükretsinler[170]" diye Allah'a dua etti. Onları çok az olan yiyecek ve içeceklerle orada bırakıp geri dönerken Hacer, ona "Bizi hiç kimsenin ve hiçbir yiyeceğin bulunmadığı bu yerde bırakıp geri mi gidiyorsun?" diye sordu. Hz. İbrahim, Rabbinin böyle emrettiğini, bu yüzden böyle yapmak zorunda kaldığını söyleyince Hacer, durumu kabullendi. Çok güç bir durumla karşılaşan Hz. İbrahim, şöyle dua etti. "Rab-

168 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XVI, 16; XXI, 5-11.
169 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XXI, 14-20.
170 **Kur'an-ı Kerim,** İbrahim, 37.

bimiz, sen bizim gizlediğimizi de, açığa vurduğumuzu da hep bilirsin. Ne yerde ne de gökte hiçbir şey Allah'a gizli kalmaz[171]." Hz. İbrahim, Filistin'e döndükten sonra, yiyecek ve içecek hiçbir şeyin bulunmadığı ve hiçbir insanın yaşamadığı bu ıssız yerde Hacer ve İsmail yapayalnız kalmışlardı. İsmail bir süre sonra susayınca Hacer etrafa su aramaya çıktı. Bugünkü Safa ile Merve arasındaki bölgede su aramak ve çocuğunun susuzluktan ölmesini görmemek için koşuştururken, İsmail'i bıraktığı, bugünkü Zemzem Kuyusu'nun bulunduğu yerden bir suyun fışkırdığını gördü ve oradan çıkan su ile çocuğun ve kendisinin ihtiyaçlarını karşıladı[172]. Bu sırada Cürhüm kabilesinden bir topluluk Şam'a gitmek üzere çevreden geçiyorlardı. Bunlar Hacer ve İsmail'in bulunduğu yerin üstünde uçuşan kuşları gördüler. O bölgenin en önemli problemi su bulmak idi. Kuşların bulunduğu bir yerde suyun bulunmasının büyük bir ihtimal olduğunu tahmin eden kervandaki insanlar, kuşların uçuştuğu yere doğru geldiklerinde, orada bir kadın ve çocuğun olduğunu gördüler. Onların yanına gelerek su almak için izin istediler. Hacer onlara gerekli izni verdi. Cürhümlülerden bir grup, buraya gelerek yerleştiler. Bir süre sonra Hacer burada vefat etti. İsmail, Cürhümlülerden bir kız ile evlendi ve kısa sürede onların dilini öğrendi[173].

İbrahim, İsmail'i ziyaret için Mekke'ye geldiğinde, İsmail evde olmadığından karısı onu karşıladı, ancak gelen misafire (İbrahim'e) kadın iyi davranmadığı gibi, kendi hâllerinden şikâyet etti. İbrahim, kim olduğunu söyleme-

171 **Kur'an-ı Kerim,** İbrahim, 38.

172 İbn Sa'd, **Tabakat,** C. I, s. 51; Taberî, **Tarih** C. I. s. 256, İbn Kesîr, **el-Bidâye,** C. I, s. 155.

173 İbn İshak, **Sîre,** s. 77; Taberî, **Tarih,** C. I, s. 255-256; İbn Kesîr, **el-Bidâye,** C. I, s. 154-155.

den kadına "Kocan eve geldiğinde, şu şu eşkâlde bir ihtiyar geldi ve sana evinin eşiğini değiştirmeni salık verdi" diye söyle dedi. İsmail eve gelince, karısının tarifinden, gelenin babası İbrahim olduğunu anladığı gibi, "evinin eşiği" tabiri ile karısını kastettiğini anlayıp onu boşadı. Bir süre sonra başka bir kadınla evlendi. İbrahim tekrar İsmail'i ziyarete geldi, İsmail yine evde yoktu, karısı yaşlı bir misafirlerinin geldiğini görünce, ona her türlü saygı ve ikramı gösterdi. İbrahim, onlara dualar ettikten sonra kadına "Kocan eve gelince, bize şu şu evsafta bir ihtiyar geldi, sana evinin eşiğini sabit kılmanı söylüyor" diye söylemesini tembih ederek oradan ayrıldı. İsmail eve geldiğinde, gelenin babası olduğunu, bu defa evlendiği kadından babasının memnun olduğunu anladı[174].

İsmail ve Hacer'in evden çıkarılmaları hakkında L. Woolley, enteresan bir görüş ileri sürmektedir. Ona göre İbrahim'in, İsmail ve Hacer'i evden çıkarması Sümer Kanunlarının gereği olarak gerçekleşmiştir. Yapılan kazılarda ortaya çıkarılan ve metni çözülen Sümer Kanunu'na göre, Sümerlerde normal olarak tek evlilik vardır. Bir erkek ancak bir kadınla evlenebilir. Ancak kadının kısır olması hâlinde çözüm yolu olarak koca, isterse kısır kadını boşayabilir, isterse bu kısır kadını boşamadan ikinci bir kadın alabilir, fakat bu ikinci kadın, hiçbir şekilde birinci kadın olma hakkını alamaz. İlk kadının kısırlığı hâlinde ikinci bir çözüm yolu, kısır kadının kendi cariyelerinden birini kocasına vermesidir. Bu cariye kadının, çocuğu olması hâlinde bu çocuk kanunî mirasçı olur ve artık koca hiçbir şekilde başka bir kadını eve getiremez. Cariyeden çocuk doğduktan sonra bile ilk kadın, eşlik hakkını kaybetmez, her zaman tercih hakkına sahip olur. Eğer cari-

174 Taberî, **Tarih,** C. I, s. 257; İbn Kesîr, **el-Bidâye,** C. I, s. 155-156.

ye anne, ilk eşi kendine rakip görüp onunla geçinemezse onun esas sahibi olan ilk eş, isterse onu tekrar kocasından alıp kendisine esir yapabilir, ancak başkasına satamaz. (Bu Sümer Kanunları, P. V. Schei tarafından **La Loi de Hammurabi** adı ile Fransızcaya çevrilerek 1904 yılında Paris'te yayınlandı.) L. Woolley'e göre, Sare ile Hacer arasında meydana gelen hadise, bu kanunların çerçevesinde cereyan etmiş olup bu kanunlara göre, bu durumda İbrahim (A.S.)'in yapabileceği başkaca bir şey yoktu. İbrahim, Sümer Kanunlarının gereği olarak, Sare'nin isteği ve ısrarı üzerine Hacer ve İsmail'i evden çıkarmıştır[175]. Ancak burada akla başka sualler de gelmektedir. Sümer Kanunlarına göre, cariye eş'ten olma çocuk, kanuni mirasçı durumuna geldiği hâlde, neden İsmail mirastan mahrum edilmiş ve evden çıkarılmıştır. Tevrat, İbrahim'in bütün mirasını İshak'a bıraktığını, İsmail ve diğer kardeşlerine sadece bazı hediyeler verdiğini nakletmektedir[176]. Acaba kısır eşin çocuk sahibi olmasından sonra bu çocuk, mirastan mı mahrum oluyor? Göçebe kanunlarına göre, özellikle erkek çocuk çok kıymetlidir. Böyle olmasına rağmen, Woolley'e göre, Hz. İbrahim, Sare'den çok korktuğu veya onu çok sevdiği için, dolayısı ile Sare'yi Hacer'e tercih ettiği için değil, Sümer Kanunlarının gereği olarak böyle davranmak zorunda kalmıştır.

Tevrat'ın açıklamasına göre, İsmail, İshak'la alay ettiği için Sare, âdeta İbrahim'e ültimatom veriyor ve "bu çocuğu evden çıkar ve bu, İshak ile mirasçı olmasın" diyor[177]. Woolley'e göre, İshak'ın İsmail'e üstünlüğü, ilk

175 L. Wolley, **Abraham,** p. 110.
176 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XXV, 5.
177 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XXI, 10.

kadının çocuğu olması yüzündendir[178]. Sare'nin, İsmail'i evden uzaklaştırmak istemesinin esas sebebinin, ahlakî olduğu, bir cariyenin çocuğu ile beraber İshak'ın yetişmesini istemediği de rivayetler arasındadır[179].

I - KURBAN OLAYI

Kur'an-ı Kerim, Kurban olayını Saffat süresinde ateşe atılma olayının ardından özlü bir biçimde şöyle haber vermektedir. "Yonttuğunuz şeylere mi tapıyorsunuz" dedi. Oysa sizi de taptıklarınızı da Allah yarattı. Onun için bina yapın da onu ateşe atın dediler. Ona bir tuzak kurmak istediler, biz de onları alçak düşürdük. O dedi ki "Ben Rabbime gideceğim, O beni doğru yola iletecek, Rabbim bana iyilerden (bir çocuk) lütfet." Ona halim (iyi huylu) bir erkek çocuğu müjdeledik. Çocuk, onun yanında koşma çağına gelince "Yavrum, ben uykuda seni kesiyor görüyorum bak ne dersin" dedi. (Çocuk) "Babacığım sana emredileni yap, inşallah beni sabredenlerden bulacaksın" dedi. İkisi de böylece teslim oldular ve onu alnı üzerine yıktı. Biz ona, "Ey İbrahim! Sen rüyayı doğruladın, işte biz, güzel davrananları böyle mükâfatlandırırız" diye seslendik. Gerçekten bu, apaçık bir imtihandı ve fidye olarak ona büyük bir kurbanlık verdik. Sonra gelenler arasında ona, (iyi bir ün) bıraktık. (Sonra gelecek olanlar) "İbrahim'e selam olsun" diyeceklerdi. Biz güzel davrananları işte böyle mükâfatlandırırız[180]." Görüldüğü üzere Kur'an-ı Kerim, gerek İbrahim'in gerekse oğlunun, Allah'ın emrine nasıl muti olduklarını ibret olsun diye

178 L. Woolley, **a.g.e.,** s. 105-108.
179 Robert Gordis, "Abraham", **U.J.E.**, V. I, p. 37.
180 **Kur'an-ı Kerim,** Saffat, 95-111.

zikretmekte, ateşe atılma olayından sonra, İbrahim'in dolaştığı yerleri hiç anmamaktadır. Sadece onun bir çocuk istediğini, Allah'ın onu bir çocukla müjdelediğini, çocuğun ismini (İsmail veya İshak) anmadan beyan ettikten sonra, çocuk koşacak çağa geldiğinde İbrahim'in, rüyasında çocuğunu kesmekle emrolunduğunu, bu durumu çocuğa bildirdiği zaman "Ne ile emrolunduysan onu yap" cevabını aldığını ve kurban edilme olayının cereyan ettiğini ifade etmektedir.

Kurban olayı Tevrat'ta, İshak'ın kurban edildiği şeklinde geçmektedir. Bu olay çok teferruatlı bir tarzda, kurban esnasında kullanılan bıçağa, iplere varıncaya kadar bu kitapta anlatılmaktadır[181].

Hangi çocuğun kurban edildiği hususu, Yahudi kaynaklarda tartışılmaz. Bu kaynaklar, İshak'ın kurban edildiğinde müttefiktirler. İslâm tarihlerinde ve tefsir kitaplarında İsmail'in mi, yoksa İshak'ın mı kurban edildiği geniş şekilde tartışılır.

İbrahim uzun süren bir evlilik hayatına rağmen çocuk sahibi olmadığı için, Tanrı'dan bir evlat istemiş, Allah da ona çok istediği bu evladı verdikten sonra, onu, (imtihan kasdı ile) kurban etmesini istemiştir. İlk çocuk Tevrat'ın beyanına göre İsmail'dir[182]. İstenen ve Allah'ın verdiği ilk oğul İsmail olduğuna göre, tabiî olan, onun kurban edilmesidir. Saffat süresi 102. ayette "Çocuk onun yanında koşma çağına gelince" ifadesine dayanarak, "İsmail, küçük yaşta İbrahim'in yanından ayrılmıştı. İbrahim'in yanında koşma çağına onun değil, İshak'ın gelmesi mümkündür, bu yüzden kurban edilmesi emrolunan İshak'tır" denilmesine, İbn Kesîr şöyle cevap veriyor. "İbrahim, İsmail'in

181 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin XXII, 1-19.
182 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin XVI, 15-16.

yanına sık sık gidiyor ve onu ziyaret ediyordu. Çünkü onu ekinsiz bir vadiye bırakmıştı, bu yüzden, 'Çocuk onun yanında koşma çağına gelince' ifadesinden, İsmail'in anlaşılmasına bir engel yoktur[183]." Ayrıca Tevrat'ta da her şeyin ilkini kurban etme emri sık sık tekrarlanmakta olduğuna göre[184], bizzat Tevrat delili ile ilk çocuk İsmail'in, kurban edilmesinin emredildiği açıktır.

İslâm kaynaklarında kurban olayı şu şekilde anlatılmaktadır. İbrahim, Allah'tan aldığı emirle İsmail'i Mekke'ye bıraktıktan sonra, Cürhümlüler, Hacer'den izin alarak Kâbe çevresine yerleştiler. İbrahim, zaman zaman onları ziyarete geliyordu. İsmail, belli bir yaşa geldikten sonra, Allah, rüyasında Hz. İbrahim'e görünerek en sevdiğini kendisi için kurban etmesini istedi. İbrahim, oğlu İsmail'e durumu bildirince, İsmail, Allah'ın emrine tabi olduğunu ve ne ile emrolundu ise onu yapmasını babasına söyledi. Babası onu yatırıp boğazına bıçağı sürmesine rağmen Allah, evladını kesmesine müsaade etmedi. Ona bir koç göndererek onun yerine bu koçu kurban etmesini bildirdi ve İbrahim koçu kurban etti. İslâmiyet'teki kurban vecibesinin temeli bu olaya dayanmaktadır. İslâmî kaynaklarda İsmail babasına "Ey babacığım beni keserken seni rahatsız etmeyeyim, onun için ellerimi ayakları-

183 İbn Kesîr, **el-Bidâye,** C. I, s. 157-160; Ebü'l-Hasen Ali el-Hüseyni, **es-Sîretü'n-nebeviyye,** Çev. Osman Keskioğlu, Konya, 1981, s. 47.

184 **Kitab-ı Mukaddes,** Çıkış, XIII, 2; "Bütün ilk doğanları İsrailoğulları arasında, insanda, hayvanda, bütün rahmi açanları benim için takdis et, o, benimdir"; Çıkış, XXII, 29 "Hasadını ve masaranın akıttığını takdimde gecikmeyeceksin. Oğullarının ilk doğanını bana vereceksin"; Sayılar, III, 13 "Çünkü ilk doğanlar benimdir. Mısır diyarında bütün ilk doğanları vurduğum günde, İsrail'de insan olsun, hayvan olsun bütün ilk doğanları kendime takdis ettim. Onlar benim olacak, ben rabbım"; Hezekiel, XX, 26 "ve onları harap edeyim de rab ben idiğimi bilsinler diye her ilk doğanı ateşten geçirerek ettikleri takdimelerle onları murdar ettim."

mı bağla, yüzüme bakınca merhamete gelmeyesin, onun için yüzümü kapat" demektedir[185]. Yahudi rivayetlerde ise İshak kurban edilirken bıçağı görerek korkmasın diyerek gökten bir melek inmiş ve onun gözlerini kapatmıştır. Bu olayın tesiri ile İshak'ın gözleri bir daha görmemiştir[186]. İslâm kaynaklarına göre İsmail'in kurban edilmek üzere babası tarafından evden uzaklaştırılmasından itibaren şeytan, gerek İbrahim ve İsmail'i gerekse Hacer'i devamlı şekilde Allah'ın emrine karşı gelmeleri için kışkırtmış, fakat bu işte muvaffak olamamıştır. İbrahim, bu esnada şeytanı kovmak için taşlamıştır. İslâmiyet'teki hac ibadetinde şeytan taşlamanın bu olayla irtibatlı olduğu rivayet edilmektedir[187]. Aynı şeytan motifi, Yahudi kaynaklarda da vardır, ancak sözlü Yahudi rivayetlerinde şeytanın adı "Mastemah" olarak geçer[188]. **İbrahim'in Vahyi** isimli eserde ise şeytanın adı "Azazil"dir[189]. Kur'an-ı Kerim, kurban olayını büyük bir imtihan olarak zikretmektedir[190]. Kurtubî'ye göre Allah, İbrahim'in, kendi çocuğuna olan sevgisi ile, kendisini yaratana karşı olan sevgi ve bağlılığı arasında bir tercih yapmasını istemiş, İbrahim Allah sevgisini evlat sevgisine tercih etmiştir. Dünyada evlattan vazgeçmek en zor iştir. İbrahim, Allah için onu feda etmekten çekinmemiştir[191]. Kur'an-ı Kerim'de İbrahim'in imtihanı hakkında şöyle buyurulmaktadır. "Rabbi bir zamanlar İbrahim'i birtakım kelimelerle imtihan etmişti, o da onları tamamlayınca 'Ben seni insanlara önder yapacağım' de-

185 Taberî, **Tarih,** C. I, s. 274-275; Kurtubî, **el-Cami' li-ahkâmi'l-Kur'an,** C. XV, s. 102-103.
186 K. Kohler, **a.g.e.,** s. 86.
187 Taberî, **Tarih,** C. I, s. 275.
188 K. Kohler, **a.g.e.,** s. 86.
189 Moses Buttenwieser, "Abraham, Apocalypse of", **U.J.E.,** V. I, p. 38.
190 **Kur'an-ıKerim,** Saffat, 106.
191 Kurtubî, **el-Cami' li-ahkâmi'l-Kur'an,** C. XV, s. 107.

mişti[192]." Allah'ın İbrahim'i kendileri ile imtihan ettiği kelimelerin neler olduğu hususunda çok çeşitli rivayetler vardır. Bazılarına göre bunlar mağaradan ilk çıktığında yıldız, ay ve güneşle imtihan olunması, oğlunu kurban etmekle emrolunması, ateşe atılması, sünnetle ve haccın erkânı ile emrolunması, memleketinden çıkmakla emrolunması, misvak kullanma, koltuk altı ve kasıkları temizleme, bıyıkları kısaltma, saçları düzeltme, büyük ve küçük abdestten sonra temizlik, Cuma günleri gusül abdesti almak, ağza ve buruna su vermek gibi şeylerdir[193]. Tevrat'ta, İbrahim'in bir kere imtihan edildiği yazılı olmasına rağmen, Midraş rivayetlerinde on tane imtihan hikâyesi vardır. Ayrıca onun dört değişik hayvanı kurban etmesi, kuşları kurban etmesi olayı da bu rivayetlerde yer almaktadır[194]. Kuşlarla ilgili olarak Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyurulmaktadır. "İbrahim de bir zaman 'Rabbim ölüleri nasıl dirilttiğini bana göster' demişti. (Allah, ona) inanmadın mı? dedi. O da hayır (inandım) ama kalbim kuvvet bulsun diye (görmek istiyorum) dedi. O hâlde kuşlardan dördünü tut, onları kendine çek (iyice incele), sonra (kesip) her dağın başına onlardan birer parça koy, sonra onları kendine çağır, koşarak sana gelecekler[195]." Rivayete göre bu kuşlar; tavus, güvercin, karga ve horozmuş. Ebu Hüreyre'den rivayet edilen bir hadis-i şerifte Hz. Muhammed " 'Allahım, ölüleri nasıl dirilttiğini bana göster' diye İbrahim'in soru sorarak düştüğü şüphe hususunda, bizim ondan daha fazla şüphe etmeye hakkımız vardır" buyurmaktadır[196].

192 **Kur'an-ı Kerim,** Bakara, 124.
193 Taberî, **Tarih,** C. I, s. 280-285; Tantâvî, **el-Cevâhir,** C. I, s. 120; Reşid Rıza, **Menar,** C. I, s. 453.
194 K. Kohler, **a.g.e.,** s. 86.
195 **Kur'an-ı Kerim,** Bakara, 260.
196 Müslim, **Sahîh-i Müslim** C. II, s. 1839, Süleyman Ateş, **Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali,** Ankara, 1983, s. 43.

İbrahim'in hayatını anlatmaya başladığımız andan beri naklettiğimiz bir kısım rivayetler (bilhassa tarih kitaplarında zikredilen) Yahudi rivayetlere paralellik arz eder. Muhammed Abduh, bilhassa İbrahim'in imtihan olunduğu şeyler hususunda İslâm kaynaklarındaki rivayetlerin, İslâm'a sokulmak istenen Yahudi rivayetler olduğunu ifade etmektedir[197].

K - KÂBE'NİN İNŞASI

İbrahim'in İsmail'i kurban etmeye teşebbüsü olayı, İsmail'in çocukluk çağında cereyan etmiştir. İslâmî rivayetlere göre, İbrahim'in, daha başlangıçta Hacer'le İsmail'i Mekke'ye, Kâbe çevresine getirip bırakması olayı, Kâbe'nin inşası ile bağlantılıdır. Filistin'den yola çıktıklarında "Cebrail, onlara refakat ederek Kâbe'nin yapılacağı yere ulaşıncaya kadar onlara rehberlik etmiştir. İbrahim, yolda sık sık "Burası mı?" diye sormuş, Cebrail "Hayır burası değil" diye cevap vermiştir. Kâbe çevresine geldiklerinde ise "İşte burası" demiş ve İbrahim'e inşa edeceği mabedin yerini göstermiştir, hatta zemzem suyunu bulduktan sonra bizzat bir meleğin gelerek Hacer'e, korkmamasını, zira burada bu çocuğun ve babasının inşa edecekleri bir Beytullah'ın mevcut olduğunu bildirdiği rivayet edilmektedir[198].

Tevrat ve diğer Yahudi kaynaklar, İbrahim'in, gittiği yerlere kurban kesme yerleri (mezbah) inşa ettiğini bildirirler[199]. L. Woolley, Hz. İbrahim'in kurban kesme iba-

197 Reşid Rıza, **Menar,** C. I, s. 454.

198 Ebu Abdillah Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğire, **Sahîh-i Buhârî,** C. IV, İstanbul, s. 114.

199 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XII, 8.

detini, esas memleketi Babilonya'dan getirdiğini söyler. Ona göre, İbrahim (A.S.) zamanında Mezopotamya'da insan kurbanı yoktu, ama hayvan kurbanı vardı. Hayvanlar özel olarak yapılmış kurban kesme yerlerinde kurban ediliyordu. Nuh (A.S.) da (Sümercede adı Utanapiştim) kendine kurban kesme yerleri inşa etmişti. Ur'da yapılan kazılarda tuğladan inşa edilmiş bu özel kurban kesme yerleri bulunmuş olup buralarda içinde pişmiş et, hurma, ekmek ve çeşitli yiyecekler bulunan yemek kapları ve su kapları bulunmuştur. Nuh (A.S.), bu sunaklarda hayvan ve kuşları kurban ediyordu. Hz. İbrahim, Ur'daki bu âdeti sürdürmüş, Ur'dan ayrıldıktan sonra her gittiği yere bu sunaklardan yapmıştır. Fakat Filistin'e vardığında kendi inancından farklı olarak Filistin yerlilerinin, insan kurban ettiklerini görmüştü. Onlar, doğan ilk çocuklarını Tanrıya kurban ediyorlardı. Woolley'e göre İbrahim'i, oğlunu kurban etmeye sevk eden olay, Filistinlilerde gördüğü bu olaydır. Fakat Tanrısı ona izin vermemiş, oğlu yerine ona bir koç göndermiştir[200].

İslâm kaynaklarına göre ise İbrahim, gittiği yerlere mezbah değil, mabed (ibadethane) inşa etmiştir. Nitekim İsmail ve Hacer'i Kâbe'ye getirişinin asıl sebebi, oraya bir mabed yapmakla emrolunmasıdır. Tevrat'ta, Kâbe'nin inşası ile ilgili bilgi yoktur. Kur'an-ı Kerim, Kâbe'nin yeryüzünde inşa edilen ilk mabed olduğunu şu ayeti ile açıklar: "Şüphesiz insanlara (mabed olarak) ilk kurulan ev, Mekke'de olandır. (O) bereket ve hidayet kaynağı olarak kurulmuştur. Onda açık deliller ve İbrahim'in makamı vardır. Ona giren güvene erer .....[201]." Kâbe'nin yeryüzünde inşa edilen ilk bina olup olmaması, münakaşa

200 L. Woolley, **Abraham,** p. 114-115.
201 **Kur'an-ı Kerim,** Al-i İmran, 96-97.

konusudur. Kâbe'nin, Hz. Âdem tarafından inşa edildiği, ancak onu taş ile ilk defa Şit (A.S.)'in inşa ettiği, Nuh Tufanı ile Kâbe'nin yıkıldığı şeklindeki rivayetleri[202] İbn Kesîr, hurafe olarak kabul etmekte ve yeryüzünde ibadet için yapılan ilk mabedin, Hz. İbrahim ve İsmail tarafından inşa edilen Kâbe olduğunu bildirmektedir[203]. Taberî, bir adamın Hz. Ali'ye gelerek yeryüzünde ilk inşa edilen binanın Kâbe olup olmadığını sorunca, Hz. Ali'nin "hayır" diye cevap verdiğini nakleder[204]. İbn İshak, Salih ve Hûd peygamberlerin dışında bütün peygamberlerin Kâbe'yi ziyaret ettiklerini, Kâbe'nin Âdem (A.S.) tarafından inşa edildiğini, fakat Nuh Tufanı ile yıkıldığını beyan eder[205].

Yüce Allah, Hz. İbrahim'e Kâbe'nin yerini bildirdiğini şu ayetle açıklamaktadır. "Bir zamanlar İbrahim'e beytin yerini açıklamıştık. Buna hiçbir şeyi ortak koşma, tavaf edenler, ayakta duranlar, rükû ve secde edenler için evimi temizle dedik[206]." Ayet, hem Kâbe'nin yerinin Hz. İbrahim'e açıklandığını hem de oranın temiz tutulması gerektiğini ifade etmektedir. Kâbe'nin inşa edilişinin sebebi Bakara suresinde şöyle açıklanmaktadır. "Biz beyti (Kâbe) insanlara toplantı ve güven yeri yaptık. Siz de İbrahim'in makamından bir namaz yeri edinin. Biz İbrahim ve İsmail'e, tavaf edenler, ibadete kapananlar, rükû ve secde edenler için evimi temizleyin diye emretmiştik[207]." İbn Kesîr, "İbrahim'in makamında namaz yeri edinin"

202 Abdurrahman İbn Haldun el-Mağribî, **Kitabü'l-İber,** C. I, Beyrut, 1967, s. 623; Şakir Berki, **Kur'an'da Peygamberler Tarihi,** Ankara, 1957, s. 16; Ali Himmet Berki, Osman Keskioğlu, **Hatemü'l-Enbiya Hz. Muhammed ve Hayatı,** Ankara, 1966, s. 16.

203 İbn Kesîr, **el-Bidâye,** C. I, s. 123.

204 Taberî, **Tarih,** C. I, s. 251.

205 İbn İshak, **Sîre,** s. 73.

206 **Kur'an-ı Kerim,** Hac, 26.

207 **Kur'an-ı Kerim,** Bakara, 125.

emrinin, "orada namaz kılın" manasına geldiğini, yoksa orayı mesh edin manasına gelmediğini ifade ediyor. Aynı müfessir, "orayı temiz tutun" emrinden kastedilenin, buranın putlardan veya Allah'a şirk koşmaktan temizlenmesi olduğunu, zira Hz. İbrahim zamanında bir kısım insanların putlara taptıklarını ve şirk koştuklarını bildirmektedir[208].

Filistin'den ilk gelişte yeri tespit edilen Kâbe'nin yapılması, İsmail'in büyüyüp babasına yardım edecek çağa geldiği zaman gerçekleşmiştir. İbrahim, Kâbe'yi inşa etmek üzere Şam bölgesinden çıkıp Mekke'ye geldiğinde, İsmail'i Zemzem Kuyusu'na yakın bir yerde bir ağacın altında okunu yontarken buldu. Ona, "Rabbim burada bana bir bina yapmamı emretti, bu işte bana yardım edeceksin" dedi, İsmail ona, "Rabbim sana ne emretmişse onu yap, ben de sana yardım edeceğim" dedi. İbrahim Kâbe'nin bulunduğu yeri göstererek "Şuraya yapmamı emretti" dedi. Ve İsmail ile birlikte Kâbe'nin duvarlarını çıkmaya başladılar. İbrahim, İsmail'le beraber evin temellerini yükseltirken "Yarab bizden kabul et, şüphesiz sen bilen ve işitensin[209]" diye dua ediyorlardı. Kâbe duvarlarının yükseltilmesi esnasında vaki olan hadiselerle ilgili olarak İslâm tarihi kaynaklarında çok mufassal bilgiler vardır[210]. Kâbe'nin inşasının tamamlanmasını müteakip, Allah İbrahim'e, insanları hacca çağırmasını emretmiştir. Bu konu, Kur'an'da şu şekilde haber verilmektedir. "İnsanlar için haccı ilan et (onları hacca çağır) gerek yaya gerek uzak yollardan gelen yorgun develer

208 İbn Kesîr, **Tefsîrü'l-Kur'ani'l-azîm,** C. I, s. 170-172.

209 **Kur'an-ı Kerim,** Bakara, 127.

210 Taberî, **Tarih,** C. I, s. 251 ve devamı, İbn Kesîr, **el-Bidâye,** C. I 163 ve devamı.

üzerinde sana gelsinler[211]." Allah'ın, İbrahim'e bu şekilde emretmesi üzerine İbrahim (A.S.), "Nasıl çağırayım Yarab" demiş, Allah da "Lebbeyk Allahumme lebbeyk de" buyurmuştur. Bunun üzerine İbrahim, Yemen, Şam ve diğer yönlere dönerek insanları hacca, Allah'ın emrettiği şekilde çağırmıştır. Çağrısına katılanlarla beraber İbrahim ve İsmail, ilk haccı ifa etmişlerdir[212].

Kâbe'nin bu şekilde inşası ve arkasından hacca çağrı, halkın bu çağrıya icabet ederek İbrahim'le beraber haccetmesi, Hz. İbrahim'in bir din tesis ettiğinin ve o dönemde o bölgede bulunanların Hz. İbrahim'in inancı üzerine olduklarının açık delilidir. Haniflik bahsinde bu konuya daha geniş şekilde temas edeceğiz. Kâbe'nin inşasından sonra oranın aldığı statüyü, Kur'an-ı Kerim kısaca açıklıyor "Kim oraya girerse emin olur[213]." Hz. İbrahim zamanında Mekke ve Kâbe, güvenli belde ve mekân olarak ilan edilmiş, İslâmiyet de aynı prensibi benimseyerek bu geleneği sürdürmüştür. İbrahim (A.S.)'in davetinden önce Mekke, diğer beldeler gibi helal bir belde idi, İbrahim'in Kâbe'yi inşasından sonra savaş ve cidalin haram olduğu bir belde hâline gelmiştir[214]. Abdullah b. Zeyd b. Asım'dan rivayet edilen bir hadis-i şerife göre Resullulah "İbrahim, Mekke'yi haram kıldı ve Ehli için dua etti. Ben de İbrahim'in Mekke'yi haram kılması gibi Medine'yi haram kıldım. Onun Mekke ehline; davet ettiği gibi ben de Medine ehlini davet ettim[215]" buyurmaktadır. "Kim oraya girerse emin olur" sözünün uygulamasını, İbn Abbas şöyle açıklıyor. "Herhangi bir kimse Kâbe dışında bir suç işlerse sonra

211 **Kur'an-ı Kerim,** Hac, 27; İbn İshak, **Sîre**, s. 72-73.
212 Taberî, **Tarih,** C. I, s. 261.
213 **Kur'an-ı Kerim,** Al-i İmran, 97.
214 Kurtubî, **el-Cami' li-ahkâmi'l-Kur'an,** C. II, s. 118.
215 Kurtubî, **a.g.e.,** s. 118.

Kâbe'ye sığınırsa o orada emindir. Orada iken ona hiçbir şey yapılmaz, fakat Mekkeliler, Kâbe içinde bu suçlu ile konuşmazlar, ülfet etmezler, hiçbir şey satmazlar, yemek ve su dahi vermezler, fakat o dışarı çıktığı an, had cezasını uygularlardı[216]. "Haram" kelimesi, savaş, adam öldürme, kavga etme ve benzeri şeylerin yasak oluşunu ifade eder, "emn" kelimesi de her türlü tehlike ve kötülüklerden emin olma manasına gelir. Yine İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre, Hz. Muhammed, Mekke'nin fetih gününde "Semavat ve arz yaratıldığından beri bu belde haramdır ve yine Allah'ın haram kılışı ile kıyamet gününe kadar haram olacaktır. Benden önce hiç kimseye burada savaşmak helal olmamıştır. Benim için de helal değildir, ancak günden bir saat için helaldir." buyurmuştur[217]. Görüldüğü üzere İslâm kaynaklarına göre, Mekke'de Kâbe'nin inşasından sonra Hz. İbrahim, buraya hukukî bir statü sağlamış ve bir düzen, nizam tesis etmiştir. İbrahim (A.S.), orada yaşayan insanları hacca çağırdığına ve bir kısım insanlar da onun davetine icabet ettiğine göre, o dönemde İbrahim'in dini o bölgede yayılmıştır.

Pek çok tarihçinin belirttiği üzere İsmail'in Cürhümlülerden kız alması ve Tevrat'ın belirttiği üzere 12 çocuğunun olması[218], onun eski Araplarla karışmasını ve yeni bir Arap neslinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Tarihçiler, umumiyetle Arapları üç gruba ayırmaktadırlar. 1 - Arab el-Baide, 2 - Arab el-Aribe, 3 - Arab el-Müsta'rebe. Birinci grup, kaybolan Araplar, ikinci grup, yerli Araplar olup, üçüncü grup, aslı Arap değilken yerli Araplarla karışıp Araplaşanlardır. Bu üçüncü grubun babası olarak İsmail (A.S.), gösteril-

216 İbnü'l-Cevzi, **Zâdü'l-mesîr,** C. I, s. 140.
217 Kurtubî, **a.g.e.,** s. 118.
218 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XXV, 12-16.

mektedir[219]. Kâbe'nin inşasını müteakip İbrahim, Filistin'e dönmekle beraber, gene Mekke'ye geliyordu[220]. İsmail, Kâbe'nin inşasında babasına yardımcı olduğu gibi, hak dini tebliğ hususunda da ona yardım ediyordu. Allah'ın İbrahim'e indirdiği sahifeleri, babasının vefatından sonra kavmine tebliğ ile memur olarak peygamberlik vazifesini sürdüren[221] İsmail'i, özellikle Mekkeli Araplar, Tevrat'taki nakle ihtiyaç duymaksızın tanıyor, kendilerinin İsmail soyundan geldiklerini biliyorlardı.

L - HZ. İBRAHİM'İN ÖLÜMÜ

Hz. İbrahim; önce Sare, daha sonra Hacer ile evlenmiştir. Hacer Mekke'de vefat etmiş ve Kâbe'nin hicrine defnedilmiştir. İsmail (A.S.) de ölümünden sonra annesi Hacer'in yanına defnedilmiştir[222]. İbrahim'in Kâbe'yi inşasından sonra Filistin'deki hayatından, İslâm kaynakları fazla bahsetmezler. Tevrat ve diğer Yahudi kaynakları, onun, oğlu İshak'ı nasıl evlendirdiğini, yaptığı savaşları çok geniş bir şekilde verirler. Gerek Yahudi kaynakları ve gerekse İslâm kaynakları, Sare'nin ölümünden sonra onun, Ketura veya Kontura isimli bir kadınla evlendiğini ve çocuk sahibi olduğunu naklederler. İbn Sa'd ve Taberî gibi İslâm tarihçileri, onun ayrıca Hacunî veya Hacur adında bir kadınla daha evlendiğini ve ondan da çocuk sahibi olduğunu rivayet etmektedirler[223]. Ölümünden

219 Ebü'l-Hasen Ali el-Hüseynî en-Nedvî, **es-Sîretü'n-nebeviyye,** s. 43; A. J. Wensinck, "İsmail", **Dairetü'l-Maarifi'l-İslâmiyye,** C. I, Tahran 1933, s. 25-29.

220 İbn Sa'd, **Tabakat,** C. I, s. 48.

221 **Kur'an-ı Kerim,** Meryem, 54-55; En'am, 86; Enbiya, 35; Sad, 48.

222 A. J. Wensinck, "İsmail", **İ.A.**, C. V/2, İstanbul, 1968, s. 1110-1111.

223 Taberî, **Tarih,** C. I, s. 311; İbn Sa'd, **Tabakat,** C. I. s. 47.

önce Filistin'i İshak'a, Mekke'yi İsmail'e bırakan İbrahim, diğer çocuklarını doğuya doğru göndermiştir. İbn Sa'd'a göre bu çocuklar, "Ey babamız, İshak ile İsmail'i yanında bırakıp bize vahşilere gitmemizi mi emrettin?" deyince İbrahim, onlara "Böyle yapmakla emrolundum" demiş, onlara Allah'ın isimlerinden bir isim öğreterek gidecekleri yerlere göndermişti. Hz. İbrahim'in oğullarından bir kısmı doğuda Horasan'a gelmişler, Hazar Türkleri onlarla karşılaşıp onların ne şekilde dua ettiklerini duydukların-da "Bunu öğreten kimsenin yeryüzünün en hayırlı insanı veya melek olması gerekir" dediler. İbrahim'in oğulları Hazarların melikine Hakan adını verdiler[224].

Tevrat, Sare'nin ölümünden sonra İbrahim'in, Ketura ile evlendiğini, ancak bütün mirasını İshak'a bıraktığını ve Ketura'nın çocuklarını doğuya gönderdiğini naklederken[225], sözlü Yahudi rivayetleri, İbrahim'in bu çocuklara sihir ilmini öğrettiğini belirtiyorlar. Hz. İbrahim'in, ilâhî görevin mirasçısı olarak tayin edildiğini, onun çocuklarına, putlara tapmamalarını, sihir, büyü gibi kötü şeylerle meşgul olmamalarını vasiyet ettiğini söyleyen bu sözlü Yahudi rivayetleri, büyük bir tenakuza düşerek onun Ketura'dan olma çocuklarına sihir ilmini öğrettiğini bildirmektedirler[226].

Tevrat'a göre Hz. İbrahim, 175 yaşında iken[227] İslâm tarihi kaynaklarına göre 200 yaşında iken[228] Hebrun'da vefat etmiştir. Taberî onun yaşadığı bölgeyi şöyle özetlemektedir. "Babil'de doğdu, oradan Şam'a göçtü, oradan Sare ile evlendi. Sonra Harran'a gitti, oradan Ürdün'e git-

224 İbn Sa'd, **Tabakat,** C. I, s. 47; Taberî, **Tarih**, C. I, s. 311.
225 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XXV, 6.
226 K. Kohler, "Abraham", **J.E.**, V. I, p. 86-87.
227 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XXV, 7-10.
228 İbn Sa'd, **Tabakat,** C. I, s. 48; İbn Kesîr, **el-Bidâye,** C. I, s. 174-175.

ti, oradan Mısır'a gitti, oradan tekrar Şam'a döndü. İliya ile Filistin arasında Sebi denilen yere yerleşerek orada bir kuyu kazdı ve mescid yaptı. Oradan Ramle ile İliya arasında bir yere yerleşti. Mekke'ye gitti, geri döndü. Hebran'da yaklaşık 200 yaşında iken öldü ve Sare'nin gömülü olduğu mezraya gömüldü[229].

Gerek Yahudi kaynakları gerekse İslâm kaynakları, Hz. İbrahim'in ve diğer peygamberlerin kaç yıl yaşadıklarını belirtirken bugüne göre iki hatta üç neslin ömrünün sığacağı kadar büyük bir zaman vermektedirler. Âdem'in, Nuh'un ve diğerlerinin ömürleri çok uzun gösterilmektedir. L. Woolley bu konuya da çok değişik bir şekilde bakıyor ve ilk insandan itibaren bugüne kadar insan ömrünün hep aynı olduğunu, geçmişteki yaşamış olan insanların ömrünün ancak bugünkü insanların ömrü kadar uzun olabileceğini belirterek Ur kazılarında çıkan belgelerde de insanların ömürlerinin çok uzun olarak kaydedildiğini ifade ediyor ve buna sebeb olan şeyleri iki noktada topluyor. 1 - Bu çok uzun ömürlü insanların yaşadığına dair rivayetlerin menşei Sümerlerdir. Mukaddes kitapların dayanağı da Sümer yazmalarıdır. Kazılarla ortaya çıkarılan Sümer belgelerinde bu durum açıkça görülüyor. Ancak Sümerlerin Takvim sistemleri (yıl ve ay kavramları), bugün bizim bildiğimiz sistemlerden farklı olduğundan, böyle bir durum ortaya çıkmış olmalıdır. Sümerlerin astronomik hesaplarının farklılığını veya Sümer sayı sisteminin değişikliğini kavrayamayan Kitab-ı Mukaddes yazarlarının, Sümer yazmalarındaki tarihleri olduğu gibi yazmalarından böyle bir durum ortaya çıkmış olmalıdır. Yazara göre, İbranîler, Sümer krallarının arşivlerine bakarak bazı şeyleri oradan kopya etmişlerdir. Bu kopya esna-

229 Taberî, **Tarih,** C. I, s. 311-312.

sındaki yanlış anlama dolayısı ile bu durum ortaya çıkmıştır[230]. 2 - Yahut aynı ismi taşıyan iki hatta daha fazla insanın bir insan zannedilerek o günkü şartlar içinde tek şahıs olarak kaydedilmesi, bu yanlış anlamanın temel sebebini teşkil eder. Tarihte ve bugün bile doğan pek çok çocuğa dedenin adını vermek âdettir. Mesela Tevrat'ta İbrahim'in, hem dedesinin adı hem de kardeşinin adı Nahor'dur. XX. yüzyılda da durum, hemen hemen aynıdır. Araplarda da bazı krallar kendi babaları yerine, dedelerinin adı ile anılmaktadırlar, mesela 1949 yılındaki Suudi Arabistan Kralı Abdülaziz, İbn Suud adı ile anılıyordu. Hâlbuki onun babasının adı Abdurrahman'dır, adını taşıdığı Suud ise 1724 yılında ölmüştür. Yine İsa (A.S.), kendinden asırlarca önce yaşamış olan Davud'un ismi ile "Davud oğlu İsa" şeklinde anılmaktadır. İşte aynı adı taşıyan dedelerle torunların hayatı birleştirilerek tek şahıs hâline getirilmiş olabilir. Unvanı veren en büyük dedenin lakabını taşıyan kimseler, asırların geçmesi ile bu ata ile aynileştirilmiş olabilir. İbrahim'in 175 yıl yaşamış olmasının rivayet edilmesinde de durum aynı olabilir. Aynı adı, Abram adını taşıyan baba-oğul, hatta dede-torun, zamanla bir kişi sanılarak kayıtlara böyle geçmiş olabilir. Tevrat'taki isim değişikliği olayı da bununla alakalı olabilir. Başlangıçta isim, Abram iken sonradan Abraham hâline geliyor. Abram ile Abraham iki ayrı şahıs olup bunlar birbiri ile karıştırıldığından bir şahıs zannedilmiş olabilir[231].

Bize göre Woolley'in gösterdiği birinci sebep, akla daha uygun görünüyor. Gerçekten o dönemdeki Sümer rakamlarının iyi anlaşılamaması sonucu, daha sonra Sümer belgelerinden kopya yapanlar böyle bir hataya düşmüş

230 L. Woolley, **Abraham**, p. 197.
231 L. Woolley, **a.g.e.**, s. 200.

olabilirler. Astronomik hesaplamaların farklılığı mantıklı bir izah tarzı olarak görülüyor.

M - HZ. İBRAHİM'İN VASIFLARI

Kur'an-ı Kerim, İbrahim (A.S.)'i, iyi ahlak örneği olarak göstermekte ve onun Allah tarafından dost ittihaz edildiğini haber vermektedir[232]. Aynı şekilde Yahudi kaynaklarda da onun, Allah tarafından dost ittihaz edildiği zikredilmektedir[233]. Kur'an-ı Kerim, onun esas olarak putperestliğe karşı gelişini ele almakta ve örnek göstermekte, onun müşriklerden olmadığını, aksine Hanif ve Müslim olduğunu bildirmektedir[234]. Kur'an, onun, Lût kavmini helâke giden meleklere ziyafet verdiğini, onlara bir buzağı kestiğini haber verdiği gibi[235], diğer İslâmî eserler, onu, ziyafet verenlerin babası olarak takdim etmektedirler[236]. Lût kavmine giden meleklere verilen ziyafet Tevrat'ta, kaç ölçek ve hangi çeşit un'un kullanıldığına varıncaya kadar teferruatlı bir şekilde anlatılmakta, (Kur'an'da, gelenlerin yemeğe ellerini sürmedikleri, o yüzden, İbrahim'in onlardan korktuğu bildirildiği hâlde) ekmekli, ayranlı, sütlü ve buzağılı sofraya meleklerin oturup yemek yedikleri ifade edilmektedir[237]. Kur'an'da onun Allah'a itaatkârlığı, verilen nimetlere karşı şükretmesi, çok vefalı oluşu[238], daima Allah'a yalvaran, içli ve yumuşak huylu, halim[239] bir insan olduğu beyan edilmektedir. Ayrıca, tefsir ve tarih kitapla-

232 **Kur'an-ı Kerim,** Nisa, 125.
233 C. Howel Toy, "Abraham", **J.E.**, V. I, p. 87.
234 **Kur'an-ı Kerim,** Bakara, 135; Al-i İmran, 67-95.
235 **Kur'an-ı Kerim,** Zariyat, 24-27.
236 İbn Sa'd, **Tabakat,** C. I, s. 47.
237 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XVII, 18.
238 **Kur'an-ı Kerim,** Hûd, 120-121.
239 **Kur'an-ı Kerim,** Hûd, 75; Tevbe, 114.

rında; Kur'an-ı Kerim'deki Tevbe suresi 112. ayette geçen on vasıf, Ahzab suresi 35. ayette geçe on sıfat, Müminûn suresi 1. ayetten 10. ayete kadar geçen on sıfat ve Mearic suresi 23. ayetten 34. ayete kadar geçen on sıfatın, İbrahim (A.S.)'e ait vasıflar olduğu zikredilmektedir[240]. İslâmî rivayetlere göre o, Allah kendisini dost ittihaz edince, elindeki bütün köleleri Allah'ın bu lütfuna karşı azat etmiştir. İbrahim (A.S.), bir gün Allah'tan hayır isteyince saçlarının üçte biri ağarmıştır. Saçlarının ağarmasına karşılık "Bu nedir Yarabbi?" diye sorunca Allah, "Bu, dünyada ibret, ahirette ise nur'dur" diye cevap verdi. Bunun üzerine o, "Yarab bunu arttır" diye dua etti[241]. Hz. Muhammed, "Her peygamberin bir vasisi vardır, benim vasim, İbrahim A.S.'dır" buyurmuştur[242]. Yine Hz. Muhammed, Mirac Gecesi peygamberleri gördüğünü, İbrahim'in kendisine benzediğini haber vermiştir[243].

Yahudi rivayetlerde İbrahim'in birçok iyi vasıfları anlatılır. Daha önce zikrettiğimiz gibi dört yolun kesiştiği yerde bir ev yapıp orada yolculara ikramda bulunması[244], onun şefkat ve merhamet sahibi oluşu, alçak gönüllü oluşu[245], Tanrı'nın vaadine inanışı, cesaret, sadakat ve dürüstlüğü, takvası, Tanrı'nın emirlerini yerine getirme hususundaki azmi ve en önemlisi tevhid inancını yayma hususundaki gayretleri Tevrat ve sözlü rivayetlerde geniş olarak anlatılır[246]. Yahudi kaynaklar onu, yazının mucidi

240 Taberî, **Tarih**, C. I, s. 279; Tantâvî, **el-Cevâhir,** C. I, s. 120.
241 İbn Sa'd, **Tabakat**, C. I, s. 47.
242 Ahmed b. Hambel, **Müsned**, C. I, s. 43.
243 Ahmed b. Hambel, **Müsned**, C. III, s. 334; İbn Kesîr, **el-Bidâye,** C. I, s. 173.
244 K. Kohler, **a.g.e.**, s. 86.
245 C. Howel Toy, "Abraham", **J.E.**, V. I, p. 87.
246 C. Howel Toy, **a.g.e.**, s. 87.

olarak gördükleri gibi, astronomi ve matematik alanında da onun çok bilgili olduğunu, ayrıca sihir ilmini ve diğer gizli ilimleri bildiğini rivayet ederler[247]. Ona nispet edilen vahiy kitabında, onun mirac ettiği, Tanrı'nın orada ona, hayatın bütün gizliliklerini gösterdiği, orada hukukun bütün gizliliklerini öğrendiği yazılıdır[248]. İncillerde sık sık rastladığımız İsa'nın hastaları iyileştirmesi olaylarına benzer hadiselere Hz. İbrahim hakkında da rast gelmekteyiz. Sözlü rivayetlerde o, hastalarını iyileştiren bir kimse olduğu gibi, ziraat alanında bir kâşiftir. O dönemde tarlaya ekilen tohumların ve mahsulün haşerattan nasıl korunacağını çiftçilere o öğretmişti, Tanrı'nın meleği ona, vahiy dili olan İbranîceyi öğretmiştir. O, bu dil ile eski milletlerin bütün gizli kitaplarının sırlarını ve şifrelerini çözmüştür. Keldanîlerin, matematik ve astronomi bilgilerini Mısır'a taşıyan da odur. Mısır'da bilginlerle pek çok mücadelelere girişmiş onları susturmuş ve pek çoğunun hayranlığını kazanmıştır. İbrahim, Kenan diyarına gittiğinde, orada bulunan bütün ayin ve merasimleri gözlemiş, örf ve âdetleri tetkik etmiştir[249]. Yahudi kaynaklarda, İbrahim'in zamanına kadar Tanrı'nın sadece göğün tanrısı kabul edildiği hâlde, onun gelişi ile birlikte Tanrı'nın, hem yerin hem de göğün tanrısı olarak kabul edilmeye başlandığı görüşü vardır[250].

İbn Meymûn, İbrahim'e gelen vahyin, uykuda rüya hâlinde geldiğini, eserinin pek çok yerinde zikrettiği gibi, onun, Allah'ın emirlerine itaatinin korkudan değil, Allah sevgisinden kaynaklandığını söylüyor ve oğlu İshak'ı kur-

247 Robert Gordis, "Abraham in the Haggadah", **U.J.E.**, V. I, p. 36.
248 C. Howel Toy, "Abraham", **J.E.**, V. I, p. 87.
249 K. Kohler, **a.g.e.**, s. 85.
250 C. Howel Toy, **a.g.e.**, s. 87.

ban ederken, bunu sevap umarak veya cezadan kurtulmak için değil, Allah sevgisinden yaptığını söylüyor[251]. İshak'ın yerine İsmail'i koymak kaydı ile, İbn Meymûn'un görüşünün, İslâmî görüşe uygun olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Kur'an'da İbrahim, oğluna, "Ey oğulcağızım, ben seni uykumda keser görüyorum[252]" ifadesi vardır.

Yahudi kaynaklarda Hz. İbrahim'in iyi vasıflarının yanı sıra, onun kabahatleri de anlatılır. Mesela Tanrı ona bir çocuğunun olacağını müjdelediği zaman, şüpheye düşmüş ve bunun doğru olup olmadığını yıldızlarla müzakere etmiştir. Bunun üzerine Tanrı tarafından ikaz edilmiş ve azarlanmıştır[253]. Yine yeni yılın ilk ayında, Tişri ayının başlangıcında, mahsulünün verimliliğini öğrenmek üzere İbrahim (A.S.), yıldızlara bakmış ve onlara danışmıştır. Bu sırada Tanrı'dan vahiy gelerek yıldızlara bakarak gelecek hakkında hüküm vermenin doğru olmadığı ona bildirilmiştir[254]. Sözlü Yahudi rivayetleri, İsmail'in evden çıkarılmasını, İshak'ı korumak amacı ile alınmış bir tedbir olarak gösteriyorlar. Onlara göre İbrahim, esas soyunu İshak'la sürdürecektir, bu yüzden onu Kenanlı bir kızla dahi evlendirmemiş, kölesini kendi ülkesine göndererek ona, kardeşinin kızı Rebeka'yı almıştır. Hz. İbrahim, bu rivayetlere göre Yahudilikçe benimsenen 613 emri yerine getirdiği gibi, düzenli olarak sabah ibadetlerini yapmıştır[255]. Ayrıca onun miracı esnasında bir melek gelerek ona dua öğretmiş, bu miracda o, Tanrı ile kâinatın kaderi konusunda konuşmalar yapmıştır[256].

251 İbn Meymûn, **Delâletü'l-hâirîn**, s. 567.
252 **Kur'an-ı Kerim**, Saffat, 102.
253 Robert Gordis, "Abraham in the Haagadah", **U.J.E.**, V. I, p. 36.
254 K. Kohler, **a.g.e.**, s. 85.
255 Robert Gordis, **a.g.e.**, s. 37.
256 Moses Buttenwieser, "Abraham", **U.J.E.**, V. I, p. 38

İslâmî kaynaklara göre, onun yaratıcısını bulma hususunda yıldız, ay ve güneşi gözetlemesi, fakat kısa aralıklarla onların ilâh olmadığını anlaması olayı; Mısır'da Firavun'un adamları ile karşılaşıp karısının kim olduğu sorulduğunda, onun için (din kardeşi anlamında) "kardeşim" demesi; kavmi putlara kurban kesmeye giderken "hastayım" deyip oraya gitmemesi; putları kırdıktan sonra bunu kimin yaptığını sormaları üzerine en büyük putun yaptığını söylemesi[257]; Allah'tan ölüleri nasıl dirilttiğini sorması, Allah'ın ona, "İnanmadın mı?" diyerek soru sorması üzerine "Hayır, inandım ama kalbimin mutmain olması için soruyorum" mealinde cevap vermesi[258], müşrik babası için Allah'a dua etmesi[259] ve Lût kavminin helâkine memur meleklere, Lût'un kurtuluşu hususundaki endişelerini dile getirişi[260] hadiseleri, vaki olmuştur. Ancak bunlar gerçek kusur değildir.

Hz. İbrahim'in, hayatı boyunca güttüğü en büyük hedef, putperestlerle mücadele ve Allah'ın birliğini ispat etmektir. Ona vahyin geldiğini, Yahudi ve İslâm kaynakları ittifakla kabul ederler. İslâmî kaynaklar, onun tebliğ ettiği bir dinin mevcut olduğunu, daha önceki peygamberlerle irtibatlı olmasına rağmen, tebliğ ettiği inancın ve tesis ettiği dinî sistemin (İslâmiyet, Yahudilik, Nasranîlik gibi) özel bir adının olduğunu, İbrahim'in tebliğ ettiği dinin adının **Haniflik** olduğunu söyler. Kur'an'da, "hanif" kelimesinin geçtiği ayetlerin ve hadis-i şeriflerin incelenmesinden, bu açıkça anlaşılır. Bütün İslâm tarihçileri hep "Dinü'l-Hanifiyyeti[261]" tabirini kullanmaktadırlar. Hatta

257 Buhârî, **Sahîh-i Buhârî**, C. IV, s. 112.
258 **Kur'an-ı Kerim**, Bakara, 260, Saffet, 89, Enbiya, 63.
259 **Kur'an-ı Kerim**, Mümtehine, 4; Tevbe, 114.
260 **Kur'an-ı Kerim**, Hûd, 74, 75, 76.
261 İbn İshak, **Sîre**, C. I, s. 70.

pek çok müfessir, Bakara suresi 140. ayette "Onun katında, Allah'tan şehadeti gizleyenden daha zalim kim olabilir?" ifadesini tefsir ederken, burada gizlenen şehadetle maksadın **Haniflik** hakkındaki şehadet olduğunu, Yahudi ve Hristiyanların, Hz. İbrahim'e gönderilen **Haniflik** dinini bildikleri hâlde bu ismi kitaplarından çıkararak sakladıklarını, bu ayetle Allah'ın bunlara işaret ettiğini ifade etmektedirler[262]. Tevrat, İbrahim'i, daha ziyade bir ata olarak takdim eder. Kabile başkanı, hatta savaşçı bir ced. Bu kitap onun yaptığı şeylerden, dinî mahiyet taşıyan bazı noktaları bildirmekle beraber, onu tam müstakil bir din kurmuş olarak göstermiyor.

İslâm kültür muhitinde yetişmiş olan ünlü Yahudi filozofu İbn Meymûn, İbrahim'i, insanlara aklî deliller gösteren, onlara güzel sözlerle hitap edip putperestlikten vazgeçmelerini sağlayan bir kimse olarak kabul etmekte ve onun hiçbir zaman ortaya çıkıp asla "Tanrı beni size gönderdi. O şöyle emretti, şöyle yasakladı" demediğini, hatta sünnetle emrolunduğu zaman, kendisi ile beraber sadece köle ve çocuklarını sünnet ettiğini; halkı, bir peygamberin davet ettiği tarzda sünnet olmaya davet etmediğini söylemektedir[263]. Bu filozofa göre İbrahim, sadece aklî delillerle Allah'ın birliğini bulan, vahiy alsa bile, bir vahiy tebliğcisi olarak halkın karşısına çıkmayan bir kimsedir.

Bazı müsteşrikler, İbrahim'in getirdiği ve tebliğ ettiği inancı, Yahudilikle eşdeğer tutup ona **İbrahim'in Yahudiliği** gibi bir isim takmaya çalışmaktadırlar. Bunlar aynı

262 Celâleddin Muhammed b. Ahmed Mahallî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî-Bekr es-Süyûtî, **Tefsîrü'l-Celâleyn**, C. I, Mısır (H.) 130. I, s. 13; Nâsırüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed Kadı Beyzavî, **Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl**, C. I, İst. H. 1301 s. 118.

263 İbn Meymûn, **Delâletü'l-hâirîn**, s. 416.

zamanda İslâmiyet'in pek çok şeyi Yahudilikten aldığını, Hz. Muhammed'in Medine'de Yahudilerle mücadeleye başlamasından sonra, onun, **Musa'nın Yahudiliğini** reddederek İbrahim'e dayanmaya çalıştığını ve dolayısı ile **Musa'nın Yahudiliği**'nden, **İbrahim'in Yahudiliği**'ne sığındığını iddia etmektedirler[264]. Gerçekten aynı iddialar, Hz. Muhammed zamanında da mevcuttu. Hem o zaman bu iddiayı sadece Yahudiler değil, Hristiyanlar da ileri sürüyor, İbrahim'in Yahudi veya Nasranî olduğunu iddia ediyorlardı. Kur'an, bu iddialara o zaman "İbrahim Yahudi veya Nasranî değildi, o Hanif ve Müslimdi" diyerek cevap verdiği gibi, putperestlerin dahi ona sahip çıkmaya çalışmaları üzerine, aynı ayetin devamında "O, müşriklerden de değildi[265]." diyerek nihaî cevabı vermiş ve bu münakaşanın yersizliğini, onun neden Yahudi veya Nasranî olamıyacağını da şu şekilde açıklamıştır. "Ey ehl-i kitap! Neden İbrahim hakkında tartışıyorsunuz? Hâlbuki Tevrat ve İncil, ondan sonra inzal edilmiştir[266]." Yahudilik, Yakub'un oğlu Yehuda'ya nispetle ondan ve kardeşlerinden türeyen İsrailoğulları ırkına ve sonra onların inancına verilen bir isim olduğuna göre, İbrahim'e, kendi torununun oğlunun ismi ile anılan bir dini izafe etmenin, ne kadar gayri mantıki olduğunu söylemeye gerek yoktur. Tevrat'la açıklanan dinin adına Yahudilik denilmesi noktainazarından bu daha da mantıksız olur. Kur'an-ı Kerim, bu hususu işaret ederek Tevrat ve İncil'in İbrahim'den çok sonra nazil olduğunu açıklamaktadır. Böyle olunca ortada **Musa'nın Yahudiliği** varken İbrahim'in inancına Yahudilik demek mümkün

264 Wensinck, "İbrahim", C. I, **Dairetü'l-Maarifi'l-İslâmiye**, Tahran, 1933, s. 26-28.

265 **Kur'an-ı Kerim**, Al-i İmran, 67.

266 **Kur'an-ı Kerim**, Al-i İmran, 65.

değildir[267]. Yahudilerde genel kanaat, o, vahiy alan bir atadır, ama Yahudilikten ayrı bir din tebliğ etmemiştir, hatta onun peygamberane davranışları pek yoktur.

Hz. İbrahim'in hayatının geniş bir şekilde araştırılması sonunda, onun yaptıklarının, peygamberlikle görevlendirilmeyen bir kimse tarafından başarılmasının mümkün olmadığı ortaya çıkar. İslâmiyet, onu bir dinin, **Haniflik** dininin tebliğcisi olarak kabul eder. Bu bakımdan Hanifliğin ne olduğu konusunu iyice tetkik etmek gerekir. Hanifliğin ne olduğunu, bir din olup olmadığını daha iyi anlamak için, o inancı tebliğ eden İbrahim (A.S.)'in hangi ortamda yetiştiğini, onun dönemindeki insanların inancının ne olduğunu, iyice araştırmak gerekir.

267 Muhammed Ferid Vecdi, "İbrahim", **Dairetü'l-Maarifi'l-İslamiyye**, C. I, s. 28-29.

İKİNCİ BÖLÜM

HANİFLİK

A - HZ. İBRAHİM'İN YETİŞTİĞİ ÇEVREDEKİ DİNÎ DURUM

Daha önce geniş şekilde ele alıp incelediğimiz gibi Hz. İbrahim, Babil'de, Nemrud'un ülkesinde dünyaya gelmiştir. Doğum yeri büyük bir ihtimalle Sümer ülkesidir, oradan Harran'a göç etmiştir. Woolley'e göre, onun çocukluğunun geçtiği Ur'daki inanç ile, göç ettiği Harran'daki inanç arasında bir fark yoktur[268]. Çünkü o dönemde her iki şehre hâkim olan Nemrud, Taberî'nin beyanına göre, dünyanın şarkına ve garbına sahip olan ilk meliktir[269]. Böyle olunca, Nemrud'un hâkim olduğu bu iki şehirde, inanç da aynı olacaktı. Aslında onun Ur veya Harran'da doğmuş olması fazla önemli değildir. O, Nemrud'un ülkesinde dünyaya gelmiş ve onun inancına karşı mücadele etmiştir.

Hz. İbrahim zamanında Sümer ülkesi çok mümbit bir hâlde olup halk refah içinde yaşıyordu. Ziraat ve sanayi, o günkü şartlara göre çok gelişmişti. Yazı, Sümerler tarafından çok önceleri bilindiği gibi, astronomi ve matematik gibi ilimlerde de onlar çok ilerlemişlerdi. İslâm tarihi

268 L. Wolley, **Abraham,** p. 168.
269 Taberî, **Tarih,** C. I, s. 234.

kaynaklarındaki, Nemrud'un, İbrahim'in ilâhını aramak üzere kuşlara taşıttığı bir sandıkla göğe yükselmesi o devirde yapılmış olan kulelerin[270], (Babil Kulesi, Ziggurat) çok yüksek olması, Sümerlerde daha o dönemde gökte uçma ve göğe yükselmenin mümkün olduğunu kavrayacak bir bilgi seviyesinin var olduğunu gösterir.

Yapılan kazılar sonunda ortaya çıkan devlet arşivleri, o dönemde Sümer ülkesinde hukuk sistemine dayanan bir devletin varlığını açıkça göstermektedir. Bu kazılarda bulunan ve Hz. İbrahim'den önceki döneme ait olduğu tespit edilen belgelerde; bu bölgede Hz. İbrahim'den önce de peygamberlerin ortaya çıktığı ve kurban vb. ibadetleri icra ettikleri anlaşılmaktadır[271]. Tufan hadisesi de dâhil, Kitab-ı Mukaddes'te ve Kur'an'da geçen pek çok olayın izlerinin bu belgelerde mevcut olduğu ortaya çıkmıştır. Bu belgelerde Nuh'un adının Utanapiştim olduğunu daha önce belirtmiştik. Sümer Kanunlarının okunup anlaşılmasından sonra, Tevrat hukukunun, bu Sümer Kanunlarına birçok noktalarda benzediği ortaya çıkmıştır. Yaratılış ve Tufan olaylarının menşeinin de bu bölge olduğu[272] ortaya çıktığına göre, İbrahim'in tebliğ ettiği tevhid inancının, İbrahim'den önce burada mevcut olduğu rahatlıkla söylenebilir. Yani, İbrahim, o zamana kadar hiç bilinmeyen bir inancı değil, daha önce bilindiği hâlde sonradan terk edilen bir inancı yaymaya çalışmıştır. İbrahim tarafından Filistin'e götürülen inanç ve hukukun Sümerlerinkine bazı noktalarda benzemesi, İbrahim'in de kendinden önceki bir inanca dayandığını ispatlar. Mezopotamya ve çevresinde yapılan kazılarda elde edilen bilgilerden bu bölge-

270 Taberî, **a.g.e.,** s. 289.
271 L. Woolley, **a.g.e.,** s. 114.
272 L. Woolley, **a.g.e.,** s. 112-125.

deki çok tanrılı inançlarda bile tek tanrılı bir inancın izlerinin görüldüğü tespit edilmiştir[273]. Birçok tanrının üstünde en güçlü tanrı fikri hemen hemen bu bölgedeki her dinde görülmektedir. Böyle olunca müsteşriklerin İslâmiyet için ileri sürdükleri iddia, İbrahim için de varittir. Ama Kur'an-ı Kerim, bu gerçeği daha baştan ilan etmekte ve inancının temelini, Hz. Âdem'e, Nuh'a ve diğer bütün peygamberlere dayandırmaktadır.

İbrahim A.S. döneminde çok verimli olan bu bölge arazisinin, zamanla verimliliğini kaybettiğini ve göç olaylarının bu yüzden meydana geldiğini, Woolley yaptığı araştırma sonunda tespit etmiştir[274].

Hz. İbrahim zamanında Sümerlerde toplum üç sınıftan meydana gelmekte idi:

1 - Hürler: Devlet yöneticileri, ordu mensupları ve rahipler

2 - Tüccarlar: Serbest meslek sahipleri ve çiftçiler

3 - Köleler: Savaş esirleri köle olarak kullanılabildiği gibi, fakirlik ve borç yüzünden esarete düşenler de köle muamelesi görürlerdi. Tevrat'ta fakirlik ve borç yüzünden esarete düşenlerle alakalı olarak geçen hükümlerin[275], Sümerlerin bu sisteminden kaynaklandığı açıkça görülmektedir.

Ticaretin yanı sıra, ziraat ve hayvancılığın da yaygın olduğu ve Batılı kaynaklarca İbrahim'in mensup olduğu ileri sürülen Amurruların veya Habiruların daha ziyade hayvan yetiştirmekle meşgul oldukları, İbrahim'in babasının da aslında hayvan sürüsü sahibi olduğu ileri sü-

273 Füruzan Kınal, "Eski Önasya Dinlerinde Monoteist Temayüller", **Belleten**, C. VIII, Ankara, 1954, s. 115-119.

274 L. Woolley **a.g.e.,** s. 48-49.

275 **Kitab-ı Mukaddes,** Levililer, XXV, 39-54.

rülmektedir[276]. Bu iddianın menşei, Tevrat olsa gerektir. Çünkü Tevrat'ta İbrahim'in deve sürüleri sahibi olduğu bildirilmektedir[277].

Hz. İbrahim'in zamanındaki Sümer toplumunun dinî durumu daha önce temas ettiğimiz gibi puta tapıcılıktı. Yapılan kazılarda elde edilen tanrı ve tanrıça heykellerine bakarak bu bölgede çok sayıda tanrıya tapıldığı şeklindeki düşünce yavaş yavaş terk edilmekte, onun yerine bir Tanrı'nın (mesela güneş tanrısının) değişik yerlerde değişik isimler aldığı, bu isim değişikliğine rağmen tanrı sayısının o kadar fazla olmadığı görüşü kuvvet kazanmaktadır[278].

Bu bölgedeki inancın adı ne olursa olsun, onun temelinde monoteist bir izin varlığı açıkça görülür. Görülen putlar, esas Tanrı değil, asıl Tanrı'ya ulaştıran aracı tanrılardır. Tanrılar, hep gök, güneş, ay ve yıldızlarla, aydınlık ve ışıkla ilgilidir, yani yükseğe bir yönelme mevcuttur. Babil mabedleri Zigguratların yüksek yapılması, Nemrud'un, İbrahim'in Allah'ını göklerde araması hep bu yönelişle alakalıdır. İslâm tarihi kaynaklarına göre Nemrud ile temsil edildiği bildirilen bu inancın adı Sabiîliktir[279]. Batılı kaynaklarda da bu bölgedeki dinin adı "Mandeen" veya "Sabi" olarak geçmektedir[280].

Tarihin her döneminde insanlık, kâinatın bir yaratıcısının olup olmadığını araştıragelmiştir. İnsanlar bu konuda doğruyu bulabilmek için gayret göstermişler, bu gayretlerinde hep ışığa ve göğe yönelmişlerdir. İbrahim'in

276 L. Woolley, **a.g.e.,** s. 102.
277 **Kitab-ı Mukaddes** Tekvin, XIII, 2-3.
278 L. Woolley, **a.g.e.,** s. 139.
279 İbn Hazm, **el-Fasl,** C. I., s. 34; Tantâvî, **el-Cevâhir**, C. IV. s. 60.
280 Kurt Rudolph, "La Religion Mandéenne", **Histoire des Religions, II, Encyclopedia de la Pleiade,** Paris, p. 498-500.

döneminde de Tanrı gökte aranmış, gök cisimleri, onların gönderdiği ışıklar ilâhlaştırılmıştır. İslâm tarihi kaynaklarında Sabiîlerin, bütün tanrıların üstünde en büyük tanrının varlığına inandıkları, ancak melekleri ve ışık saçan gök cisimlerini aracı tanrılar olarak kabul ettikleri ifade edilmektedir[281]. İbrahim (A.S.) döneminde insanların, güneşe, aya ve gezegenlere yönelmelerinin temel sebebi, onların saçtığı nur ve ışıktır. Yükseklerden saçtıkları ışıklarla insanlara fayda sağlayan bu cisimler, başlangıçta esas Tanrı'ya ulaştırıcı aracı tanrılar olarak düşünülmüş ve kutsallaştırılmışlardır. Daha sonraları, esas kâinatın yaratıcısı ihmal edilip bunlara tapılmaya ve bunlara yerde suretler yapılmaya başlanmıştır. Bu durum hemen hemen dünyanın her yerinde böyle cereyan etmiştir. Dünyanın hemen her yerindeki batıl dinlerde tanrı isimlerinin gök, ışık vb. şeylerle alakası vardır. Hindistan'da "Deva" tanrı adı olmakla beraber, gök manasını da ifade eder. İran'da "Dev" kelimesi aynı şekilde tanrı ismi olarak görülür. Yunanlılarda bu kelime "Zeus" şekline dönüşmüş olup gene gök ile alakalı bir ilâhtır. Eski Almancada "Zev", Fransızca ve İtalyancada "Dev", İspanyol ve Portekizcede "Deyus" tanrı isimleri olup bu kelimeler de gök, güneş ve ışıklarla alakalıdır. Eski putperest Avrupa'nın hemen hemen bütün ırklarında, İran'da, Hindistan'da aynı kökten türeyen "Dev", "Deva", "Zev", "Zeus" kelimeleri ile tanrı ifade edildiği gibi[282], eski Türklerdeki Gök Tanrı, Japon Şintoizmindeki güneş tanrısı Mikado, Çin dinindeki "Tien" vb. kelimeler, kelime yapısı bakımından farklı olmakla beraber, anlam yönünden ben-

281 Ebu Muhammed Ali İbn Hazm el-Endelüsî, **el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal,** C. I, s. 34.

282 Tantâvî, **el-Cevâhir,** C. IV, s. 60.

zerlik vardır. İslâm kaynaklarına göre, bütün batıl dinlerin kaynağı, İbrahim (A.S.) zamanında Babil'de mevcut olan Sabiîliktir[283]. İbn Meymûn'a göre de bütün dünyadaki putperestliğin menşei Sabiîliğe dayanmaktadır.

Sabiîlik

Sabi kelimesi Arapça "Sabee" kökünden gelmekte olup bir dinden çıkıp başka bir dine girme veya haktan batıla dönme manasına gelmektedir[284]. Ragıb el-İsfahânî'ye göre, Sabiîler başlangıçta Nuh (A.S.)'un dini üzerine idiler[285]. İbn Hazm, Şehristanî, Taberî, İbn Kesîr vb. İslâm âlimleri, Sabiîlerin, başlangıçta Nuh (A.S.)'un şeriatına tabi olarak Allah'ın birliğine inanırlarken, sonraları sapıttıklarını, aracı ilâhlar olarak güneş, ay ve gezegenlere ve onların sûretleri saydıkları putlara tapmak suretiyle, şirke ve putperestliğe saplandıklarını ifade etmektedirler[286]. İbn Meymûn ise bu hususta daha değişik bilgiler vererek şunları söylemektedir. "Malumdur ki babamız İbrahim, Sabiîler arasında ortaya çıkarak onlara muhalefet etmiştir. Onlara göre yıldızlardan başka ilâh yoktur. Onların Arapça olarak yazılmış olan eserlerine göre yıldızlar, onların ilâhlarıdır, güneş ise en büyük ilâhlarıdır. Onlar, yedi seyyareyi de ilâh ittihaz ettikleri gibi, 'Nirin' ilâhların en büyüğüdür derler. Onlara göre güneş, ulvî ve süflî âlemin düzenleyicisidir. Sabiîlerin tarih kitaplarında

283 Şehristanî, **el-Milel ve'n-nihal,** C. I., 563-570.

284 Fahreddin er-Râzî, **Mefâtîhu'l-gayb,** C. I, s. 548, İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab,** C. I., s. 108.

285 Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Ahmed er-Ragıb el-İsfahânî, **el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân,** Mısır, 1961, s. 274-275.

286 Şehristanî, **el-Milel,** C. I, s. 565; İbn Hazm, **el-Fasl,** C. I, s. 34; Taberî, **Tarih,** C. I., s. 233; İbn Kesîr, **Tefsîrü'l-Kur'ani'l-azîm,** C. I., s. 172.

İbrahim'in kıssası şöyle geçer: 'İbrahim Kûsâ'da doğdu ve yetişti. O, cemaatte muhalefet etti. ..... bu yüzden melik, onu hapse attırdı, fakat o, hapiste iken de (Melik'e muhalefet ederek) mücadelesine devam etti, sonunda yönetimi ifsat edeceği ve insanları dinden çıkaracağı korkusu ile Şam taraflarına sürgün gönderildi.'

Bana göre, İbrahim (o dönemdeki), bütün insanların mezhebine muhalefet etti. Onlar Sabi olduğu gibi, yeryüzünün en uzak yerlerinde yaşayan (şarktaki) Türkler, (güneydeki) Hindîler, hep Sabi dininin bakiyeleridirler... Sabiîlere göre, âlem kadimdir, gök de ilâhtır ..... Onlara göre, Hz. Âdem (A.S.), diğer insanlar gibi bir erkek ve bir kadından meydana gelmiştir (yani ilk insan değildir). Sabiîler, Âdem'e hürmet ederler. Onlara göre o, ay'ın elçisidir ve peygamberidir, insanları ay'a ibadete teşvik etmiştir. Sabiîler, Nuh'un (ay'a ve) putlara tapmadığını, kötü bir insan olduğu için cezalandırıldığını ve hapse atıldığını, Şit (A.S.)'in de ay'a ibadet hususunda babası Âdem'e muhalefet ettiğini söylemişlerdir..... Sabiîler cehalette çok ileri dereceye gitmiş olup Âdem'in Hindistan taraflarında güneşin ikliminden çıkmış olduğunu, oradan Babil'e geldiğini söylerler..... Kendi batıl inanışlarını takviye maksadı ile pek çok hurafe ve efsaneler anlatarak âlemin kıdemini ispata çalışırlar. Bu görüşleri dolayısı ile Sabiîler, yıldızlar için putlar yaptılar, güneş için altından, ay için ise gümüşten putlar yaptılar. Kâinattaki iklim ve madenleri yıldızlara taksim ederler. Falan iklim, falan yıldıza aittir derler, yıldızların kuvvetinin putlara geçtiğini, putların konuştuğunu, söylenenleri anladığını, insanlara vahyettiğini ve onlara kendi menfaatlerini öğrettiğini söylerler. Yine onlar, dünyadaki ağaçları yıldız-

lara tahsis ederler. Ağaçlar mahsus oldukları yıldızlar için meyve verirler, yıldızların ruhaniyeti, bu meyvelere geçer ve insanlara vahyeder, gece rüyalarında insanlarla konuşur, yıldızlar Baal ve İşarot'un nebileridirler. Sabiîler, 'Ey Baal, duamızı kabul et' derler. Biz babamız İbrahim'in, bu safsata görüşleri iptal etmeye başladığını, **Tevrat'ın Mişnası** adlı eserimizde açıkladık[287]."

Görüldüğü gibi İbn Meymûn, Eski Türk ve Hint dinleri ile Sabiîlik arasında bir irtibat kurmaktadır. Ancak o, İslâm âlimlerinden farklı olarak Sabiîlerin Nuh'a değil, Âdem (A.S.)'e bağlı olduklarını, onların İbrahim (A.S.) gibi, Nuh ve Şit (A.S.)'i de kabul etmediklerini açıklıyor. Sabiîlerin şeraitlerini açıklayan en büyük kitabın, İbn Vahşiyye tarafından yazılmış olan **el-Filâhatü'n-Nabatiyye** isimli eser olduğunu, bu eserde tılsım, sihir, cin gibi şeylerden bahsedildiği gibi, Âdem kıssasına bağlı olarak bazı uyuşturucu madde ihtiva eden bitkilerden, haşhaştan bahsedildiğini belirtiyor[288].

İslâm alimlerinin bildirdiğine göre Sabiîler, ilâhî bir dinden ayrılan bir fırkadır ve dünyadaki bütün batıl dinlerin menşei Sabiîliktir. İbn Meymûn da aynı görüştedir. Çünkü o da eski Türk ve Hint dinleri ile Sabiîliği birbirine bağlamaktadır. Şehristanî, Sabiîlerin en önemli vasfının insanların peygamberliğini kabul etmemek olduğunu, İbrahim (A.S.)'in, Sabiîlerin bu görüşlerine karşı mücadele ettiğini, Haniflikle Sabiîliğin ihtilafının temel noktasının, insanın peygamber olup olamayacağı konusu olduğunu söylüyor. Ona göre, İbrahim'in tebliğ ettiği **Haniflik** dininde insanlara Allah'ın emirlerini ancak bir insan ulaş-

287 İbn Meymûn, **Delâletü'l-hâirîn,** s. 584-585.
288 İbn Meymûn, **a.g.e.,** s. 589.

tırabilir. İnsanlarla Allah arasında elçi olarak bir insanın bulunması gerekir. Sabiîler ise Allah ile insanlar arasında bir insanın aracı (vasıta) olamayacağını, bu görevi ulvî ve temiz varlıklar olan ruhanilerin, yani meleklerin yerine getirebileceğini, dolayısı ile meleklerin peygamber olabileceğini, insanların peygamberliğinin caiz olmadığını iddia ederler[289].

Şehristanî'nin belirttiği bu husus, Sabiîlerin hak yoldan ayrıldıkları ilk nokta olmalıdır. Başlangıçta melekleri ulvî varlıklar ve peygamberler olarak kabul ederlerken sonraları onları gökte oturan varlıklar olarak düşünmeye başlamışlar, mademki onlar gökte oturuyor, öyleyse gökten ışık gönderen güneş, ay ve yıldızları herhâlde onların mekânı ve suretleridir diye düşünmüş ve gök cisimlerine saygı duymaya ve tapmaya başlayarak "Abede-i Kevâkib" sınıfını teşkil etmişlerdir. Zamanla bu yıldızlara tapanlar, onların her zaman görünmemesi dolayısı ile onlara yerde suret ve heykeller yaparak bunlara tapmaya başlamışlar, böylece putperestlik ortaya çıkmıştır[290]. Bu görüşü kabul eden bilim adamları, Sabiîleri 4 fırkaya ayırmakta, bu fırkalara bağlı olarak onların, dört dönem geçirdiklerini ifade etmektedirler. Bu dört fırka şunlardır:

1) Ashab-ı Ruhaniyyat: Kâinatı yaratan Allah'a ulaşabilmek için aracılara ihtiyaç olduğunu, bu aracıların ise ancak ruhaniler (melekler) olabileceğini ileri sürenler, bunlara göre insandan peygamber olmaz, ancak Allah'a yakın ve temiz olan ruhanilerden (melek) peygamber olabilir.

2) Ashab-ı Heyakil: Bunlar peygamber olarak kabul ettikleri melekleri, görünebilir şeyler olarak düşünmüşler ve gökteki gezegenleri, meleklerin heykelleri sayarak

289 Şehristanî, **el-Milel,** C. I, s. 565-570.
290 Tantâvî, **el-Cevâhir,** C. IV, s. 60.

onlara iltica etmeye ve tapmaya başlamışlardır. Bunlara "Abede-i Kevâkib" de denebilir.

3) Ashab-ı Eşhas: Bunlar, meleklerin suretleri olarak kabul edilip tapılan gezegenlerin, bazen görünüp bazen kaybolmalarından dolayı bu gezegenlere yeryüzünde suret ve heykeller yapmış ve onlara tapmışlardır. Bunlara "Abede-i Esnam" da denebilir.

4) Ashab-ı Hulûliyye: Her şeyi yaratan Allah'ın zatında bir olduğu hâlde, gezegen ve şahıslarda görünerek (onlara hulûl ederek) çoğaldığına inananların görüşüdür.

Bu dört fırkaya bağlı olarak Sabiîlerin dört dönem geçirdikleri de ifade edilmektedir.

1 - Başlangıçta ilâhî bir dinden ayrılma veya ilâhî bir dine karşı ortaya çıkma

2 - Meleklere tapma (Ruhanilere)

3 - Yıldızlara tapma

4 - Putlara tapma[291]

Sabiîliğin ilk defa İbrahim A.S. zamanında mı, yoksa ondan çok daha önce mi ortaya çıkmış olduğu tartışma konusudur.

İbnü'n-Nedim ve Birûnî'deki Sabiîlik ve Hanifliğin aynı anlamda kullanıldıklarına dair muğlak ifadelere[292] dayanarak Haniflikle Sabiîliği aynı zamanda ortaya çıkmış kabul etmek mümkün değildir. Sabiîlerin Hz. İbrahim'e iman etmediklerini, İbrahim'in bu inancı yıkmaya memur olduğunu bildiğimize[293] göre, İbrahim zamanında bu

291 İsmail Cerrahoğlu, "Kur'an-ı Kerim ve Sabiiler", **A.Ü.İ.F.D.**, C. X, Ank. 1962, s. 106-107.

292 Muhammed Ebu Reyhan, el-Birûnî, **el-Âsârü'l-bâkıye ani'l-kurûni'l-hâliye,** Leipzig, 1923, s. 318; İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist,** Beyrut, s. 32.

293 İbn Hazm, **el-Fasl,** C. I., s. 34.

inancın köklü ve güçlü bir şekilde var olduğunu, dolayısı ile İbrahim'den önce de mevcut olduğunu kabul etmemiz gerekmektedir. Bazıları, Mes'ûdî'nin, Hz. İbrahim'in babası Azer'in suretinin Harran Sabiîlerinin heykelleri arasında bulunduğunu zikretmesine[294] dayanarak Sabiîliğin ilk defa Harran'da (Urfa ve çevresi) ortaya çıktığını ifade etmektedirler[295]. Bazıları ise Sabiîleri, Şit (A.S.)'e bağlamakta, hatta Sabiî kelimesinin Şit (A.S.)'in oğlu Sabi'den geldiğini söylemektedir[296]. Bazı kaynaklar, Abbasiler döneminde Sabiîlere "zimmî" muamelesi yapıldığını bildirmektedirler[297].

Bazı Batılı araştırmalar, Sabiîliği hâlen Irak'ta yaşayan Mandeenlere bağlamakta, onları Aramîlerin ve Nabatlıların kalıntıları olarak kabul etmektedirler. Bu Mandeenler, ayrıca "Nasuray", "Muğtasıla" ve "Saba" (Vaftizciler) gibi isimlerle anıldıklarından, Hristiyanların Arapça adı olan "Nasara" kelimesi ile karıştırılmış ve uzun süre bir Hristiyan mezhebi zannedilmişlerdir[298]. Onların İslâmiyet'tekine benzer şekilde günde beş defa namaz kılmaları, Ramazan orucu tutmaları, namazda Kâbe'ye yönelmeleri, Mekke'yi mukaddes saymaları, ölü eti ve domuz eti yememeleri yüzünden[299] Sabiîliği İslâmiyet'le karıştıran Batılı yazarlar da mevcuttur. Bu Batılı araştırmacılar, Hz. Muhammed'in ortaya çıkarak İslâmiyet'i tebliğ etmeye başladığı ilk yıllarda, onun yaptığı ibadet-

294 Ebü'l-Hasen b. Hüseyin el-Mes'ûdî, **Mürûcü'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher,** Mısır 1948, C. II, s. 247.

295 İsmail Hami Danişmend, **İzahlı İslâm Tarihi Kronolojisi,** İst., 1960 C. I. s. 273.

296 İ. H. Danişmend, **a.g.e.,** s. 273.

297 Birûnî, **a.g.e.,** s. 318.

298 Ekrem Sarıkçıoğlu, **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi,** s. 115.

299 İbn Hazm, **el-Fasl,** C. I., s. 34.

lere bakarak Hristiyanların ona, "Sabi" dediklerini ifade etmektedirler[300].

Kur'an-ı Kerim'de Sabi kelimesi Yahudi, Mecusî ve Nasranîlerle birlikte geçmektedir[301]. Sabiîlerin kimler oldukları, inançlarının ne olduğu hususunda bir açıklık olmamakla beraber, Sabi kelimesinin Yahudi Mecusî ve Nasranîlerle birlikte zikredilmesinden, bu inancın muharref veya batıl bir din olduğunu ve Hz. Muhammed (A.S.) zamanında da mevcut olduğunu anlamaktayız. Çünkü bir diğer ayette "İman edenler, Yahudi olanlar, Nasranîler ve Sabiîlerin içinden, Allah (C.C.)'a iman edenler, ahiret gününe inananlar ve salih amel işleyenler, Allah (C.C.) katında mükâfata nail olacaklar, onlar için bir korku olmayacak ve onlar mahzun da olmayacaklardır[302]" buyurulduğuna göre, bu ayetin nazil olduğu dönemde bir Sabi topluluk mevcut olmalıdır ki bu yüzden onların içinden iman edenlerin mükâfatlandırılacağı Allah tarafından haber verilmektedir.

Yaptığımız araştırmalar neticesinde şu hususları ortaya koyabiliriz. Sabiîlik Hz. Muhammed zamanında dinî bir cemaat olarak mevcut olmakla beraber, menşei çok daha öncelere kadar giden dinî bir inançtır. İbrahim (A.S.)'in, Sümer ülkesinde onlarla, mücadele etmesi, bu dinin ilk defa Sümer ülkesinde, Babil'de ortaya çıkmış olabileceğini gösterir. Ancak o dönemde Harran'daki inançla Ur'daki inanç arasında bir farkın olmadığının tespit edilmesi[303], Harran'da da bu inancın var olduğuna işarettir. İbrahim'in kendisi ile mücadele ettiği Sabiîlerin

300 D. S. Margoliouth, "Muhammed", **E.R.E.**, V. VIII, New York, 1951, p. 875.
301 **Kur'an-ı Kerim,** Maide, 72.
302 **Kur'an-ı Kerim,** Bakara, 62.
303 L. Woolley, **Abraham,** p. 168.

namaz kılmaları, Ramazan'da oruç tutmaları, Kâbe'ye yönelmeleri[304], kurban kesmeleri, esas itibarı ile meleklere inanmaları, cennet, cehennem, hesap ve ahiret inancına sahib olmaları, ellerinde Âdem (A.S.)'e nazil olduğunu iddia ettikleri "el-Kinza" adlı bir kitaplarının bulunması[305] Irak Mandeenlerinin (eğer Sabiî kabul edilebilirlerse) başta Yahya (A.S.) olmak üzere, birçok peygambere inandıklarını söylemeleri, yeni doğan çocukların, yeni evlilerin, cünüp olanların yıkanmaları[306], Sabiîliğin ilâhî bir dinden kaynaklandığı fikrini teyit eder. Başlangıçtaki sahip oldukları tevhid inancından sapma da İbn Kesîr'in belirttiği şekilde Kadir-i mutlak olan Allah nezdinde şefaatçiler koymaları ile başlamış, bunlar önce melekler olarak düşünülmüş, sonradan güneş, ay, yıldızlar ve bunların putları şekline dönüşerek hak yoldan sapma meydana gelmiştir[307]. Sabiîlikten sapmalar değişik şekilde tezahür etmiş, yukarda belirtilen dört safha, her yerde tamamen gerçekleşmemiş; bazı yerlerde ikinci veya üçüncü safhada kalınmış, bu yüzden bu inancın değişik biçimleri görülmüştür. Başta Babil ve Arap putperestliği olmak üzere birçok batıl dinin aslının, Sabiîliğe dayandığını söyleyebiliriz. İbrahim (A.S.) zamanında Babil ve Harran bölgesinde görülen Sabiîlik tam putperestlik hâline gelmiş Sabiîliktir. Kur'an-ı Kerim'in verdiği tasvirlerde putlara ve şahıslara tapıcılığın açık örnekleri[308] görülmektedir. İb-

304 Taberî, **Tarih,** C. I., s. 233.

305 İbn Hazm, **el-Fasl,** C. I., s. 34; İ. Cerrahoğlu, **a.g.e.,** s. 110-112.

306 Sabiîlerin yıkanmalarından Batılı kaynaklar Vaftiz olarak bahsederler, ancak onların yıkanmaları Hristiyan Vaftizinden çok, İslâmiyetin Gusül abdestini andırır. Ancak bu yıkanma mutlaka akarsuda yapılmalıdır. Bu, bilhassa dinî bayramlarda cemaat hâlinde toplu olarak yapılır.

307 İbn Kesîr, **Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm,** C. II. s. 151.

308 **Kur'an-ı Kerim,** Meryem, 42-46; En'am, 74-81.

rahim (A.S.), putlarla mücadele ettiği gibi, astroloji ile de uğraşmış yıldız, ay ve güneşi önce ilâh zannetmesi, sonra hemen ondan vazgeçerek bunların ilâh olamayacağını açıklaması, onun astrolojiye karşı olan tavrını ortaya koyar. Dinî çöküşün meydana geldiği bir yerde ahlakî çöküşün vuku bulması kaçınılmazdır. Nitekim o çağlarda bile uyuşturucu maddelerin bilinmesi ve onların kitaplarında yer alması, bu maddelerin o dönemde yoğun olarak kullanıldığını gösterir.

İbrahim (A.S.), bir yandan insanların peygamber olmasını kabul etmeyen, putlara tapan, öbür yandan tam bir ahlak çöküntüsü içinde bulunan bir toplum içinden, peygamber olarak ortaya çıkmış ve tevhid inancını yaymıştır.

B - HANİF KELİMESİ VE ANLAMI

Kur'an-ı Kerim'de tekili "hanif", çoğulu "hunefa" şeklinde zikredilen[309] bu kelime, hadis-i şeriflerde "Hanifiyye" şeklinde geçmektedir[310]. İslâm tarihi kaynaklarında "hanif" ve "hanifiyye" tabirleri sık sık kullanılmaktadır[311]. "Tahannüf" ve "tahannüs" kelimelerinin de "hanif" kelimesi ile irtibatlı olarak çeşitli eserlerde kullanıldığını görüyoruz[312].

Kelime, bu şekilleri ile (Hicaz bölgesindeki Arapça hariç) Arapçaya akraba olan dillerde (Süryanîce, İbranîce, Aramîce), İslâm öncesinde kullanılmamıştır. Tabir tamamı ile Arap diline ve Kur'an-ı Kerim'e ait bir tabirdir. Son Haniflerin sözlerinde, özellikle Ümeyye b. Ebî Salt'ın şiirlerinde bu kelime **İbrahim'in dini** manasında kulla-

309 **Kur'an-ı Kerim,** Bakara, 155; Hac, 31.
310 Ahmed b. Hanbel, **Müsned,** C. V., s. 266.
311 İbn İshak, **Sîre,** s. 96.
312 Buhârî, **Sahîh-i Buhârî,** C. I., s. 3; Ragıb el-İsfahânî, **el-Müfredât,** s. 134.

nılmıştır[313]. Onun dışında Hristiyan, Yahudi vb. kaynaklar, yukarda belirttiğimiz şekilleri ile bu kelimeyi tanımamaktadırlar. Arapça ile akraba olan diğer bazı Sami dillerinde "hanif", "hunefa", "tahannüf" ve "tahannüs" kelimelerine bazı noktalarda benzeyen kelimeler mevcuttur, ancak bu kelimeler, Kur'an'ın kullandığı anlamın tamamen zıddına bir anlama sahiptirler. Müsteşriklerin büyük bir kısmı, İslâmî terim olarak hanif vb. kelimelerin, diğer dillerden Arapçaya geçtiğini ve putperest ve benzeri manalara geldiğini iddia etmektedirler. Onların bu iddiaları şu noktalarda yoğunlaşmaktadır:

1 - "Hanif" kelimesi, Süryanîce "hanpe"den Arapçaya geçmiş olup dinsiz ve putperest manasına gelmektedir[314]. İslâm tarihçisi Mes'ûdî de kelimenin Süryanîce "hanifu"dan geldiğini ve putperest manasını ifade ettiğini söyler[315]. R. Bell kelimenin, başlangıçta Süryanîce, "hanpe"nin çoğulu "hanephe" veya "hanputho"dan Arapçaya "hunefa" olarak geçtiğini, bilahare tekil olan "hanif"in kullanılmaya başlandığını söyler[316].

2 - Kelime, Süryanîce "hanpe"den çıkmakta, ancak kelimenin anlamı Helen kültürüne bağlı olan kimse, Harranlı, Sabi kelimeleri ile alakalı olarak düşünülmektedir. Birûnî ve İbnü'n-Nedim de Harranlı Sabiîlere "Hanif" dendiğini nakletmektedirler[317]. Helenleşmiş Harranlı Sabiîlerin, aslında monoteist bir inanca sahip oldukları rivayet edildiği gibi[318], M. Watt'a göre, Müslümanlar ken-

313 İbn Hişam, **Sîre**, C. I., s. 62.
314 Richard Bell, **Introduction to the Quran,** Edinburg, 1958 p. 12, D. S. Margoliouth, "Harranians", **E.R.E.**, V. VI, p. 519.
315 Mes'ûdî, **et-Tenbîh ve'l-işrâf,** Kahire, 1938, s. 79.
316 R. Bell, **a.g.e.,** s. 12.
317 Birûnî, **el-Asar,** s. 318; İbnü'n-Nedim **el-Fihrist** s. 37.
318 Montgomery Watt, "Hanifs", **E.I.**, V. III, p. 166; Leiden, 1965.

dilerine ehl-i kitap muamelesi yapsın diye, Sabiîler kendilerini Haniflerin vârisleri olarak göstermişlerdir[319]. Hz. Muhammed'in ortaya ilk çıktığı sıralarda getirdiği dine, Mekkeli müşriklerin "Sabiîlik" adını verdiklerini söyleyen Margoliouth, bu rivayetlere şüphe ile baktığını ifade etmekten de geri kalmamaktadır[320].

3 - Kelime İbranîce "hanef"ten gelmekte olup dinsiz, murdar, adi gibi anlamlara gelmektedir[321]. Bir kısım Batılı müsteşrikler, Hicaz'daki bazı Hristiyan Arapların, "Şunu yaparsam Hanif olayım" şeklindeki ifadelerini dayanak yaparak Mekkeli müşriklere Hanif dendiğini ileri sürmektedirler. M. Abduh, onların bu yanılgıya düşmelerinin temel sebebinin, Arapçayı iyi bilmemek olduğunu, Hristiyan Arapların o sözler ile neyi kastettiklerini müsteşriklerin anlayamadığını söylüyor. Ona göre, İslâm öncesi dönemde Araplar arasında tam monoteist bir din olan **Haniflik** vardı. Tıpkı Yahudilik ve Hristiyanlığın tahrifata uğradığı şekilde bu Haniflik dini de tahrifata uğramış, onun içine pek çok putperest âdeti girmiştir. Hatta bazı putperestler kendilerine Hanif diyorlardı. Hristiyan Arapların o sözle kasıtları, bu Hanifliktir ve Nasranîlikten dönmektir, yoksa illa da müşrik olmak değildir. Hristiyan Arapların bu sözle müşrik manasını kastettiklerine dair müsteşriklerin ellerinde hiçbir delilleri yoktur[322].

4 - Kelimenin diğer kullanılışşekli "tahannus", İbranîce "tehinoth"tan gelmekte olup "dualar" manasını ifade etmektedir. Buhârî'de zikredilen bir rivayette Hazreti Aişe,

319 Montgomery Watt, **a.g.e.,** s. 166.

320 D. S. Margoliouth, "Muhammed", **E.R.E.**, V. VIII, p. 875.

321 Reynold A. Nicholson, **A. Literary History of the Arabs,** Cambridge, 1941, p. 149; Ch. C. Torrey, **The Jewish Foundation of Islam,** New York, 1933, p. 87.

322 Reşid Rıza, **Menar,** C. I., s. 480-481.

"Hz. Muhammed, Hıra Dağı'nda tahannus ederdi. Tahannus, evine gitmeden, birkaç gece ibadet etmektir. Bunun için o azık edinirdi. (Azığı bitince) tekrar Hatice'ye gelir, azık alır götürürdü, bu (durum) kendisine hak gelinceye kadar devam etti" buyurmuştur[323]. Aynî, "tahannüs"ün mutlak ibadet olduğunu, ayrıca onun, "tahannüf" gibi putlara tapmaktan yüz çevirmek manasına geldiğini kaydetmektedir. Ayrıca o, Ebu Amr eş-Şeybanî'ye "yetehannesu"nun manası sorulduğunda, "Bilmiyorum ama bu (kelime), İbrahim (A.S.)'in dini Haniflikten gelme bir kelime olarak 'yetehannefu' olmalıdır" dediğini rivayet etmektedir[324]. Müsteşrikler bu noktalara dayanarak "hanif" kelimesini "tahannus" ile irtibatlandırıp oradan İbranîce "tehinoth" kelimesi ile ilgili göstermeye çaba harcamaktadırlar[325]. Bu görüşe paralel olarak Nöldeke, "hanif" kelimesini, "tahannus" ile değil de onun sûlasîsı olan "hanese" kelimesi ile ilişkili göstererek; onun, münzevî, sofî bir hayat yaşayan manasına geldiğini ve dolayısı ile tasavvufla alakalı olduğunu söylüyor[326]. Massignon da, Hallac-ı Mansur'un kendisi için, Hz. Muhammed'in cemiyetinin en küçük Hanifi olduğunu söylediğini, Beyazıd-ı Bestamî, Antakî, Muhasibî ve Cüneyd-i Bağdadî gibi İslâm mutasavvıflarının, tasavvuflarının temelinin Hanifliğe dayandığını ifade ediyor[327].

323 Buhârî, **Sahîh-i Buhârî,** C. I., s. 3.

324 Bedrüddin, Ebu Muhammed Mahmud b. Ahmed el-Aynî, **Umdetü'l-karî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî,** İst., (H.) 1308, C. I., s. 58-67

325 Hartwig Hirschfeld, **New Researches into the Composition and Exegesis of the Qoran,** London, 1902, p. 19.

326 Theodor Noldeke, **Geschichte des Qorans,** p. 67.

327 Louis Massignon, **Essai Sur Les Origines du Lexigue Technique de la Mystique Musulmane,** Paris, 1922; p. 205-252; **La Passion d'al-Hosayn Ibn Mansour al-Hallaj Martyr Mystique de l'Islam,** Paris, 1922, p. 607; M. Watt, **a.g.e.,** s. 165.

5 - Kelime, Aramîceden Arapçaya geçmiştir, aslı "hanef" veya "hanfa"dır, "sapık" ve "dinsiz" manalarına gelmektedir[328]. L. Caetani, kelimenin İbranîce ve Aramîcede "ahlaksız" ve "dinsiz" manasına, Süryanîcede ise "murdar" anlamına geldiğini, ancak daha sonraları yalancı, mürai manasında kullanıldığını, en sonunda müşrik manasını ifade etmeye başladığını söyler[329].

Wellhausen, "hanif" kelimesinin Hristiyan zahidi manasına geldiğini söylerken[330], Caetani, Süryanî eserlerde bu kelimenin mûtezilî, Hristiyan mûtezilesi için kullanıldığını ifade etmektedir[331]. Yakubî (H. 292), Davud (A.S.)'a karşı savaşan Filistinlileri, "Hunefa" olarak isimlendirmekte ve onların yıldızlara taptığını söylemektedir[332]. Abdülmesih el-Kindî eserinde Hz. İbrahim'in, başlangıçta Hanif olarak putlara taptığını, bilahare Hanifliği, yani puta tapıcılığı terk ederek tevhid inancına döndüğünü ve kendi kutsal kitaplarında Hanifliğin, puta tapıcılık olarak zikredildiğini ifade etmektedir[333].

"Hanif" kelimesi, Winckler'e göre, Habeşçeden alınmıştır. Grime ise kelimenin Arapça kökenli olmakla beraber yine putperest manasına geldiğini söylüyor. A. Jefrey'e göre kelime, Süryanî menşelidir ve çoğunlukla putperest manasına gelmektedir[334].

Yukarda belirtmeye çalıştığımız görüşler, gayrimüslimlerin görüşleridir. Kendilerine atıfta bulunduğumuz bazı İslâm ulemasının görüşleri, bu gayrimüslimlerin gö-

328 F. Buhl, "Hanif", **İ.A.,** C. s. 217.
329 L. Caetani, **İslâm Tarihi,** Çev. Hüseyin Cahit, C. II, s. 29.
330 Abraham I. Katsh, **Judaism in Islam,** New York, 1954, p. 108.
331 L. Caetanî, **a.g.e.,** s. 29.
332 İbn Vadıh el-Ahbari, **Tarihu'l-Yakubî,** Necef, 1958, C. I., s. 37.
333 M. Watt, **a.g.e.,** s. 166.
334 Arthur Jeffery, **The Foreign Vocabulary of the Quran,** Kahire p. 114.

rüşleri ile uygunluk arz ettiği için onlara atıfta bulunduk. "Hanif" kelimesi, İslâmî kaynaklarda geçtiği şekilde, eski ve yeni Ahd'in hiçbir yerinde mezkûr değildir.

Mişna Gemara ve Talmud'da, sözlü Yahudi rivayetlerinde "hanif" kelimesinin geçtiğine dair, bu kelime ile ilgilenen hiçbir araştırmacının eserinde bu tür beyana rastlamadık. İslâmiyet'in zuhurundan sonra Hristiyan ve Yahudiler tarafından yazılmış risale ve benzeri eserlerde Haniflik ile ilgili olarak geçen ifadelerin, İslâmiyet'i tahkir kastı ile polemik yapmak için yazıldığında şüphe yoktur.

İslâm uleması kelimenin, Arapça h-n-f kökünden lügatte meyletmek, yönelmek manasına geldiğinde müttefiktir. İsfahânî (H. 502) "hanef" kelimesinin dalaletten hidayete, doğru yola meyletmek; "cenef" kelimesinin ise doğru yoldan dalalete sapmak manasına geldiğini, "sabee" kelimesinin de doğru yoldan dalalete sapmak anlamına geldiğini söylemektedir. Ona göre "hanif"; dalaletten, batıldan hak yola meyleden demektir. Çoğulu hunefa gelir. "Tehanefe" ve "tahannüf" de doğru yolu aramak demektir. "Ahnef" ise ayağı çarpık olan kimse demektir. Ayrıca o, Arapların hacceden, sünnet olan herkese (İbrahim'in dinine mensup olduklarını beyan babında) "Hanif" ismini verdiklerini söylemektedir[335].

"Hanef" kelimesinin ayaktaki eğrilik, sağ ayağın başparmağının sola, sol ayağın başparmağının sağa doğru eğilmesi, ayağın ters dönmesi sureti ile o ayağın, sırtı üstünde yürümek, istikamet, doğruluk, meyletmek, sapmak ve dönmek manalarına geldiği, İslâmî kaynaklarda yer almaktadır[336].

335 Ragıb el-İsfahânî, **el-Müfredât,** s. 133-134, 274, 275.

336 Cemalüddin Muhammed b. Mükerrem İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab,** C. IX, s. 56; İsmail b. Hammad el-Cevherî, **es-Sıhah,** C. IV,

Müfessirler bu lügat anlamına dayanarak Kur'an-ı Kerim'de "hanif" kelimesinin, geçtiği ayetleri tefsir ederlerken, bu kelimenin batıl dinlerden, puta tapıcılıktan tevhid akidesine yönelmek, hakka dönmek manasına geldiğini beyan etmektedirler. Kelimenin, "millete İbrahime hanifen[337]" şeklinde "İbrahim'in dini Haniflik" anlamında Kur'an'da geçmesi yüzünden bu kelimenin İbrahim'in dininin adı olduğunu ifade etmektedirler[338]. İbn İshak, İbn Hişam vb. İslâm tarihçileri, eserlerinde "Dinü'l-Hanifiyyeti" Haniflik Dini demek sureti ile[339] kelimenin, bir din adı olduğunu açıkça ifade etmektedirler.

Bir kısım Batılı müsteşrikler, Haniflik meselesini Hz. Muhammed'in tamamen kendi kafasından uydurduğunu söylerken[340] diğer bir kısmı, "hanif" kelimesinin Arapça olmadığını; kâfir, putperest, müşrik, adi, ahlaksız manasına geldiğini söylemek suretiyle, Hz. Muhammed'in cehaleti yüzünden yanlış şekilde bu kelimeyi kullandığını iddia etmektedirler.

"Hanif" kelimesinin, Arapça menşeli bir kelime olduğuna en iyi delil, onun Arap gramerinde a'cemî (yabancı) bir kelime olarak kabul edilmeyip cer ve tenvinli olarak kullanılışıdır. Arap gramerinde, başka dillerden gelen kelimeler a'cemî (yabancı) kabul edilir, normal olarak bu kelimeler cer okunmaz ve tenvin kabul etmezler. Mesela; Kur'an'da geçen İbrahim, İsmail, İshak, Yakub vb.

Mısır 1956, s. 1347; es-Seyyid Muhammed Murtaza ez-Zebîdî, **Tâcü'l-arûs,** C. VI., Beyrut, 1966, s. **77.**

337 Kur'an-ı Kerim, **Bakara,** 136.

338 Esîrüddin Ebu Abdullah Muhammed b. Yusuf Ebu Hayyân, **el-Bahrü'l-muhît,** C. I., Riyad (H. 1329), s. 406 Fahreddin er-Râzî **Mefâtîhu'l-gayb,** C. V., s. 373; Kurtubî, **el-Cami' li-ahkâmi'l-Kur'an,** C. II, 139; Zemahşerî, **el-Keşşâf,** C. I., s. 145.

339 İbn İshak, **Sîre,** s. 69-70; İbn Hişam, **Sîre;** C. I., s. 138.

340 L. Caetani, **a.g.e.,** s. 211.

kelimeler, Arap gramerinde a'cemî sayılır, Kur'an'da bu kelimelerin cer okunduklarını ve tenvin aldıklarını görmek mümkün değildir. Eğer "hanif" kelimesi, orijinal olarak Arapça bir kelime sayılmasaydı, yani başka dilden gelmiş a'cemî bir kelime kabul edilseydi, onun cersiz ve tenvinsiz okunması gerekirdi, hâlbuki "hanif" kelimesi, Kur'an'da her yerde tenvin ile gelmiştir, bu da bu kelimenin başlangıçtan beri Arap gramercileri tarafından Arapça kökenli bir kelime olarak değerlendirildiğini gösterir.

Batılı müsteşrikler, "hanif" kelimesinin benzeri bazı kelimelerin, Süryanîce, İbranîce ve Aramîcede de bulunmasından, bu kelimenin aslının Arapça olmayıp illa da bu dillerden alınmış olduğu sonucunu çıkarmaya çalışıyorlar. Peki bu diller "hanif" kelimesine benzeyen bu kelimeleri (hanpe, hanephe, hanputho, hanef) Arapçadan almış olamazlar mı? Niçin illa Arapça onlardan bu kelimeyi almış olsun? Aslında Süryanîce, İbranîce, Aramîce ve Arapça aynı dil grubu içindedir, bu dört dil birbiri ile akrabadır ve Sami dil grubunu oluştururlar. Benzer kelimeler, bu dillerde değişik anlamlarda kullanılırlar. Mesela: İbranîce de "lehem", ekmek manasına gelirken, benzer bir kelime "lahm", Arapçada "et" manasına gelmektedir. Aynı dil grubuna giren diğer birçok dilde de bu gibi durumlarla karşılaşmak mümkündür. Mesela; Sanskritçede "deva", Allah manasına gelirken, Farsçada "dev", şeytan manasına gelmektedir[341]. Aynı şekilde "hanif" kelimesi, Arapçada yanlış yoldan doğru yola, çok tanrıcılıktan, putperestlikten tevhid inancına dönen manasına gelirken, Arapçaya akraba olan Süryanîce, İbranîce ve Aramîcede kelimenin, başka başka manaları olabilir. O dillerde bu anlamların olması, Arapçada da illa bu anlamda olmasını gerektirmez.

341 Muhammed Hamidullah, **İslâm Peygamberi, Hayatı ve Eserleri,** Çev. M. Said Mutlu, İstanbul, 1966 s. 71.

Bazı İslâmî eserlerde, "hanif" kelimesinin, Sabiî ve putperest kelimeleri ile karışmasının sebebi, bu inançların aynı bölgelerde iç içe yaşamış olmalarına bağlanabilir. Babil ve Harran bölgelerinde ortaya çıkan İbrahim (A.S.), Sabiîliğe ve onun bir istihalesi durumunda olan putperestliğe karşı, Haniflik inancını yaymıştır. İbrahim (A.S.) İsmail ile Kâbe'yi inşa ettikten sonra, oranın halkını hacca çağırmış, davetine icabet edenlerle beraber hac görevini ifa etmiştir. Oğlu İsmail, babası İbrahim'in inancını Hicaz çevresinde tebliğ etmiş ve bu bölgede de **Haniflik** inancı, putperestlik inancı ile iç içe yaşamıştır. İbrahim ve İsmail'in ölümünden sonra; Babil, Harran ve Hicaz bölgelerindeki Haniflik inancında tahrifat meydana gelmiş, buralardaki Sabiîler ve putperestler arasında gerçek Haniflik yok olmakla beraber, bir kısım putperestler, Sabiîler ve müşrikler kendilerini hâlâ **Hanif** diye isimlendirmiş olabilirler. Nitekim Mekke'nin fethedilmesini müteakip Hz. Muhammed Kâbe'ye girdiğinde, Kâbe'de İbrahim (A.S.)'in fal oku açan suretinin mevcut olduğunu görünce, "Allah onları katletsin, onlar bizim atamız (İbrahim)'ı, fal oku açıyor şeklinde gösterdiler. İbrahim nerede, fal okları nerede?" dedikten sonra, "İbrahim ne Yahudi ne de Nasranî idi, o Hanif ve Müslimdi, o, müşriklerden değildi[342]" ayetini okudu. İbrahim'in suretini ve diğer suret ve putları Kâbe'den çıkarttı[343]. Mekkeli müşrikler arasında sünnet olmak oldukça yaygın olup erkeklerin sünnet olmaması en büyük ayıplardan biri idi[344]. Hz. Muhammed'den önceki dönemlerde Hicaz'da tevhid inancının mevcut olup zamanla Arapların bu inanç-

342 **Kur'an-ı Kerim,** Al-i İmran 67.
343 İbn Hişam, **Sîre,** C. IV., s. 55.
344 Taberî, **Tarih,** C.II. s. 350.

tan putperestliğe döndükleri hususu hemen hemen Arap tarihi ile ilgilenen herkes tarafından kabul edilen bir hususdur[345]. Mekke'nin fethedildiği gün Kâbe'de bulunan İbrahim'in sureti, müşriklerin dahi İbrahim'e sahip çıkışının açık delilidir. Mes'ûdî, Birûnî, İbnü'n-Nedim vb. müelliflerin eserlerinde görülen Hanif, Sabiî ve putperest kelimelerinin anlamlarının karışmasına bu açıdan bakmak gerekir.

Kur'an'da ve Hadis'te Hanif, batıldan hakka meyleden, çok tanrıcılıktan tevhid inancına dönen, İbrahim'in dininde olan kimse manasına gelmektedir[346]. Bazı müsteşrikler de kelimenin Kur'an'da bu anlamda kullanıldığını, kendi söyledikleri lügat anlamının kastedilmediğini itiraf etmektedirler[347]. İslâmî kaynaklar, Hanifliği İbrahim'in tebliğ ettiği din olarak tarif ederlerken, ayrıca kimlere Hanif dendiği konusunda da değişik görüşler ileri sürerek; sünnet olan, Kâbe'yi ziyaret eden, cünüplükten yıkanan, anne, kız, teyze, hala gibi nikâh düşmeyen yakın akraba ile evlenmeyi yasaklayan, Allah'ın haram kıldığı şeyleri kendileri için haram sayan, Kâbe'ye yönelen, bütün peygamberlere iman eden, Allah'ın birliğine şehadet eden ve doğru yolda olan kimselere **Hanif** dendiğini söylemişlerdir[348]. Bu konuda Ebu Hayyân, "hanif" kelimesinin, müminle kâfir arasını ayıran bir alem olduğunu söyler[349]. Taberî, bu konuda ileri sürülen değişik görüşleri

345 Muhammed Şükrü el-Âlûsî el-Bağdadî, **Bülûgu'l-ereb fî marifeti ahvâli'l-Arab,** C. II, (H.) 1342, Mısır, s. 196; İbn İshak, **Sîre,** s. 100.

346 Thomas Patrick Hughes, **Dictionary of Islam, Library of religious and philosophical tought,** New Jersey, 1965, p. 161

347 R. Bell, **Introduction to the Quran,** p. 12; Fr. Buhl, "Hanif", **İ.A.**, V, s. 212.

348 Fahreddin er-Râzî, **Mefâtîhu'l-gayb,** C. I., s. 747, Taberî, **Tefsir,** C. III, s. 104.

349 Ebu Hayyân, **el-Bahrü'l-muhît,** C. I., s. 406.

inceleyerek yukarda sayılan şeylerden bazılarını yapan kimseye Hanif demenin doğru olmadığını, en doğru mananın, İbrahim'in dinine tabi olmak şeklinde olduğunu söyler ki[350] bize göre de en muvafık mana budur. Çünkü Taberî'nin belirttiği gibi, Yahudiler sünnet oluyor, Mekkeli müşrikler sünnet oluyor, Kâbe'ye yöneliyor ve tavaf ediyorlardı. Yukarda zikredilenlerden birkaçını yapmak, **Hanif** olmaya yetse idi, onlara da **Hanif** demek gerekirdi. Şehristanî Haniflik üzerinde çok geniş bilgiler vermektedir. Ona göre Haniflik, Sabiîliğin zıddı, insanın peygamber olabileceğini kabul eden ve İbrahim (A.S.) tarafından tebliğ edilen bir tevhid dinidir. Şehristanî, Hanifliğin inanç esaslarını geniş bir şekilde ele alır ve anlatır[351].

Müsteşriklerin "hanif" kelimesini Kur'an-ı Kerim'deki belirtilen mananın dışında kullanmak istemelerine rağmen, İslâm öncesi dönemde onların kastettiği manada bu kelimeyi kullanan yoktur. Bazı putperest ve Müslüman olmayan Arap şairlerin, şiirlerinde kullandıkları bu kelime ile ne kastettiklerinin tam olarak belli olmadığını yine bu müsteşrikler ifade ediyorlar[352]. İslâm öncesi dönemde Mekkeli Araplar tarafından "hanif" kelimesi ve anlamı tanınıyor ve biliniyordu. Çünkü Bi'setten önce Araplar arasında dinî bir cemaat teşkil edecek kadar güçlü olmamakla beraber, "Hanifler" adı ile bilinen bir grup vardı. Bunlar Hz. Muhammed'in nübüvvetinden önce bu kelimeyi "İbrahim'in dini Haniflik" şeklinde kullandıkları gibi, ayrıca bu dinin esaslarını bulup ona göre ibadet etmek istiyorlardı. Bu Haniflerden bir kısmı, Hz. Muhammed ortaya çıkınca ona muhalefet etmiş, bir kısmı

350 Taberî, **Tefsir,** C.III. s. 107.
351 Şehristanî, **el-Milel,** C. I., s. 565-570.
352 Fr. Buhl, "Hanif", **İ.A.**, C. V-2, s. 216.

ise Hz. Muhammed'in nübüvvetinden önce Hristiyanlığa girmişler ve bu din üzerine ölmüşlerdir[353]. Bunlardan Hz. Muhammed'e şiddetle muhalefet edenlerden Ümeyye b. Ebî Salt bir şiirinde, "Küllü dinin yevme'l-Kıyameti indellahi illa din'el-Hanifiyyeti bûrun" (Kıyamet gününde Allah katında Haniflikten başka bütün dinler geçersizdir)[354] demektedir.

Hz. Muhammed'e vahyin ilk geldiği sıralarda, Hz. Hatice'nin amcazadesi Varaka b. Nevfel'in, onun şüphesini izale edici tavırları ve bu şahsın da Hanifliğin esaslarını arayanlardan olması, İslâm öncesi dönemde bu kelimenin Araplar tarafından bilindiğinin delilidir.

Son Haniflerden Amr b. Nüfeyl, bir gün Kâbe'ye gelip sırtını Kâbe duvarına dayayarak, "Ey Kureyş ahalisi, nefsim kudretinde olan (Allah)'a yemin ederim ki içimizde benden başka İbrahim'in **Haniflik** dininde olan kimse yoktur" diye halka hitap ediyor, sonra da "Ey Allah'ım, sana ne şekilde ibadet edileceğini bilsem o şekilde ibadet ederdim ama bilmiyorum" dedikten sonra elleri üzerine secde ediyor[355]. Bu olay ve benzeri olaylar, Hz. Muhammed'in nübüvvetinden önce meydana gelmiştir. Bu net ifadeler karşısında herhangi bir yoruma mecali kalmayan müsteşrikler, çareyi, bu şiir ve konuşmaların, sonradan Müslümanlarca uydurulmuş olduğunda buluyorlar. Onlara göre, İslâm öncesi dönemde Ümeyye b. Ebî Salt böyle bir şiir söylememiş, Varaka b. Nevfel, Amr b. Nufeyl, bu ifadeleri kullanmamış, ama İslâmiyet zuhur ettikten sonra Müslümanlar böyle olayları uydurmuşlardır. Eğer İslâm tarihi kaynakları, bu şiir ve hutbeleri uydurmuş olsalardı

353 İbn İshak, **Sîre,** s. 96, İbn Hişam, **Sîre,** C. I., s. 138.
354 İbn Hişam, **Sîre,** C. I., s. 62.
355 İbn İshak, **a.g.e.,** s. 96.

bu şahıslardan bir kısmının bilahare Hristiyanlığa geçtiğini söylemezler, hepsini Müslüman gösterirlerdi. İslâm tarihçileri bu hususta öylesine tarafsızdırlar ki, bu şahısların Hz. Muhammed'e ve İslâmiyet'e hakaret ihtiva eden sözlerini bile, yorumlamaksızın bize nakletmişlerdir. Mesela; son Haniflerden Ubeydullah b. Cahş'ın, İslâmiyet'i kabul edip Habeşistan'a göç ettikten sonra, orada irtidat ederek Hristiyanlığı benimsediğini, hatta onun, İslâmiyet hakkında "Biz gözlerimizi açtık, siz hâlâ köpekler gibi gözlerinizi kırpıştırıyorsunuz" dediğini dahi naklederler[356]. İslâmiyet'e destek bulma amacı ile "İbrahim'in Haniflik dini" ifadesini İslâm tarihçileri uydurmuş olsalardı, son olarak bu naklettikleri şeyler, İslâmiyet'i desteklemek şöyle dursun, kökten tahrip eder niteliktedir, böyle olunca hiç değilse bu İslâm aleyhtarı cümlelere kitaplarında yer vermezlerdi. İslâm tarihçilerinin, Hanifler meselesini uydurmuş olması imkânsızdır.

1- Hanif Kelimesi Hakkında Müsteşriklerin Yorumları

Müsteşrikler, Kur'an-ı Kerim'de geçen "hanif" kelimesinin Mekke dönemi ayetlerinde geçmediğini, ancak Medine dönemi ayetlerinde geçmeye başladığını söylemektedirler. Onlara göre Hz. Muhammed; İbrahim, İsmail ve Haniflik hakkındaki malumatı Medineli Yahudilerden almıştır. Bazıları biraz daha ihtiyatlı davranarak Hz. Muhammed'in bu hususlarda Mekke döneminde de bazı Yahudi ve Hristiyanlardan bilgi almakla beraber, Hristiyan ve Yahudilerin kendisini destekleyeceklerini umduğu için bunları Mekke döneminde söylememiş, Medine'de bu ehl-i kitapla arası açılınca kendi inancını Yahudilik ve

356 İbn Hişam, **Sîre,** C. I., s. 139.

Hristiyanlıktan daha köklü gösterebilmek için bu hikâyeyi uydurmuştur[357]. Zaten müsteşriklerin temel hedefleri, Hz. Muhammed'e gelen vahyi inkâr etmek, Kur'an-ı Kerim'in, Hz. Muhammed tarafından uydurulduğunu ispat edebilmektir. Bunlar, Hz. Muhammed'in geçmiş dönemlere ait hikâye ve masalları, daha önceki dinlerde mevcut olan hükümleri kompoze ederek kendi kafasından yeni bir din ortaya çıkardığını, Kur'an'da mevcut olan şeylerin büyük bir bölümünün Yahudilik ve Hristiyanlıktan alınma olduğunu vb. çeşitli iddiaları ileri sürmektedirler. Ancak bu müsteşriklerden bir kısmı, Hristiyanlığı daha üstün göstermek amacı ile İslâmiyet'in pek çok şeyi Hristiyanlıktan aldığını ve dolayısı ile İslâmiyet'in Hristiyanlığa dayandığını iddia ederken, diğer bir kısım müsteşrikler ise İslâmiyet'in temel esaslarını Yahudilikten aldığını, dolayısı ile bu dinin Yahudiliğe dayandığını ileri sürmektedirler. R.B. Smith, A. Guillauma, A. Geiger, Wensinck, Snouck, Nöldeke gibi müsteşrikler, İslâmiyet'in temelini Yahudiliğe dayandırırlarken[358]; Brockelmann, Goldziher, H. P. Smith ve R. Bell gibileri de İslâmiyet'i Hristiyanlığa bağlamakta, bilhassa Brockelmann, Hz. Muhammed'in Ahd-i Atik ve Yahudi sözlü ananesinden bazı şeyleri almakla beraber, onun esas muallimlerinin Hristiyanlar olduğunu, Yasin ve Kehf suresindeki olayların kaynağının Hristiyanlık olduğunu belirtiyor[359]. Bir kısım müsteşrikler

357 Theodor Nöldeke, **Geschichte des Qorans,** p. 17-18.

358 G. H. Bousquet, J. Schacht, **Selected Works of C. Snouck Hurgronje,** p. 17-18; Abraham Geiger, **Judaism and Islam,** Madras, 1898, p. 2; Alfred Guillauma, **The Influence of Judaism on Islam,** Oxford, 1928, p. 3; R. B. Smith, **Muhammed and Muhammedanism,** London, 1889, p. 146; A. J. Wensinck. "İbrahim", **Dairetü'l-Maarifi'l-İslâmiyye,** C. I., Tahran, 1933, s. 27-28.

359 Carl Brockelmann, **History of the Islamic Peoples,** London, 1950, p. 16-17; Richard Bell, **The Origin of Islam in Its Christian**

ise İslâmiyet üzerinde Yahudiliğin mi yoksa Hristiyanlığın mı daha etkili olduğuna bir türlü karar veremiyor, ikisinin de etkili olduğunu, ancak hangisinin daha etkili olduğunu belirtmenin güç olduğunu ifade ediyorlar[360].

Görüldüğü gibi müsteşriklerde hâkim olan tek kanaat. Hz. Muhammed'in Kur'an-ı Kerim'i ve İslâmiyet'in esaslarını kendi kafasından Yahudi ve Hristiyanlardan duyduklarını empoze etmek sureti ile ortaya çıkardığı şeklindedir. Nöldeke, bunlara ilaveten, onun eski cahiliye çağı Arap âdetlerini de bildiğini, ondan da bazı şeyler almış olduğunu söylerken[361]; Snouck, Hz. Muhammed'in okuma yazma bilip bilmediği hususu ile ilgileniyor, ancak okuma yazma bilse bile, zamanındaki yazılı Yahudi ve Hristiyan kaynakları anlayacak seviyede dil bilmediğini lütfen itiraf ediyor[362].

Müsteşrikler, aslında sabit bir fikre sahiptirler, onların yaptığı şey, kendi kanaatlerine mesnet aramaktan ibarettir. Bu yüzden Kur'an'daki herhangi bir ayetin kendi tezlerini destekleyebileceğini sezdikleri anda o ayetin başına ve sonuna dahi bakmadan ve Arap dili bakımından kelimelerin gramer özelliklerini dahi düşünmeden, onu kesin bir delil olarak ileri sürmektedirler. Mesela Snouck Horqronje, Mekkî sureler olan Secde, Sebe ve Yasin surelerinin 2, 43 ve 5. ayetlerinde, Allahü Teala'nın Hz. Muhammed'den önce Araplara hiç peygamber göndermediğini, onlara gönderilen ilk peygamberin Hz. Muhammed olduğunu bildirdiğini

Environment, London, 1926; H. P. Smith **The Bible and Islam,** New York, 1897, p. 315; Ignatz Goldziher, "Islam", **J.E.**, V. VI., New York, 1904, p. 651-659.

360 Theodor Nöldeke, **Geschichte des Qorans,** Hildesheim, p. 17-18; Abraham I. Katsh, **Judaism in Islam,** p. XIV.

361 T. Nöldeke, **a.g.e.,** s. 19.

362 G. H. Bousquet, **a.g.e.,** p. 9.

söylerken, Medenî ayetlerde, İbrahim, İsmail ve Kâbe motifinin işlendiğini ve dolayısı ile Araplara İbrahim ve İsmail'in peygamber olarak gönderildiğinin anlatıldığını söylüyor[363]. İlk bakışta sanki Kur'an'da bir tezat varmış gibi görünüyor. Ancak başka bir kaynağa dahi bakmaya gerek kalmaksızın, Snouck'un zikrettiği ayetlerin başına ve sonuna bakmak dahi, onun bu konuda ne kadar yanıldığını veya ne derece peşin hükümlü olduğunu açıkça gösterir. Sebe' suresi 44. ayette, Snouck ve Wensinck'in çelişki var diye sarıldığı ifade aynen şöyle, "Biz onlara okuyacakları bir kitap vermemiş ve senden önce de onlara bir uyarıcı göndermemiştik." Bu ayetin "senden önce onlara bir uyarıcı göndermemiştik" sözünü, gördünüz mü ayette "daha önce Araplara hiç peygamber gönderilmedi" diyor diye yorumluyorlar. Hâlbuki anlamın böyle olmadığı 43, 44 ve 45. ayetler beraberce okunduğunda öylesine açık şekilde ortaya çıkıyor ki bu müsteşriklerin böyle bir iddiayı bu ayete dayanarak nasıl ortaya attıklarını anlamak mümkün değildir. Üç ayetin mealini ibret için bir arada verelim "Onlara bizim ayetlerimiz apaçık okunduğu zaman, 'Bu adam, sizi babalarımızın taptıklarından alıkoymaktan başka bir şey istemiyor, bu Kur'an, düpedüz uydurmadan başka bir şey değildir' derlerdi. Hak inkâr edenlere gelince, onun için 'Bu apaçık bir büyüdür' demişlerdi. Hâlbuki biz onlara okuyacakları bir kitap vermemiş ve senden önce de onlara bir uyarıcı göndermemiştik. Onlardan önce gelenler de yalanlamışlardı, oysa bunlar, onlara verdiğimizin onda birine bile erişememişlerdi. Böyleyken peygamberlerimizi yalanladılar[364]."

363 Snouck Hurgronje, **Het Mekkaansche Feest,** Verspreide Geschriften Deel I, Leipzig, 1923, p. 25; Wensinck, "İbrahim", **Dairetü'l-Maarifi'l-İslamiyye,** C. I. s. 28.

364 **Kur'an-ı Kerim,** Sebe; 43-45.

43. ayette Kur'an-ı Kerim'e uydurma diyenler, Hz. Muhammed için, "Bu bizi babalarımızın dininden uzaklaştıracak, bunun kitabı büyüdür" diyorlar. Buna karşılık, Allahü Teala "Ya Muhammed! Onlar, babalarının yolundan onları saptıracağını söylüyorlar, onların babalarına biz ne kitap ne de peygamber göndermedik. Onların babalarının elinde bizim bir peygamberimize gönderdiğimiz herhangi bir kitap yoktur" diyor. Aslında ayette, sadece Mekkeli müşriklerin kastedildiğine dair açık bir delil yok, ama sadece onlar kastedilse bile, mana son derece açıktır. Kastedilen, Hz. Muhammed'in getirdiği Kur'an'a muhalif yolda olan babalardır, bütün babalar değildir. Yani "babalar" ile maksat, Hz. Muhammed'den önceki bütün Arap tarihi değildir, şirke düşülen dönemdir. Bu dönemin inancı Kur'an'a uymadığı için, ona muhalefet vardır. Ama meseleyi kökten çözen cevap, 45. ayette vardır. "Onlardan öncekiler de yalanladılar." Kim "onlar?" Hz. Muhammed'in kitabına, "Bu kitap ancak bir büyüdür" diyenler. İşte bu "onlar"dan öncekiler, yani onların ataları: Bu atalar da yalanladılar. Neyi yalanladılar? Allah onlara da kitap, peygamber göndermiş olmalı ki onu yalanlamışlar. 45. ayetin sonu, Snouck gibi düşünenlere nihaî cevabı veriyor. "Bunlar, onlara verdiğimizin onda birine bile ulaşamışlardı. Böyleyken, onlar peygamberlerimizi tekzip ettiler" Yani Hz. Muhammed'den önce, Kureyşlilerin atalarına peygamberler gelmiş ve onlar bu peygamberleri yalanlamışlardır.

Snouck'un aynı konuda ileri sürdüğü diğer bir ayet, Yasin suresi 5. ayetidir. Bu ayetin meali şöyle. "Bu (Kur'an), babaları uyarıldıkları hâlde gafil olan bir kavmi, uyarman için (gönderilen bir kitaptır)" Snouck, bazı müfessirlerin bu ayetteki "ma" harfini menfi sayarak ayete "Bu, baba-

ları uyarılmadığından gafil kalmış bir milleti uyarman için (gönderilmiş bir kitaptır)[365]" manasını vermelerinden dolayı, "babalarına kitap gönderilmediğinden" ifadesinden, "Araplara daha önce hiç kitap gönderilmedi" deniliyor diye hüküm çıkarıyor. "Ma" harfinin manası menfi dahi olsa bu, "onların babaları" ifadesi ile, İslâm öncesi Kureyş'in bütün tarihinin kastedildiğini nereden anlayacağız. Kaldı ki Arap gramerinde buradaki "ma" harfinin manası olumsuz (menfi) olabileceği kadar, masdariye ve mevsul olarak da mana verilebilir. Burada olumsuz mananın verilmemesi daha muvafiktır. "Babaları uyarıldıkları hâlde gafil olan bir kavmi, uyarman için" şeklindeki mana daha doğrudur. Fahreddin er-Râzî, olumsuz mananın, burada imkânsız olduğunu, zira "Gafilun" ifadesinin kullanılabilmesi için, mutlaka uyarılmış olmanın gerektiğini, uyarılmayanlara gafil demenin doğru olmayacağını ifade ediyor[366]. Snouck ve Wensinck'in ileri sürdüğü üçüncü ayet, Secde suresi 3. ayettir. "Onu, Peygamberin kendisi uydurdu diye mi söylüyorlar? Aksine o, senden önce peygamber gönderilmemiş olan bir milleti uyarman için Rabbinden gelen bir gerçektir." Snouck bu "senden önce bir peygamber gönderilmemiş" ifadesini, bütün Kureyş ve Arap tarihi için söylenmiş olarak alıyor, hâlbuki burada kastedilen, daha önceki geçen peygamberlerle Hz. Muhammed arasında geçen, fetret devridir[367]. Çünkü aynı mealde gelen diğer ayette mananın böyle olduğuna dair açık delil vardır (Sebe 43, 44, 45.)

365 Hüseyin Atay, Yaşar Kutluay, **Kur'an-ı Kerim ve Türkçe anlamı,** Ank., 1981, s. 439.
366 Fahreddin er-Râzî, **Mefâtîhu'l-gayb,** C. VII., s. 61.
367 Kurtubî, **Tefsir,** C. XIV., s. 85.

Snouck ve benzerlerinin asıl dikkatinden kaçan husus şudur: Kur'an sadece bir ırka ve millete tahsis edilmiş olmadığından Hz. Muhammed asla kendini bir Arap peygamberi olarak takdim etmemiştir. Aslında, Kur'an'daki "kavmen" ifadeleri bile, bir ırkı, bir soyu değil, bir topluluğu bildirir. Kur'an-ı Kerim'i, Ahd-i Atik'in ırkçı ve Siyonist havasına sokarak bu şekilde mana çıkarmak Kur'an'ın cihanşümullüğü ile asla bağdaşmaz. Kur'an'ın ayırımı, ırk açısından değil, inananlar ve inanmayanlar açısındandır.

Müsteşriklerin Haniflik konusunda en çok ilgilendikleri noktalardan biri de bu kelimenin geçtiği ayetlerin Mekkî ve Medenî oluşu hususudur. Onlar, "İbrahim'in dini Haniflik" sözünün Medenî surelerde geçtiğini, dolayısı ile bu ifadeyi, Hz. Muhammed'in Medineli Yahudilerden öğrenerek kullandığını iddia ediyorlar. Biz önce Hanif ve Hunefa kelimelerinin geçtiği ayetleri Mekkî ve Medenî olarak tasnif etmek suretiyle zikredeceğiz. Sonra müsteşriklerin iddialarının ne kadar mesnetten mahrum olduğunu ortaya koyacağız.

1 - "Onlar, Yahudi veya Nasranî olun ki, hidayete eresiniz dediler. (Onlara) de ki, biz 'hanif' olarak İbrahim'in dinine uyarız, o müşriklerden değildi." (Bakara 135, Medenî)

2 - "İbrahim Yahudi de değildi, Nasranî de değildi, ama o, 'Hanif' bir Müslim idi, o, müşriklerden değildi." (Al-i İmran, 67, Medenî)

3 - "De ki, Allah doğru söyledi, onun için 'Hanif' olarak, İbrahim'in dinine uyun, o, müşriklerden değildi." (Al-i İmran, 95, Medenî)

4 - "İyilik yaparak kendisini Allah'a teslim edip 'Hanif' olarak, İbrahim'in dinine yönelenden, din bakımından

daha iyi kim olabilir, Allah İbrahim'i dost ittihaz etmişti." (Nisa, 125, Medenî)

5 - "Şüphesiz ben yüzümü 'Hanif' olarak gökleri ve yeri yaratana çevirdim, ben müşriklerden değilim." (Enam, 79, Mekkî)

6 - "De ki, şüphesiz Rabbim beni doğru yola, gerçek dine, 'Hanif' olarak İbrahim'in dinine iletti, o müşriklerden değildi." (En'am, 161, Mekkî)

7 - "'Hanif' olarak yüzünü dine çevir, sakın müşriklerden olma." (Yunus, 105, Mekkî)

8 - "Şüphesiz İbrahim, 'Hanif' olarak Allah'a boyun eğen bir önderdi, o, müşriklerden değildi." (Nahl, 120, Mekkî)

9 - "Sonra sana 'Hanif' olarak, İbrahim'in dinine uy, o, müşriklerden değildi diye vahyettik." (Nahl, 123, Mekkî)

10 - "Sen yüzünü, 'Hanif' olarak dine, Allah'ın insanları onun üzerine yaratmış olduğu fıtrata çevir, Allah'ın yaratmasında değişme yoktur, işte dosdoğru din budur, fakat insanların çoğu bunu bilmezler." (Rum, 30, Mekkî)

11 - "Ona şirk koşmayan, Allah için 'Hanifler' olunuz. Her kim Allah'a şirk koşarsa yükseklerden düşüp kuşlar tarafından kapışılmış veya rüzgâr tarafından uzak bir yere sürüklenip götürülmüş gibi olur." (Hac, 31, Medenî)

12 - "Onlar, 'Hanifler' olarak, dini yalnız Allah'a has kılarak ona kulluk etmek, namazı kılmak ve zekâtı vermekle emrolunmuşlardı. Dosdoğru olan din de budur." (Beyine, 5, Medenî)

Bu ayetlerden ilk dört tanesi ile, son iki tanesi Medenî'dir. (Son iki ayette "Hanif" yerine, "Hunefa" tabiri geçmektedir). Diğer ayetler Mekkî'dir. Surelerden; Bakara, Al-i İmran, Nisa, Hac ve Beyine sureleri Medenî, En'am, Yunus, Nahl, Rum sureleri Mekkî'dir. Sure olarak

dokuz sureden beşi Medenî, dördü Mekkî'dir. Ayet olarak altısı Mekkî, altısı da Medenî'dir. Bu ayetlerden, Bakara 135, Al-i İmran 95, Nisa 125, En'am 161, Nahl 123'te "hanif" kelimeleri, "millete İbrahime" ile birlikte zikredilmiş, Al-i İmran 67'de, "hanifen müslimen" şeklinde kullanılırken, Yunus 105; Rum 30; Beyine 5'te hanif kelimesi "din" ile irtibatlı olarak geçmekte; Nisa 125'te ise hem "din" hem "esleme" ve hem de "millete İbrahime" ifadeleri ile birlikte kullanılmaktadır. En'am 70'te "din" ve "millete İbrahime" ile beraber geçmekte, geri kalan yerlerden Nahl 120'de "ümmeten kaniten" ile birlikte, Hac 31'de "hunefa e-lillahi" şeklinde geçmektedir. Bunlardan Rum suresi 30. ayet, mana olarak Hanifliğin ne olduğunu ifade etmesi bakımından son derece önemlidir. Sure ve ayet, Mekkî'dir. İfade aynen şöyledir: "Yüzünü 'Hanif' olarak dine, Allah'ın insanları onun üzerine yaratmış olduğu fıtrata çevir." Burada bize göre Hanifliğin gerçek anlamı ortaya çıkmaktadır. Haniflik bir dindir. Bu din, bir yandan İbrahim'in tebliğ ettiği dinin özel adı olmakla beraber, öbür yönden, Allah'ın insanları o fıtrat ve istidat üzerine yarattığı dindir. İnsan, yaratılışında o dini bulmaya istidatlı olarak yaratılmıştır. Bu din, akıl yolu ile Allah'ın varlığını bulma ve ona inanmadır. Bütün peygamberler, bu dini tebliğ etmektedirler. Kelime, aynen Müslim kelimesi gibi kullanılmıştır[368]. Müslim kelimesi bir yandan Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği dinin özel adı olarak kullanılırken, öbür yandan diğer peygamberlerin tebliğ ettikleri

368 İslâm ve Müslim kelimesi hakkında daha fazla bilgi için bak. T. W. Arnold, "İslâm", **Dairetü'l-Maarifi'l-İslâmiyye,** C. III. Tahran, 1933 s. 149-155; Mustafa Abdurrezzak, "Kelimetü'l-İslâm", **Dairetü'l-Maarifi'l-İslâmiyye,** C. II, Tahran, 1933, s. 155-164.

inanca da aynı isim verilmekte, hatta Benî İsrail ve onların babası Yakub için Kur'an'da Müslim ifadesi kullanılmaktadır. Bu ifadenin kullanıldığı (Bakara 132-133) ayetler, Mekkî değil, Medenî'dir. Aynı ifade Bakara 131'de İbrahim için de geçmektedir: "Ona (İbrahim'e), Rabbisi 'Müslüman ol' dediğinde o, 'Âlemlerin Rabbine teslim oldum' demişti." Bu ayet ve Al-i İmran 67'deki "hanifen müslimen" ifadelerinden, **Haniflik** ve **İslâm** kelimeleri arasında bir irtibat ortaya çıkmaktadır. Ancak şu hususu belirtmek gerekir, ilk peygamberden son peygambere kadar Kur'an'da adı geçen bütün peygamberler, tevhid inancını tebliğ etmişlerdir. İşte bu tevhid inancına hem Hanif hem de İslâm ismi verilebilir. "Hanif" ve "Müslim" kelimeleri, bu noktada aynı manaya gelmektedir. Ancak özel olarak **Haniflik,** İbrahim'in tebliğ ettiği dinin adı, İslâm ise Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği inancın adıdır. Bu iki kelime her yerde aynı manaya gelmez. Çünkü Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar bütün peygamberlerin tebliğ ettiği dinler, itikat noktasından aynı olmakla beraber, bu dinlerde, ibadetler yönünden farklılıklar vardır. Nitekim İbrahim (A.S.)'in tebliğ ettiği **Haniflik** dini ile Hz. Muhammed'in[369] tebliğ ettiği İslâmiyet arasında, ibadet yönünden farklılıklar mevcuttur. Bazı kaynaklarda, Hz. Muhammed'in nübüvvetten önce İbrahim'in şeriatı ile amel ederken, nübüvvetten sonra kendi şeriatı ile amel ettiğinin belirtilmesi, bu iki dinde ibadetler yönünden bir farklılığın mevcudiyetini açıkça gösterir. İbn Mesud'un mushafındaki "İnne'd-dine indellahi'l-İslâm" yerine "indellahi el-Hanifiyye" şeklinde "el-İslâm" yerine

369 Reşid Rıza, **Menar,** C. II., s. 241.

"el-Hanifiyye" ifadesinin yazılı olması[370], mutlak olarak iki kelimenin aynı manaya geldiğini ifade etmez. Bu iki isim, saf monoteist inanca, bütün peygamberlerin inancına isim olarak verildiğinde aynı manaya gelir.

"Hanif" kelimesinin geçtiği ayetlerin altısı Mekkî, altısı da Medenî iken; Snouck, Nöldeke vb. müsteşrikler, "millete İbrahime" ifadesinin geçtiği ayetleri, Medenî kabul etmekte, En'am 161 ve Nahl 123. ayetlerinin Mekkî olduğunu görmezlikten gelmektedirler. Nöldeke ve Snouck bir yandan, Hz. Muhammed'in Mekke'de iken, Yahudilerle arasının iyi olduğunu, hatta kendisine inanmayan müşriklere karşı kendisini teyit edeceklerini umarak kendi inancının doğruluğunu, sorulması gereken âlimlere sormalarını söylediğini, Nahl 45. ayete dayanarak söylüyor[371]. Yani bir yandan Nahl suresini Mekkî kabul ediyor, öbür yandan aynı surenin 123. ayetini, diğer ayetlerle bazı bağlar kurarak Medenî sayıyor. Snouck'a göre, ilk surelerde İbrahim (A.S.), diğer peygamberler gibi kavmini ikaz için gönderilmiş bir peygamber olup ne Kâbe ne de İsmail ile bir münasebeti yoktur. Medenî surelerde ise İbrahim'in ilk Müslim olduğu, Kâbe'yi inşa ettiği ve İsmail'in babası olduğu zikredilmektedir. Snouck'un bu tezi, Wensinck tarafından biraz daha geliştirilerek ele alınmıştır. O da hemen hemen aynı şeyleri söylemektedir.

Müsteşriklerin bu hususta iddialarını teker teker ele alıp inceleyelim.

a) Hemen hemen bütün müsteşrikler, Kur'an'daki birçok materyalin Yahudilik ve Hristiyanlıktan alındığını

370 Ebü'l-Hasen b. el-Hüseyin Mes'ûdî, **et-Tenbîh ve'l-işrâf,** Bağdat 1938, s. 4; Arthur Jeffery, **Materials for the History of the Text of the Quran,** Leiden, 1937, p. 32.

371 T. Nöldeke, **a.g.e.,** s. 146, Snouck, **a.g.e.,** s. 25 Bousquet, **a.g.e.,** s. 12-17.

iddia ederken, Snouck, Nöldeke ve benzerleri daha çok Hz. Muhammed'in Yahudi kaynaklara dayandığını, Brockelman, Goldziher ve benzerleri, Hz. Muhammed'in ilk muallimlerinin Hristiyanlar olduklarını söylüyorlar. Canon ve benzerleri ise Hz. Muhammed'e, son Haniflerin çok tesir ettiğini ifade ediyorlar[372]. T. Izutsu da Hz. Muhammed üzerinde Haniflerin etkili olduğunu, haniflerin fikirleri ile Kur'an arasında büyük bir benzerliğin bulunduğunu ileri sürüyor[373].

b) Hz. Muhammed, Mekke döneminde Yahudi ve Hristiyan muallimlerle iyi geçiniyordu. Onlardan çok şeyler öğrenmişti, hatta onların da kendisini tasdik edeceklerini umuyordu. Bu yüzden Mekkî surelerde onlara cephe almadı, Medine'ye gidince Medineli Yahudiler, Ahd-i Atik'in bilgilerine dayanarak onunla uğraşmaya başladılar. Bunun üzerine Mekke'de ilişkide bulunduğu Yahudilikten, Musa'nın Yahudiliğinden kurtulmak için, Medineli Yahudilerden öğrendiklerinden de faydalanarak İbrahim hikâyesini ortaya atmış, bununla aynı zamanda İslâmiyet'in bu iki dinden daha eskiye dayandığını söylemek suretiyle onlara üstünlük kurmaya çalışmıştır. Wensinck'in tabiri ile Hz. Muhammed, Musa'nın Yahudiliğinden kurtulmak için, İbrahim'in Yahudiliğine sığınmış, böylece ayağını daha sağlam bir zemine basmaya çalışmıştır[374]. Aşağı yukarı aynı görüşleri paylaşan M. Watt ve R. Paret, biraz daha insaflı davranarak İbrahim'in Yahudilikten önce yaşadığını, dolayısı ile teknik bakımdan, İbrahim'in Yahudi olmasının mümkün olmadığını söylemekte, "hanif" kelimesinin son Mekke dönemi ayet-

372 Muhammed Rıza, **Muhammed,** Beyrut, 1975, s. 58.
373 Toshihiko Izutsu, **God and Man in the Koran,** Tokyo, 1964.
374 Wensinck, "İbrahim", **Dairetü'l-Maarifi'l-İslâmiyye,** C. I., s. 25-29.

lerinde geçtiğini ve dolayısı ile bu kelimeyi onun, daha Mekke döneminde bildiğini itiraf etmektedirler[375]. Hatta M. Watt daha da ileri giderek Kur'an'da İsmail'in Arapların atası olarak geçtiğini bildiren sarih bir ifadenin bulunmadığını da itiraf etmektedir[376].

Mekke döneminde Hz. Muhammed'in muallimi olan Yahudi ve Hristiyanlar kimlerdi? Şimdiye kadar hangi kaynakta böyle bir rivayete rastladılar. Araştırmalarda sağlam kaynaklara dayanmayı prensip edinen bu müsteşriklerin, bu konuda ellerinde hiçbir delilleri yoktur. Buna rağmen böyle delilsiz bir yoruma gitmeleri cidden hayreti muciptir.

Hz. Muhammed, Mekke döneminde Yahudi veya Hristiyan bir muallime dayanmamıştır, ama diyelim ki onun Yahudi veya Hristiyan bir muallimi vardı ve Medine'de bu muallimlerle karşılaştı ve onlardan birçok şeyi öğrendi. Yine farz-ı muhal, Hz. Muhammed, İbrahim'in Kâbe'yi inşası meselesini onlardan öğrendi. Bu iddialar müsteşriklerin iddialarıdır ve bunlar, bizzat Yahudi ve Hristiyan kaynaklarla çelişki arz etmektedir. Bir defa Yahudi ve Hristiyanlar Kâbe'nin İbrahim tarafından yapıldığını asla kabul etmezler. Yahudi inancına göre İbrahim, mabed inşa etmemiş, sadece mezbahlar yapmıştır. Ahd-i Atik, onun sadece gittiği yerlere mezbah yaptığını söyler[377]. İbn Meymûn onun kendini bir resul ve nebi tarzında takdim etmediğini bile zikreder[378]. L. Woolley de onun mabed

375 Snouck, **a.g.e.,** s. 25, Nöldeke, **a.g.e.,** s. 146, A. I. Katsh, **Judaism in Islam**, p. XII-XIII; A. Jeffery, **The Foreign Vocabulary of the Quran,** p. 112.

376 Montgomery, Watt, **Islam and Christianity Today,** London, 1983, p. 2; R. Paret, "İbrahim", **E.I.**, New Edition V. III, Leiden, 1965, p. 980-981 M. Watt, **Modern Dünyada İslâm Vahyi,** s. 79.

377 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XII, s, ayet, 8.

378 İbn Meymûn, **Delâletü'l-hâirîn,** s. 416.

kurmadığını söyler[379]. Hangi sözlü veya yazılı Yahudi ve Hristiyan rivayetinde Kâbe'nin İsmail'in yardımı ile İbrahim tarafından yapıldığı söyleniyor, bu hususta müsteşrikler bir tek delil gösterebilirler mi? Gösteremezler, çünkü bu fikir, Hanif Arapların fikridir, Yahudi ve Hristiyanlar ise buna tamamıyla karşıdırlar. Durum böyle olunca nasıl Hristiyan veya Yahudi muallimler, karşı oldukları bir fikri Muhammed'e öğretmiş olsunlar? Müsteşriklerin ileri sürdüğü her fikir, yukarda görüldüğü gibi kendi içinde tutarsızdır, çelişkilidir. Vakıa, Hz. Muhammed, Mekkeli müşriklerin zulmünden kaçıp Medine'ye gidince orada Yahudi bir cemaatle karşılaştı. Bu Yahudiler Kur'an'ın bazı hususlarda Tevrat'a benzediğini söylemeye başladılar. Bunun üzerine Hz. Muhammed, ashabdan Zeyd b. Sabit'i İbranîce öğrenmeye memur etmiş, o da kısa zamanda İbranîce öğrenerek gerektiğinde Tevrat'taki bilgilerle Kur'an'ın karşılaştırılması imkânını sağlamıştır[380]. Eğer Muhammed'in Yahudi ve Hristiyan muallimleri olsa idi herhâlde bu yola başvurmazdı. Yahudi ve Hristiyan muallimler, kendi inkâr ettikleri Kâbe'nin İbrahim ve İsmail tarafından yapılması hususunu, Hz. Muhammed'e asla öğretmiş olamazlar.

Müsteşriklerin yukardaki iddiaları gibi mesnetten mahrum başka bir iddiaları daha vardır. Onlara göre, Hz. Muhammed, Mekke döneminde Yahudi ve Hristiyanların kendisini teyit edeceklerini umuyordu, bu yüzden Mekke dönemi ayetlerinde onlara cephe almadı, ancak Medine'ye gidince, onların kendisine cephe aldığını gö-

379 İbn Meymûn, **Delâletü'l-hâirîn,** s. 416.

380 Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, **Sünen-i Tirmizî,** C. IV, İst., 1982, s. 87.

rünce, bu tutumunu terk ederek o da onlara karşı cephe aldı ve Hristiyanlık ve Yahudiliği tenkit ederek Haniflik meselesini ortaya çıkardı. Bu iddianın da ne kadar gerçek dışı ve hayal mahsulü olduğunu Kur'an-ı Kerim'i tetkik edince açıkça görürüz. Yahudi ve Hıristiyanların yanlış yolda olduklarını bildiren pek çok Mekkî ayet mevcuttur. Bunlardan birkaçını buraya alıyoruz. "Şüphesiz biz Musa'ya kitap vermiştik de onda ayrılığa düşmüşlerdi. Rabbinin verilmiş bir sözü olmasaydı, aralarında hükmedilmiş olurdu. Doğrusu onlar, onun hakkında şüphe ve endişe içindedirler[381]." "Biz İsrailoğullarına kitap hüküm ve peygamberlik verdik. Onları temiz şeylerle rızıklandırdık, onları âlemlere üstün kıldık. Din hususunda onlara belgeler verdik, ancak onlar, kendilerine ilim geldikten sonra, birbirlerini çekemediklerinden ayrılığa düştüler. Kıyamet gününde Rabbin, kendi aralarında ihtilafa düştükleri şeyler hakkında hükmedecektir[382]." "İsrailoğullarının denizden geçmelerini sağladık. Puta gönülden tapan bir millete rastladılar 'Ey Musa onların tanrıları gibi bize de bir tanrı yap' dediler .....[383]. "Milleti, Musa'nın arkasından, ziynet takımlarından sanki canlı imiş gibi böğüren bir buzağı heykeli yaparak onu tanrı ittihaz ettiler[384]." "Onlardan zulmedenler, kendilerine söylenen sözü başkası ile değiştirdiler. Biz de o zalimlere zulümleri yüzünden gökten azap indirdik[385]." Kur'an-ı Kerim, hem Musa zamanında Yahudilerin altın buzağı yaptıklarını hem de Mısır'dan çıktıktan sonra Musa'ya rağmen putperestlerin tanrılarına özendiklerini

381 **Kur'an-ı Kerim,** Fussılet, 45.
382 **Kur'an-ı Kerim,** Casiye, 16-17.
383 **Kur'an-ı Kerim,** A'raf 138.
384 **Kur'an-ı Kerim,** A'raf, 148.
385 **Kur'an-ı Kerim,** A'raf, 162.

çok açık bir şekilde bildiriyor. Bu ayetlerin ve surelerin hepsi Mekkî'dir. Hani Mekke dönemi ayetlerinde Hz. Muhammed, Yahudilere çatmıyordu? Demek ki bu iddia da kökten yanlış ve tutarsızdır.

Hz. Muhammed'le Hristiyanlar arasındaki anlaşma iddiası da aynı derecede yanlıştır. Çünkü Mekkî Meryem suresinde, Hz. Meryem ve onun İsa'yı doğurması, geniş olarak anlatıldıktan sonra, aynı surede Hz. İsa'nın, "Şüphesiz ben Allah'ın kuluyum, O bana kitap verdi ve beni Peygamber yaptı, nerede olursam olayım beni Mübarek kıldı, yaşadığım müddetçe namaz kılmamı, zekat vermemi ve Anneme iyi davranmamı emretti. Beni bedbaht ve zorba kılmadı, doğduğum günde ve öleceğim günde, dirileceğim günde bana selam olsun" dediğini beyan ettikten sonra, "İşte hakkında şüpheye düştükleri, Meryem oğlu İsa gerçek söze göre budur, Allah çocuk edinmez, O münezzehtir" (Kur'an-ı Kerim, Meryem, 30-35) diyerek Mekke döneminde İsa'nın sadece nübüvvet davası güttüğünü, Allah'ın oğlu olma iddiasını kabul etmediğini bildirmektedir.

Hz. Muhammed'in ne bir Yahudi veya Hristiyan muallimi vardır ne de Mekke döneminde onlarla yapılan herhangi bir anlaşması.

Snouck, Nöldeke, Wensinck vb. müsteşriklerin iddialarına mesnet bulmak için başvurdukları yollardan biri de Mekkî olan bazı ayetleri Medenî saymak yoluna gitmektir. Hâlbuki Kur'an-ı Kerim'in, Tevrat ve İncil'in uğradığı akıbete uğramaması için, Hz. Muhammed ve Sahabe-i Kiram, Kur'an'ın ezberlenmesinde, yazılmasında ve toplanmasında olduğu kadar, sure ve ayetlerin tertibinde de çok titizdiler. Kur'an'da, Tevrat'taki gibi de-

ğişik çağların olayları bir olaymış gibi gösterilmez. Olaylarda şahıs isimlerinin kullanılışındaki titizlik, zaman ve tarih bilgisi vermekten ziyade, iman ve ahlaka yöneliş, Kur'an'da bir çelişki bulmayı imkânsız kılar. Kur'an, Hz. Muhammed'in vefatından hemen sonra toplanmış, toplanırken ortaya çıkan en küçük kıraat ayrıntıları ile dahi ilgilenilmiş, sadece bir kıraat değil, bütün farklı kıraatlar kurra ve müfessirler tarafından titizlikle göz önünde bulundurulmuştur. Kur'an'ın tertibinde de aynı hassasiyet gösterilmiştir. Mesela, Nahl suresinde Snouck'un üzerinde ehemmiyetle durup illa bu Medenî'dir dediği ayet için onun gibi düşünenler, Kur'an'ın kıraat ve tertibi ile ilgili olarak yazılan eserlere bakabilir ve bu ayetin Mekkî olduğunu öğrenebilirler[386].

R. Paret, bazı noktalarda Snouck ve Wensinck'i tenkit etmekle beraber, metodu onlardan pek farkı olmayan bir yol izlemekte ve Kur'an'da birtakım çelişkiler bulmaya çalışmaktadır. O, daha birinci dönem Mekkî ayetlerde İbrahim ve Musa ile ilgili bilgilerin Kur'an'da bulunduğunu, ikinci ve üçüncü dönem Mekkî ayetlerde ise İbrahim ile ilgili çok teferruatlı bilgilerin mevcut olduğunu kabul etmekte, Hz. Muhammed'in Medine'ye gitmeden önce, İbrahim ile ilgili bilgilere sahip olduğunu itiraf etmektedir[387]. Paret ile aynı görüşü paylaşan Edmund, Beck de Hz. Muhammed'in daha Mekke döneminde, İbrahim ile ilgili bilgileri bildiğini, "millete İbrahime" sözünün sırf Hristiyan ve Yahudilerle mücadele sonunda ortaya çıkmadığını, bu sözün ta Mekke dönemine kadar giden birtakım geliş-

386 Ebu Amr Osman b. Said ed-Dânî, **Câmiu'l-beyân fî adedi âyi'l-Kur'an,** Süleymaniye Küt, Halis Efendi böl. 22 numarada kayıtlı el yazması varak, 53a 54b; Süyûtî, **el-İtkan fi ulûmi'l-Kur'an,** C. I, Mısır, 1951, s. 9.

387 R. Paret, **a.g.e.,** s. 980.

melerden sonra ortaya çıktığını söylemekte, bu fikrin gelişmesinin kendiliğinden ve organik bir şekilde meydana geldiğini, ancak Hristiyan ve Yahudilerle yapılan mücadelelerin buna yardımcı olduğunu söylemektedir[388]. Yani o da Kur'an'ın İslâmî manada vahyedildiğine inanmamakta ve sonunda diğerlerinin paraleline girmektedir.

Paret, olaya daha değişik bir açıdan bakarak; İbrahim, İshak, Yakub ve İsmail bağlantısı yolu ile Kur'an'da tenakuz bulmaya çalışmaktadır. O, Mekkî Yusuf suresinde, "Babalarım İbrahim, İshak ve Yakub'un dinine uydum[389]" ifadesi ile, Sâd suresindeki "İbrahim, İshak ve Yakub'u da an[390]" ayetinden, Yakub'un, İbrahim'in oğlu imiş gibi bir anlam çıktığını, bu iki sürenin Mekkî olduğunu, Medenî Bakara suresinde "İbrahim, onu oğullarına vasiyet etti, Yakub da .....[391]." ifadesinden artık Yakub'un, oğul olarak değil de torun olarak görüldüğünü ifade ediyor[392]. Müsteşriklerin, Arap dilinin karakterini iyice tetkik etmeden, tercümelerde görebildikleri kadarı ile veya bilebildikleri nispette kendi Arapça bilgileri ile ayetleri yorumlamaları, onları böylesine affedilmez hatalar yapmaya sevk etmektedir. Mesela Paret, bu zikrettiği ayetlerden, herhangi birinin tefsiri için bir tefsir kitabına baksa buradaki "babalar" ifadesi ile sadece babanın kastedilmediğini, bununla dedeler ve ecdat manasının kastedildiğini kolayca görürdü. Bizim bir türlü anlayamadığımız husus Paret'in nasıl olup da, "babalarım İbrahim, İshak ve Yakub" tabirinden, Yakub'un İbrahim'in oğlu olduğu manasını çıkarmış olduğudur. Ayet açık bir

388 R. Paret, **a.g.e.,** s. 980-981.
389 **Kur'an-ı Kerim,** Yusuf, 34.
390 **Kur'an-ı Kerim,** Saad, 45.
391 **Kur'an-ı Kerim,** Bakara, 122.
392 R. Paret, **a.g.e.,** 980-981.

ifade ile, Yakub İbrahim'in oğlu demiyor. Bir çocuğun üç babası olamayacağına göre, babalar ifadesi ile mantıken dede, baba, oğul sıralaması şeklinde bir mananın anlaşılması gerekirken, tuhaf bir zorlama ile onun, Yakub ve İshak, İbrahim'in oğludur manasını çıkarmasını anlamak mümkün değildir. Paret gibi düşünenlere hatırlatmak lazımdır ki, Yusuf suresinde Yusuf olayının en ince ayrıntıları dahi belirtilirken, İbrahim'in İshak ve Yakub'un babası gibi gösterilerek böyle fahiş bir hatanın yapılacağını düşünmek asla doğru olmaz, oradaki "babalar" tabiri ile kastedilen ecdat'tır. Arap dili bakımından dede, baba, oğul (İbrahim dede, İshak baba, Yakub oğul) manasının anlaşılması en tabii sonuçtur. Yine Paret, Bakara ve Nisa surelerinde, İbrahim, İsmail, İshak, Yakub ve esbat sıralamasından[393] dolayı (bu ayetler Medenî'dir) bu ayetlerde Yakub'un, artık oğul değil, torun olarak geçmeye başladığı manasını çıkarıyor. Arap dilini ve Kur'an'ın edebî yönünü iyi bilmeyenler için, bu ayetlerden Yakub'un, İbrahim'in oğlu olduğu sonucunu çıkarmak daha kolaydır. Çünkü "esbat" (torunlar) tabiri vardır, öyleyse onlardan önce gelenler baba ve kardeş olmalıdır. İbrahim dede, İsmail, İshak ve onlara atfedilerek zikredilen Yakub, üç kardeş olarak İbrahim'in oğulları, esbat da İbrahim'in torunları olabilir. Biz bu manayı kabul etmiyoruz, ama eğer böyle bir mana çıkarmaya zorlanacaksa Mekke dönemi ayetlerinden çok, Medine dönemi ayetleri buna daha müsaittir diyoruz. Böyle olunca Paret'in ileri sürdüğü fikrin de Snouck, Nöldeke ve Wensinck gibi müsteşriklerin ileri sürdükleri fikirlerden pek farkı yoktur.

Burada yeri gelmişken yukarda isimlerini verdiğimiz müsteşriklerin son bir iddialarına daha açıklık kazan-

393 **Kur'an-ı Kerim,** Bakara, 136-140; Nisa, 163.

dırmak istiyoruz. Onlar İsmail ve Kâbe motifinin Mekkî ayetlerde mevcut olmadığını, İsmail'in İbrahim'in oğlu olması ifadesinin Medine devri ayetlerinde geçtiğini söylemelerine rağmen[394], Mekkî İbrahim suresinde, İbrahim (A.S.)'in şöyle dua ettiği belirtilir. "İhtiyarlık çağında bana İsmail ve İshak'ı lütfeden Allah'a hamd olsun[395]." Acaba İbrahim suresi de Medenî mi? Onlar için iddialarını ispat etmek için kalan tek çare bu yola başvurmaktır.

Yukarda bildirdiğimiz iddialara göre, Hz. Muhammed, Kur'an'daki bütün bilgileri Yahudi ve Hristiyan muallimlerden almış ve "Milleti İbrahim" "Haniflik", "Kâbe" ve "İsmail" hakkındaki bilgiler, Medine dönemi ayetlerinde görülmektedir. Bazı Batılı müsteşrikler tarafından ileri sürülen yukardaki iddianın tamamen zıddına olan bir iddia daha vardır. Bu iddiaya göre Hz. Muhammed, Kur'an'daki bilgileri Yahudi ve Hristiyanlardan ziyade son Haniflerden öğrenmiştir. Bu iddiayı ileri sürenler Canon Sell ve Clement Huart gibi müsteşriklerdir. Canon Sell **The Life of Muhammed** isimli eserinde, son Haniflerden Amr b. Nüfeyl'in, Mekkelilerin putlara tapmalarına tahammül edemeyip Mekke'den ayrılarak Hıra Dağı'na çıktığını, orada bir süre tefekküre daldığını, bu sırada vefat ettiğini ve Hıra Dağı'nın eteğine gömüldüğünü ve Hz. Muhammed'in, Amr b. Nüfeylin bu hareketinden çok etkilendiğini, vahiy öncesi Hıra Dağı'nda, Hz. Muhammed'in tefekküre dalmasının temelinde bu olayın etkili olduğunu söyler. Ona göre Hz. Muhammed, Varaka b. Nevfel, Ubeydullah b. Cahş, Osman b. Hüveyris, Zeyd b. Amr b. Nufeyl vb. son Haniflerle sık sık görüşüyor, onlarla müşa-

394 Wensinck, "İsmail", **İ.A.**, C. V/2, s. 1101-111.

395 **Kur'an-ı Kerim,** İbrahim, 39; ayrıca 35-37. ayetlerde Kâbe motifi işlenmektedir.

verede bulunuyordu. Bu Hanifler, Arap Yarımadası'ndaki putperestlik ve dolayısı ile ahlak bozukluğuna son derece üzülüyor, bu bölgede hem ahlakî durumun düzeltilmesi hem de merkezî bir otoritenin sağlanması için çalışmalar yapıyorlardı. Bu merkezî otoriteyi temsil edecek olan kişinin, putlara tapmayı reddeden, Kâbe'yi mukaddes sayan ve Arapları kuvvetli bir dinî inanç etrafında toplayabilecek güçte, siyasi yönden ileri görüşlü ve zeki bir kimse olması gerekiyordu. Hz. Muhammed, bunun için bu grup tarafından yetiştirilerek ortaya çıkarıldı. Canon Sell'in dediklerine bakacak olursak, Hz. Muhammed'in Yahudi ve Hristiyan muallimleri olmadığı gibi, bazı bilgileri Medine'de öğrenmesi, ayetlerin Mekkîliği ve Medenîliği meselesi tamamıyla anlamını yitirmektedir. Bu teoriye göre, Hz. Muhammed'e Kur'an'daki bilgiler, Arap Yarımadası'nda merkezî bir otorite tesis etmesi için Hanifler tarafından öğretilmiştir. Canon Sell'in elinde bu hususu teyit eden hiçbir belge yoktur ve iddiası mesnetten mahrumdur. Fakat biz bu iddiayı daha değişik cephelerden ele alarak iddianın mantığa aykırılığını ispatlayacağız. Eğer Canon Sell'in dediği gibi son Haniflerle Hz. Muhammed arasında böyle bir ilişki olmuş olsa idi bu şahıslar Müslüman olurlardı, Varaka ve Ubeydullah b. Cahş Hristiyan olmuşlardı. Mademki bunlar bir dinî birlik kurması için Hz. Muhammed'i eğitmiş ve onun getireceği dinin âdeta planlamasını yapmışlardır, öyleyse onların onun peygamber olup olmadığından haberdar olmamaları mümkün değildir. Özellikle Cahş, önce Müslüman dahi olmuşken, sonra irtidat ederek Hristiyanlığa girmiştir. Yine, bu Hanifler arasında bulunan Ümeyye b. Ebî Salt'ın, Hz. Muhammed'e muarızlığı bilinen bir gerçektir. Son Hanifler, hem Hz. Muhammed'i

liderliğe hazırlasınlar hem de onun aleyhinde bulunsunlar, bu aklın alacağı bir şey değildir. Ayrıca Hz. Muhammed, annesiz, babasız, amca yanında büyüyen ve okuma yazma bilmeyen bir kimsedir. Hâlbuki Varaka b. Nevfel'in, Arapça okuma yazma bildiği gibi, İbranîce kitap yazabilecek kadar da bu dili bildiğini[396], Ümeyye b. Ebî Salt'ın ise mükemmel bir şair oluşunun yanı sıra mukaddes kitapları bildiğini, eski dinlerden haberdar olduğunu ve pek çok yabancı kelimeyi şiirlerinde kullandığını[397] kaynaklardan öğreniyoruz. Bu son Hanifler aynı zamanda İbrahim'in dinini bulmak üzere çeşitli seyahatlere çıkmışlardır. Yani nübüvvet öncesi dönemde, onların tahsil ve kültür bakımından, Hz. Muhammed ile mukayeseleri imkânsızdır. Tahsilli, hatta yabancı dil bilen insanlar, neden bir ümmiye tabi olsunlar? Hz. Muhammed, yaşça da onlardan küçüktür, bu bakımdan, onların okuma yazma dahi bilmeyen bir kimseyi devlet başkanlığına ve dinî liderliğe hazırlamaları mantıken imkânsızdır. Zaten bunlardan hiç kimsenin, Hz. Muhammed peygamber olarak ortaya çıktıktan sonra böyle bir destek sağladıkları görülmemiştir. Ubeydullah b. Çahş, önce Müslüman olmuşken, sonradan Hristiyanlığa dönerek Hz. Muhammed'in aleyhine dönmüştür. Daha önce belirttiğimiz iddialara nispetle bu son iddianın, gene tetkike değer bir yanı vardır. Bu son görüşte olan Clement Huart; Ümeyye b. Ebî Salt'ın şiirlerinin, Kur'an'ın kaynaklarından biri olduğunu ileri sürüyor[398]. Gerçekten Ebî

396 Ali b. Hüseyin b. Muhammed b. el-Heysem Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, **Kitâbü'l-Eğanî,** C. III., Beyrut, 1955, s. 114.

397 Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, **Tabakatu'ş-Şuara,** C. IV., Leiden, 1902, s. 123, T. Izutsu, **God and Man in the Koran,** p. 112.

398 T. Nöldeke, **a.g.e.,** s. 18.

Salt'ın şiirlerinde Allah'ın birliği, Melek, Ahiret gibi fikirler mevcuttur. Varaka b. Nevfel ve Zeyd b. Amr b. Nufeyl'in, Kâbe'de irad ettikleri hutbelerde, Kur'an'daki fikirlere bazı noktalarda benzeyen görüşler vardır[399]. Ancak, Allah tarafından Hz. Muhammed'e 23 senede gönderilen ve komple bir din olan İslâmiyet karşısında, bu şiir ve hutbeler birkaç önemli unsuru ihtiva etmekten öteye bir değer taşımazlar.

Sir Hamiltan Gibb, Ebî Salt'ın düşünceleri ile Kur'an-ı Kerim'de mevcut olan hükümler arasında büyük farklılıklar olduğunu ifade etmektedir. Ona göre Ebî Salt'ın şiirlerinin, kendi hemşehrileri olan Taifliler üzerinde dahi fazla bir etkisi yoktur, onun şiirleri ile Kur'an-ı Kerim arasındaki fark, ahlakî tondan ileri gelmekte idi ve Kur'an'da mevcut olan aşk ve duygu, Ebî Salt'ın şiirlerinde yoktur. T. Izutsu, Kur'an-ı Kerim hakkında yazdığı eserde, son Haniflere ve özellikle Ebî Salt'ın şiirlerine yer vermekte, onları inceleyerek İslâmiyet'in Hanifliğe dayanıp dayanmadığı konusunda görüşünü beyan etmektedir[400].

Son Haniflerin, İbrahim'in **Haniflik** dini hakkında bildikleri şeyler pek fazla değildi, bu yüzden Hz. Muhammed'in **Haniflik,** Kâbe'nin inşası, İsmail ve benzeri şeyleri onlardan öğrenerek Kur'an-ı Kerim'e koymuş olması iddiası doğru değildir. Hz. Muhammed'in Yahudi veya Hristiyan muallimleri vardı diyenler, son Hanifleri ve onların Haniflikten bahseden şiir ve hutbelerini inkâr etmekte, bunların Müslümanlar tarafından daha sonraları uydurulmuş olduğunu iddia etmektedirler. Son Hanifler tarafından Hz. Muhammed, siyasi ve dinî bir lider olarak yetiştirilmiştir ve Kur'an'daki bilgiler, bu son Haniflerin

399 İbn Kesîr, **el-Bidâye,** C. I., s. 186.
400 T. Izutsu, **God and Man in the Koran,** p. 117.

görüşleridir diyenler, Yahudi ve Hristiyan muallimlerden ve Yahudi ve Hristiyan kaynaklardan Hz. Muhammed'in istifade etmiş olduğu fikrini reddetmektedirler. Müsteşrikler tarafından ortaya atılan bu iki tez, önce birbirini nakzetmekte; sonra, Kur'an-ı Kerim'in vahyedilmiş olduğu gerçeğini inkâr etme bakımından ittifak etmektedirler.

İman ile alakalı olması bakımından Kur'an'ın vahyedilmiş olması gerçeğini bir yana bırakıp Kur'an-ı Kerim'in kaynağı olduğu iddia edilen şeyleri araştırdığımız zaman, bunlarla Kur'an arasında bazı benzer noktalar görürüz. Ancak Kur'an-ı Kerim ile Tevrat, İncil, sözlü rivayetler ve son Haniflerin şiir ve hutbeleri arasında köklü farklılıklar vardır. Kur'an-ı Kerim Kitab-ı Mukaddes'teki tezatları, yanlışlıkları ve tahrifatı ayıklayıcı bir rol oynamaktadır. Son Haniflerin ellerinde, bazı itikadî hususların dışında fazla bir şey yoktu. Bütün söyledikleri; putlara tapmamak, Allah'ın birliğine, meleklere ve ahirete inanmak gibi şeylerdi. İbrahim'in tebliğ ettiği gerçek Haniflik dini hakkında onlar fazla bir şey bilmiyorlardı.

İslâmiyet'in Hristiyanlığa ve Yahudiliğe dayandığını iddia edenlere karşılık, Hristiyanlığın ve Yahudiliğin, İbrahim'in dinine dayandığını söylemek mümkündür. M. Watt, bu üç dinin kaynağının, İbrahim'in inancı olduğunu söylemekten kaçınmıyor[401]. Bazı İslâm bilginleri de İslâmiyet'in temelinin **Haniflik** dini olduğunu, Hanifliğin İslâmiyet'le eşit olduğunu ifade etmektedirler[402].

Meseleyi inanç noktasından ele almayıp diğer materyallerle konuyu incelersek Hristiyanlık ve Yahudiliğin hiçbir şeyinin orijinal olarak kendi malı olmadığını, İbrahim'e atfedilen ve kendilerince apokrif kabul edilen

401 M. Watt, **Modern Dünyada İslâm Vahyi,** s. 121-126.
402 Fahreddin er-Râzî, **Mefâtîhu'l-gayb,** C. V., s. 373.

kitaplardaki materyallerin, onların yazılı ve sözlü rivayetlerini etkilediğini görürüz. Ancak İbrahim'in inancının temelinin Babil'e dayandığını, Tevrat'taki Yaratılış, Nuh Tufanı, Habil-Kabil kıssaları, vb. şeylerin menşeinin Babilonya olduğunu, bu kıssaların, buradan kaynaklandığını görürüz. Sabiîlerde ve Zerdüştlerde, Yahudilikte mevcut olan bazı hükümlerin, aynen var olduğunu da tespit ediyoruz. İbrahim'in inancı da orijinal olmayıp Utanapiştim'e, yani Nuh (A.S.)'a dayanmaktadır. Maddi delillerle geldiğimiz bu nokta, İslâm inancı ile tam bir mutabakat arz eder. Çünkü Kur'an-ı Kerim'de, "Yahudi veya Hristiyan olun ki hidayete eresiniz, dediler. Hanif olarak İbrahim'in dinine uyarız, o, müşriklerden değildi, de"[403] buyurulmaktadır. Bu ayetten, acaba Haniflik = İslâmiyet'tir anlamı çıkar mı diye düşünülebilir. Ancak bu ayetin hemen arkasından gelen ikinci ayette durum açığa kavuşmaktadır. "Deyin ki, Allah'a, bize gönderilene, İbrahim, İsmail, İshak, Yakub ve torunlara gönderilene, Musa'ya ve İsa'ya gönderilene, Rableri tarafından peygamberlere gönderilene iman ettik. Onları birbirinden ayırt etmeyiz, biz ona teslim olanlarız[404]." ayeti ile, İslâmiyet'in, bütün peygamberlere gönderilenleri kabul ettiği açıkça belirtilmektedir. Bu ayette peygamberler içinde tarih bakımından en eskisi olarak gene, İbrahim zikredilmektedir. Ancak, Mekkî Şûra suresinde "Allah Nuh'a buyurduğu şeyleri, size de din olarak buyurmuştur. Ya Muhammed sana vahyettik: İbrahim'e, Musa'ya ve İsa'ya buyurduk ki, dine bağlı kalın ve onda ayrılığa düşmeyin...[405]." Burada dinin halkası Nuh (A.S.)'a kadar uzanmaktadır. Sümer ülkesinde yapı-

403 **Kur'an-ı Kerim**, Bakara, 135.
404 **Kur'an-ı Kerim**, Bakara, 136.
405 **Kur'an-ı Kerim**, Sûre, 13.

lan kazılarda çıkan materyaller, Yahudi rivayetlerin bu materyallere dayandığını açıkça göstermektedir. Maddi delillerde gelinen bu nokta, İslâmiyet'in, ta başta, Mekke dönemi ayeti ile (Şûra, 13) tespit etmiş olduğu inanç noktasıdır. İslâmiyet sadece Hristiyanlığa, Yahudiliğe veya Hanifliğe değil, ilk peygamberden son peygambere kadar bütün peygamberlerin tebliğ ettiği tevhid inancına dayanmaktadır ve şimdiye kadar gelen bütün dinlerin en mükemmeli olma noktasına ulaşmıştır. Yahudilik ve Hristiyanlığın kendi malı olarak orijinal bir şeyi yoktur ki İslâmiyet onu, onlardan almış olsun. Müsteşriklerin bu çabalarının beyhude gayretler olduğunu da söylemek bir görev olmaktadır.

2 - Müsteşriklerin Gayesi

Müsteşriklerin bu mesnetsiz iddialarının esas hedefi, dünyada İslâmiyet hakkında tereddüt meydana getirmek, Tevrat ve İnciller için bir gerçek olarak varid olan şeylerin Kur'an için de mevcut olduğu fikrini yaymaktır. Bilhassa son iki asırda müsteşrikler, kendilerince Kur'an-ı Kerim'de müphem buldukları her noktayı incelemişler ve bunları kendi hedefleri istikametinde kullanmışlardır. Bunun için Arapça, Türkçe ve Farsça başta olmak üzere Doğu dillerini öğrenmişler ve bu çalışmalarını misyonerlere intikal ettirerek İslâmiyet aleyhine ve Hristiyanlığın lehine bir propaganda hâline getirmişlerdir. Maalesef İslâm âlemi, kendi bünyesindeki iç mücadelelerden başını kaldırıp bu propagandalarla mücadele etme fırsatını bulamamıştır. İslâm dünyasındaki ilmi araştırmaların yetersizliği ve araştırmalarda izlenen metot eksikliği, müsteşriklere karşı cevap verme hususunda aciz kalışın temel nedenidir. İslâm

dünyası kendine gelerek evvela İslâmî araştırmalarını tamamladıktan sonra, Hristiyanlık ve Yahudilik başta olmak üzere, diğer dinleri iyice incelerse, bilhassa müsteşriklerin istismar ettikleri noktaları tetkik ederse, onların tahribatına kolayca engel olabilir. Ancak bunun için sabırlı ve azimli bir çalışma gerekmektedir, en önemlisi, yeterli derecede yabancı dil bilmek gerekmektedir. Bir tefsirci, bir hadisçi, İslâm hukukçusu veya dinler tarihçisi, filoloji bilgisinin yanı sıra gerektiğinde arkeolojik bilgiye dahi sahip olmalıdır[406]. Tefsirci bir ayeti açıklarken, hadisçi bir hadisi incelerken, İslâm hukukçusu hukuki bir hükmü araştırırken, Kitab-ı Mukaddes'e ait bütün vesikaları, bilhassa bütün Aramî, İbranî ve Süryanî metinleri gözden geçirmek ve takip etmek zorundadır.

Eğer İslâm âlemi bu metotla çalışmaya başlarsa müsteşriklerin bütün gayretleri boşuna gidecektir. İslâm âleminde yeterli çalışmalar yapılarak; Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâmiyet'in ana kaynaklardan gerçek bir mukayesesi yapılırsa müsteşriklerin tutunacakları hiçbir dalları kalmayacaktır. Kur'an-ı Kerim'de olmayan zıtlıkları ortaya çıkarmaya çalışan Batılılara karşı, her sahifesi çelişkilerle dolu olan Kitab-ı Mukaddes'i, İslâm bilginleri incelemeye başlarlarsa ve bu çalışmalarını Batı'ya duyurabilirlerse müsteşriklerin iki yüzyıllık emekleri boşa gidecektir.

Son çeyrek yüzyıl içinde İslâm ilim dünyasında görülmeye başlanan uyanış ve savunma hareketleri, Batı'yı cidden rahatsız etmeye başlamıştır. İslâm âleminin Hristiyanlığı araştırıp eksiklerini bulmaya çalışması, yani karşı mücadele başlatması, Batılıların buna karşı tutunabilmenin imkânsızlığını sezerek İslâm âlemi ile diyalog arayışına

406 Malik Binnebi, **Kur'an-ı Kerim Mucizesi,** Çev. Ergun Göze, s. 24.

girmelerini sağlamıştır. Vatikan son zamanlarda bu amaçla bir Hristiyan Müslüman diyaloğu kurmaya başlamıştır. 1969 yılında Kahire el-Ezher Üniversitesi'nde Kardinal Koenig bu konuda bir konferans vermiş, konferansta Kelime-i Şehadet getirerek tam bir sürpriz yapmış ve herkesi şaşırtmıştır[407]. 1976 yılında 1-6 Şubat tarihleri arasında Libya'da Trablusşam'da yapılan İslâm-Hristiyan diyaloğu konferansında, Lübnanlı Papaz G. Haddad, Koenig'in yaptığını tekrarlamış, konuşmasının sonunda, o da Kelime-i Şehadet getirmiştir[408]. İki asırlık şiddetli bir mücadele döneminden sonra Batılılar artık bu diyaloğa çok büyük önem vermeye başladılar. Bu isimle eser yazan Batılı araştırmacılar[409], diyaloğun şartlarını dahi tespite başladılar. İslâm âlemi böyle bir diyaloğu kabul etmeli, ancak şimdiye kadar kendine karşı yapılan iddialara cevap da vermelidir. Mesela İbrahim ve Haniflik dini konusunda Kur'an'a ve Hz. Muhammed'e karşı müsteşriklerin ortaya attığı iddialara, İslâm âleminden ciddi bir cevap verilmemiştir. Diyalog var diye bu cevabın verilmesi terk edilmemelidir.

C - HANİFLİK BİR DİN Mİ?

Daha önce belirttiğimiz gibi, Kur'an-ı Kerim'deki "millete İbrahime hanifen" (Hanif olarak İbrahim'in dini)[410] ifadesinden, Hanifliğin başlı başına bir din olduğu manasını çıkarmak gerekiyor. Fr. Buhl, Al-i İmran suresinde

407 Maurice Bucaille, **Tevrat, İnciller ve Kur'an,** Çev. M. Ali Sönmez, Konya, 1979, s. 8.

408 Ali Arslan Aydın, **İslam-Hristiyan Diyaloğu ve İslâm'ın Zaferi,** Ank., 1984, s. 113.

409 Müsteşriklerin en insaflılarından sayabileceğimiz M. Watt, **Islam and Christianity Today, A. Contribution to Dialogue** ismi ile bir eser yazmıştır.

410 **Kur'an-ı Kerim,** Bakara, 135.

geçen "hanifen müslimen[411]" ifadesine dayanarak Hanifliğin müstakil bir din olmadığını ileri sürüyor[412]. Ona göre, Kur'an-ı Kerim'de Hanifizmin mevcudiyetini teyit eden bir delil yoktur. O, Rum suresindeki, "Yüzünü Hanif olarak dine, Allah'ın insanları ona göre yarattığı fıtratına çevir[413]"; En'am suresindeki, "Yüzümü Hanif olarak gökleri ve yeri yaratana çevirdim[414]." ve Yunus suresindeki "Hanif olarak yüzünü dine çevir[415]" ifadelerinden, **Hanifliğin** müstakil bir din olduğu anlamının çıkmadığını iddia ediyor[416]. Hâlbuki En'am suresindeki, "Rabbim beni doğru yola, gerçek dine, Hanif olarak İbrahim'in dinine iletti[417]" ayetinden, **Hanifliğin** gerçek bir din olduğu hususu açıkça ortaya çıkmaktadır. "Hanif" kelimesi, müstakil bir dinin adı olduğu gibi, aynı zamanda bütün peygamberlerin tebliğ ettiği "Gerçek din" tevhid inancı manasına da kullanılmaktadır. Buhl'un üzerinde durduğu ayetlerdeki "hanif" kelimeleri bu manada kullanılmıştır. Tıpkı "İslâm" ve "Müslim" kelimelerinin Kur'an ve Hadis'te iki manada kullanılması gibi, "hanif" kelimesinin de iki kullanılışı vardır.

1 - Bütün peygamberlerin tebliğ ettiği tevhid inancı, gerçek din ki Allah (C.C.), insanın fıtratına bu dini koymuştur, yani insanı kendi zekâsı ile o dini bulabilme istidadında yaratmıştır. İslâm ve Müslim kelimeleri de bu manada kullanılmaktadırlar. Bu birinci manada kullandıklarında Hanif ve Müslim kelimeleri, aynı manayı ifade ederler. Nitekim Hz. Muhammed, "Ben Yahudilik ve Nasranîlik üze-

411 **Kur'an-ı Kerim,** Al-i İmran, 60.
412 Fr. Buhl, "Hanif", **Dairetü'l-Maarifi'l-İslâmiyye,** C. III., Tahran, 1933, s. 124-126.
413 **Kur'an-ı Kerim,** Rum, 30.
414 **Kur'an-ı Kerim,** En'am, 79.
415 **Kur'an-ı Kerim,** Yunus, 105.
416 Fr. Buhl, "Hanif", **İ.A.** C. V/2, İstanbul, 1964, s. 215-217.
417 **Kur'an-ı Kerim,** En'am, 161.

rine gönderilmedim, fakat (halis) **Haniflik** üzerine gönderildim[418]." buyururken hem bu birinci manayı kastetmekte hem de bu manayı ifade etme bakımından, Hanif ve Müslim kelimelerinin eşitliğini göstermektedir.

2 - Hz. İbrahim'in tebliğ ettiği dinin özel adı olarak kullanılmaktadır. İslâm tarihi kaynakları, kesin olarak Hanifliği müstakil bir din olarak takdim etmektedirler.

Hz. Muhammed'in nübüvvetinin başlangıç yıllarında Hicaz'da, kendilerine Hanif ismini veren, putperestlikten ve onun pek çok âdetinden kaçınan bazı insanların mevcut olduğu hususu umumi bir kabul görmektedir[419]. Bu insanların o dönemde Yahudilik ve Hristiyanlık gibi müstakil bir dinî fırka teşekkül ettirdikleri, ayrı bir cemaatlerinin ve ibadet şekillerinin varlığı elbette söylenemez, buna açık delil, Zeyd b. Amr b. Nufeyl'in, "Yarab, sana nasıl ibadet edileceğini bilsem öyle ibadet ederdim ama bilmiyorum"[420] demesi ve bu düşüncede olanların bir araya gelerek İbrahim'in dinini arayıp bulmaya karar vermeleri ve bunun için seyahatlere çıkmalarıdır[421]. İslâmiyet'in zuhuru esnasındaki bu durum, **Haniflik** diye bir dinî hareketin hiç bulunmadığı anlamına elbette gelmez. İbrahim (A.S.), Yahudi, Hristiyan ve İslâm dünyasınca bir peygamber kabul edildiğine göre ve o, Musa, İsa ve Muhammed (S.A.)'den önce olduğuna göre, elbette onun tebliğ ettiği müstakil bir inanç olacaktır, İbrahim, hem peygamber olsun hem de bir din tebliğ etmesin, bu mümkün değildir. Onun, daha önce gelmiş bir peygamberin dinini tebliğ ve

418 Ahmed b. Hanbel, **Müsned,** C. V., İst., 1982, s. 266.

419 İbn Hişam, **Sîre,** C. I., s. 138, R. B. Serjeant, "Historical Review", **Religion in the Middle East,** V. II, London, 1976, p. 7; Hasan İbrahim Hasan, **Târîhu'l-İslâm,** C. I., s. 73.

420 İbn Hişam, **Sîre,** C. I., s. 240.

421 İbn Hişam, **a.g.e.,** s. 246-247.

teyit etmiş olması da mümkün değildir. Öyleyse o, müstakil bir din tebliğ etmiştir. Ancak onun dini, daha önce gelen peygamberlerin dinine yakın bir dindir. İbrahim'in, oğlu İsmail ile Kâbe'yi inşa ettikten sonra, oranın ahalisini hacca çağırması, ahaliden bir kısmının bu çağrıya icabet etmeleri, onun orada bir dinî cemaat teşkil ettiğini açıkça gösterir[422]. Oğlu İsmail, babasının dinini yaymakla memur olmuş ve Hicaz'da İbrahim'in dini **Haniflik** uzun süre varlığını sürdürmüştür. Ancak, İslâmiyet'in zuhurundan bir süre önce Arap Yarımadası'nda putperestlik zuhur etmiş, **Haniflik** inancı, putperestlikle karışmıştır. Bu yüzden İbrahim'in saf monoteist inancı bozulmuş, o da Yahudilik ve Hristiyanlığın uğradığı akıbete maruz kalmıştır. O dönemde Hicaz halkı, bir yandan İbrahim'in dininden kalma bazı şeyleri yaparken (sünnet olma, Kâbe'yi ziyaret vb.) öbür yandan kendilerini putlara tapmaktan alıkoyamıyorlardı. **Hanifliğin,** sünnet ve Kâbe ziyareti dışında kalan diğer hükümleri, hemen hemen tamamen terk edilmiş ve unutulmuştu. Onun saf monoteist inancını çok az kimse biliyordu. Bunlar kendilerine **Hanif** ismini verdikleri hâlde, ayrı bir cemaat şeklinde teşkilatlanmamışlardı, aralarındaki bağ pek kuvvetli değildi, ayrı mabedleri yoktur. Bunlar bir arayış içinde idiler ve bir kurtarıcı bekliyorlardı, hatta onlardan bazıları kendilerinin peygamber olacağını dahi umuyordu[423]. Sprenger, bu son Hanifleri o hâlleri ile ayrı bir dinî fırka olarak düşünüp İslâmiyet'i onlara dayandırmaya çalışmaktadır[424]. Daha önce temas ettiğimiz gibi, İslâmiyet'in son Haniflere dayanması ve Hz.

422 Taberî, **Câmiu'l-beyân,** C. III., s. 107.

423 İbn Hişam, **Sîre,** C. I., s. 138; Cevad Ali, **Târîhu'l-Arab kable'l-İslâm,** C. 5, Bağdat, (H.) 1377, s. 58-59 Âlûsî, **Bülûgu'l-ereb,** C. II., s. 194-196, Izutsu, **a.g.e.,** s. 118.

424 Fr. Buhl, "Hanif", **İ.A.**, C. V/2, d. 215-217.

Muhammed'in bu kişilerden Kur'an'daki bilgileri almış olması veya Canon Sell'in iddia ettiği gibi, bu son Haniflerin, Hz. Muhammed'i dinî ve siyasî bir lider olarak yetiştirmiş olmaları mümkün değildir.

İslâm'ın ortaya çıkışı esnasında mevcut olan son Hanifler ve Haniflik bir cemaat manzarası arz etmekle beraber daha önceki zamanlarda **Haniflik** bir din olarak mevcuttur. Acaba İslâmiyet, bu dine dayanıyor olamaz mı? Müsteşrikler kadar İslâm uleması da bu mesele ile meşgul olmuş ve fikir yürütmüşlerdir. Özellikle Bakara suresindeki "Nefsini aşağılayan (sefihler)den başka kim, İbrahim'in dininden yüz çevirir[425]" ifadesinden, İslâmiyet'in, İbrahim'in dini Haniflikle eşit olduğu manasını çıkaranlar mevcuttur. Çünkü bu ayet, İslâmiyet'e girmeyi reddeden Abdullah b. Sellam'ın kardeşinin çocuğu Muhacir için nazil olmuştur. Sellam, kardeşinin iki çocuğu Muhacir ve Selemeyi İslâm'a davet ettiği zaman Seleme İslâmiyet'i kabul etmiş, Muhacir ise kabul etmemiştir. Yani, İslâmiyet'i kabul etmemek İbrahim'in dininden dönmek olarak değerlendiriliyor[426]. İslâm ulemasından bir kısmı, "Neshedilenler hariç, İbrahim'in şeraiti, bizim için de şeraittir" demektedirler[427]. Bu düşüncedeki ulema, Nahl suresindeki "Sana Hanif olarak İbrahim'in dinine uy, o müşriklerden değildi diye vahyettik[428]" ayetine dayanarak Hz. Muhammed'in peygamber olarak gönderilmesinin asıl hedefinin, İbrahim'in şeriatını ihya etmek olduğunu, onun, İbrahim'in şeriatına tabi olduğunu ileri sürmüşlerdir. Râzî'ye göre, bu görüş zayıftır. "İbrahim'in dinine uy" ile kastedilen şey, Allah'ı birlemekte, tevhid

425 **Kur'an-ı Kerim,** Bakara, 130.
426 Kurtubî, **el-Cami' li-ahkâmi'l-Kur'an,** C. II., s. 132-133.
427 Kurtubî, **a.g.e.,** s. 133
428 **Kur'an-ı Kerim,** Nahl, 123.

inancında, onun dinine uy demektir. Kur'an'da aynı şekilde İsa'ya, Musa'ya, Nuh'a da atıflar vardır[429]. Ebu Hayyân, yukarda zikredilen ayetlerde "İbrahim'in dinine uymak" ifadelerinin söylenmesini, diğer peygamberler arasından, özellikle İbrahim'in seçilmesinin sebebini şöyle açıklıyor; İslâm şeriatının kıyamete kadar uyulacak olan hükümlerinden; hac, sünnet vb. şeyleri, Hz. İbrahim ifa etmiştir, bu yüzden hepsi Hanif olarak Hakk'a yönelmiş olan peygamberlerden, Allah özellikle İbrahim'i seçerek bu ayetlerde zikretmiştir, yoksa peygamberlerden sadece ona tabi olmak, diğerlerine tabi olmamak kastedilmemiştir[430].

Bazı İslâm âlimleri, vahiy gelmeden önce Hz. Muhammed'in ibadet edip etmediğini, şayet ibadet ediyor idi ise, kimin şeriatına tabi olarak ibadet ettiğini incelemişlerdir. Bunlardan Âmidî, Hz. Muhammed'in kendisine vahiy gelmeye başlamadan önce, namaz kıldığını, Kâbe'yi ziyaret ettiğini, kurban kestiğini, zekât verdiğini söyledikten sonra, bu vb. ibadetlerin yapılış şekillerinin akıl yolu ile bilinmesinin mümkün olmadığını, mutlaka bir şeriata dayanması gerektiğini, bu ibadetlerin daha önceki peygamberler tarafından da yapıldığını ifade eder[431]. Aynî ise, Hz. Muhammed'in, vahiy gelmeye başlamadan önce hangi şeriat üzerine olduğuna dair rivayetleri zikreder. Bir kısım âlimlerin, Hz. Muhammed'in o sırada İbrahim'in şeriatı üzerine olduğunu rivayet ettiklerini, bir kısım âlimlerin, onun Nuh'un, İsa'nın, Musa'nın, Âdem'in şeriatı üzerine ibadet ettiğini söylediklerini, di-

429 Fahreddin er-Râzî, **Mefâtîhu'l-gayb,** V. V., s. 373.

430 Ebu Hayyân, **el-Bahrü'l-muhît,** C. I., s. 406.

431 Seyfüddin Ebü'l-Hasen Ali b. Ebî Ali b. Muhammed Âmidî, **el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm,** C. IV., Kahire, 1967, s. 122-123.

ğer bazılarının ise, onun, kendinden önce gelen bütün peygamberlerin (ayırım yapmaksızın) şeraitleri ile amel ettiğini söylediklerini nakleder. Ayrıca, mağarada iken yaptığı ibadetin, tefekkürden ibaret olduğunu, bu şekilde inzivaya çekilerek yapılan tefekküre "tahannüs" veya "tahannüf" dendiğini bildirir[432]. İbn Kesîr ise bu hususta çeşitli rivayetleri naklettikten sonra, kendine göre en doğru olanın, Hz. Muhammed'in, kendince hak bulduğu şeriat üzerine ibadet etmiş olduğu görüşü olabileceğini söyler[433]. Hasan İbrahim, Hz. Muhammed'in, vahiy gelmeye başlamadan önce, uzun bir süre hiçbir şeriate tabi olmadan, tek başına kaldığını ve tefekkür ettiğini bildiriyor[434]. Kur'an-ı Kerim'de İbrahim ve İsmail'in namaz, zekât, hac, kurban gibi ibadetleri yaptıkları açıkça bildirilmektedir[435]. Ancak bu ibadetlerin, İslâm öncesi dönemlerde sadece İbrahim ve İsmail (A.S.) tarafından yapıldığını düşünmemek lazımdır. Mesela Kur'an-ı Kerim'de İsa'nın[436], Musa'nın[437], Lokman'ın[438], Şuayb'in[439], namazla alakalarına dair ayetler mevcuttur. Kur'an-ı Kerim'in ifadesine göre, namaz, oruç ve zekât, sadece Hz. Muhammed'e veya Hz. İbrahim'e ait değil, bütün peygamberlerin ortak olarak ifa ettikleri bir ibadettir. Binaenaleyh İslâmiyet'in, namazı, orucu ve haccı sadece İbrahim'in şeraitinden al-

432 Bedrüddin Ebî Muhammed Mahmud b. Ahmed el-Aynî, **Umdetü'l-karî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî,** C. I., İst., (H.) 1308, s. 7258; Ali Himmet Berki, Osman Keskioğlu, **Hatemü'l-Enbiya Hz. Muhammed ve Hayatı,** Ankara, 1966, s. 49.

433 İbn Kesîr, **Tefsîrü'l-Kur'ani'l-azîm,** C. IV., s. 500-502.

434 Hasan İrahim Hasan, **Târîhu'l-İslâm,** C. I., Kahire, 1964, s. 78

435 **Kur'an-ı Kerim,** Meryem, 55; Bakara, 124; Hac, 26, 27.

436 **Kur'an-ı Kerim,** Meryem, 30.

437 **Kur'an-ı Kerim,** Bakara, 83.

438 **Kur'an-ı Kerim,** Lokman, 17.

439 **Kur'an-ı Kerim,** Hud, 87.

dığını söylemek mümkün değildir. Mesela; bir hadis-i şerifte Hz. Muhammed, Nuh (A.S.)'un Ramazan ve Kurban Bayramı hariç bütün yılı oruç tutarak geçirdiğini, İbrahim (A.S.)'in de her ayın üç gününde oruç tuttuğunu beyan etmektedir[440]. Yine Buhârî'nin, Hz. Aişe'den rivayet ettiği bir hadis-i şerifte Hz. Muhammed'in, Aşure günü oruç tuttuğu ve ashabına bu günde oruç tutmayı emrettiği, ancak Ramazan ayında oruç tutmak farz kılındıktan sonra, Aşure orucunu serbest bıraktığı haber verilmektedir[441].

İslâmiyet'in iman ve ibadet esasları incelenince, bunların, Hz. İbrahim'in Haniflik dininin iman ve ibadet esaslarına fevkalade benzediği görülür. Ancak bu durum, İslâmiyet'in bu esasları tamamen Haniflikten aldığı şeklinde yorumlanmalıdır. Gerek Hz. Muhammed'e vahiy gelmeden önce olsun gerekse vahiy geldikten sonra olsun, o, kendinden önceki peygamberlerden sadece biri ile değil, hepsi ile irtibatlıdır. Bunun en açık delili, "O, dinden Nuh'a tavsiye ettiğini, sana vahyettiğini, İbrahim'e, Musa'ya ve İsa'ya tavsiye ettiğini, size şeriat yaptı"[442] ayetidir. Bu ayetten açıkça anlaşıldığına göre, İslâm, sadece İbrahim'e değil; Nuh'a, Musa'ya, İsa'ya ve diğer bütün peygamberlere vahyedilenleri içine almaktadır. İslâm'daki oruç ibadeti, özellikle Hz. Nuh'a ve onun tufan sonrası orucuna bağlanmaktadır. A'la suresindeki "Temizlenen, Rabbinin adını anıp namaz kılan saadete erişecektir. Ama siz dünya hayatını tercih ediyorsunuz. Oysa ahiret daha iyi ve daha bakidir. Şüphesiz bu hükümler ilk sahifelerde, İbrahim ve Musa'nın, sahifelerinde de

440 İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye,** C. I., s. 118.
441 Buhârî, **Sahîh-i Buhârî,** C. II., s. 226.
442 **Kur'an-ı Kerim,** Şûra, 13.

vardır[443]" ayetleri aynı hükümlerin, sadece İbrahim'de değil, aynı zamanda Musa'da da mevcut olduğunu açıklamak suretiyle, İslâmiyet'in sadece Hanifliğe dayanmadığını, Âdem (A.S.)'den itibaren, bütün peygamberlere gelen hükümlere dayandığını ispat etmektedir. "Peygamber ve ona inananlar, ona Rabbinden indirilene inandı, hepsi Allah'a, meleklerine, kitaplarına peygamberlerine inandı ve şöyle dediler: 'Peygamberleri arasından hiçbirini ayırt etmeyiz[444]" mealindeki ayet, İslâmiyet'in ve Hz. Muhammed'in bütün peygamberlerle irtibatını açıkça göstermektedir. İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre, Hz. Muhammed, bazı İslâmî hükümler için "Bunlar, İbrahim'in sahifelerinde böyle idi, Musa'nın sahifelerinde böyle idi[445]" demek sureti ile, kendinden önceki peygamberlere irtibatını ortaya koymakta idi.

Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şerifler başta olmak üzere, bütün İslâm kaynakları İbrahim'in dinine **Haniflik** ismini vermekte ve o dinin iman ve ibadet esaslarını bize bildirmektedir. İbrahim'in; babası ve kavmini, aklî deliller göstererek putlara tapmaktan vazgeçirmeye çalışması ve akıl yürütme yolu ile kâinatı yaratan Allah'ın varlığını ve birliğini ispat etmesi, Kur'an-ı Kerim'de birçok yerde örnek olarak gösterilmektedir. Kâbe'nin inşası, hac ibadeti, özellikle kurban olayı, İslâmiyet'in (diğer peygamberlere vahyedilenlerle alakasının bulunmasına rağmen) İbrahim'in **Haniflik** inancı ile diğerlerinden biraz daha fazla irtibatlı olduğu intibaını doğurmaktadır. Hanifliğin iman ve ibadet esaslarını açıklarken göreceğimiz gibi, bu dinde namaz, hac, kurban, motif olarak aynen İslâmiyet'teki gibi-

443 **Kur'an-ı Kerim,** A'la, 14-19.
444 **Kur'an-ı Kerim,** Bakara, 285.
445 İbn Kesîr, **Tefsîrü'l-Kur'ani'l-azîm,** C. IV, s. 50.

dir. İslâmiyet'te nasıl Cebrail gelerek Hz. Muhammed'e günlük beş vakit namazı tarif etmişse, aynı şekilde Hz. İbrahim'e de tarif etmiştir. İslâmiyet'teki mirac olayı aynen **İbrahim'in Vahyi** isimli kitapta da mevcuttur. Son Haniflerin durumuna bakarak **Hanifliğin** bir din olmadığını söylemek doğru değildir. Son hâlleri ile Hanifler bir dinî cemaat teşkil etmiyor olabilirler. Ancak İbrahim, bir din tebliğ etmiştir. Başta Kur'an olmak üzere bütün İslâm kaynakları onun dinine **Haniflik** adını vermektedir. Bu isim, İslâm öncesi dönemde Araplar tarafından da bilinmektedir. "Hanif" kelimesinin bir din adını belirtmediğini, sadece bir alem olduğunu ve müşrikliğin zıddı anlamında kullanıldığını[446] söylemek, İslâmî kaynaklara ters düşmektedir. Çünkü bugün, elde mevcut olan dinler tarihi eserlerinde, athe karakterli tanrıtanımaz bazı sistemler bile din kabul edilmekte, hatta komünizm bile "dinsizlik dini" olarak takdim edilmekte iken, Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an'da monoteistlerin önderi olarak takdim edilen Hz. İbrahim'in, namaz, oruç, hac, kurban, sünnet gibi ibadet esaslarına sahip olduğu ve "millete İbrahime hanifen" tabiri ile de Kur'an tarafından bu sistemin **Haniflik** adı ile isimlendirildiği görüldüğüne göre, bu inancın haydi haydi din olması gerekir. Sağlam bir tevhid inancına sahip olan **Haniflik** inancının, ibadet yönü ile İslâmiyet'e büyük nispette benzediğini de göreceğiz.

D - HANİFLİKTE İNANÇ ESASLARI

İbrahim (A.S.) gerek Kur'an-ı Kerim'de gerekse Kitab-ı Mukaddes'te muvahhitlerin başkanı olarak takdim edil-

446 İsmail Cerrahoğlu, "Kur'an-ı Kerim ve Hanifler", **A.Ü.İ.F.D.**, C. XI., Ank. 1964, s. 84-92.

mektedir. Bu bakımdan Haniflik dininde tek yaratıcı fikrinin mevcut olması kesindir. Bütün kâinatı yaratan bir Allah vardır. Allah (C.C.), mutlak kudret sahibidir. Her şeyi yarattığı gibi yaşatan, yol gösteren, yediren, içiren, hastalanıldığında şifa veren, öldüren ve ölümden sonra tekrar diriltecek olan O'dur[447]. Yani O, mutlak kudreti ile her şeyi yaratmakta ve yönetmektedir, ortağı ve benzeri yoktur. İslâmiyet'te olduğu gibi Allah'ın ilim (bilme), semi (işitme), basar (görme), kelâm (konuşma) ve benzeri sıfatları vardır[448]. İbrahim kıssalarının Kur'an-ı Kerim'de çok dikkat çeken bir yanı, bu kıssalarda hep aklî delillere başvurulmasıdır. Gerek yıldız, ay ve güneşin ilâh olamayacaklarının izah edilmesinde gerekse putların ne bir fayda ve ne de bir zarar veremeyen varlıklar olarak, ilâh olamayacaklarının açıklanmasında tamamen akılcı bir yol tutulmuş, çok sağlam bir mantık silsilesi takip edilerek Allah'ın birliği ispat edilmiştir[449]. İbrahim (A.S.) kendisini Allah'ın varlığını ve birliğini tebliğe memur saymış, bu yolda kavmi ile mücadeleler yapmıştır.

Yahudi rivayetlerinde, İbrahim'in dört yolun kesiştiği bir yere ev yapıp gelen geçen yolculara ziyafet verdiği, bu ziyafet sonunda kendisine teşekkür edildiğinde, kendisine değil Allah'a teşekkür etmeleri gerektiğini bildirdiğini, onun, bu yolla güzel sözler söyleyerek, iyi davranarak insanları hakka davet ettiği haber verilmektedir[450]. Kur'an-ı Kerim'de takdim edilen İbrahim (A.S.), öylesine akılcıdır ki o, bir defasında "Yarabbi ölüleri nasıl diriltirsin bana

447 **Kur'an-ı Kerim,** Şuara, 78-81.
448 **Kur'an-ı Kerim,** Bakara, 127; Âlûsî, **Bülûgu'l-ereb**, C. II., s. 194.
449 **Kur'an-ı Kerim,** En'am, 74-81; Saffat, 85-99; Enbiya, 65-68 Al-i İmran, 258.
450 Kaufman Kohler, "Abraham", **J.E.**, V. I. p. 86.

göster" diye Allah'a sormuş, Allah ona, "Yoksa inanmadın mı?" diye sorunca o, "Hayır, inandım ama kalbim mutmain olsun (kuvvet bulsun) diye soruyorum" şeklinde cevap vermiş, bunun üzerine Allah (C.C.) ona dört kuş alıp kesmesini, kuşların parçalarını dağlara koymasını, sonra tekrar geri çağırmasını, bu çağırıştan sonra onların tekrar kuş hâline dönerek ona geleceklerini bildirmiştir[451].

Haniflikte Allah'a iman vardır. Melek ve Şeytan inancı da vardır. Çünkü Kur'an-ı Kerim, Lut'un kavmine giden meleklerin İbrahim'e uğradıklarını ve ona misafir olduklarını haber verdiği gibi[452] İbrahim'in babasını ikna etmek üzere "Babacığım şeytana tapma, çünkü şeytan Rahman'a isyan etmişti[453]" dediğini nakletmektedir. Hristiyan ve Yahudilerce apokrif (sahte) sayılan **İbrahim'in Vahyi** isimli eserde şeytanın adı Azazil olarak geçmektedir. Yine bu eserde İbrahim'in miracı esnasında meleğin ona bir dua öğrettiği, bu dua sayesinde İbrahim'in güç bulduğu zikredilmektedir[454]. Ayrıca Midraş rivayetlerde İbrahim (A.S.) ile mücadele eden şeytandan "Mastemah" olarak bahsedilmektedir[455]. İslâm tarihi kaynaklarında İbrahim'in, gerek oğlu İsmail'i kurban edişi ve gerekse haccı esnasında şeytanla karşılaştığı, onunla mücadele ederek onu taşladığı açık bir şekilde nakledilmektedir[456].

Haniflik dininde "Kitaplara iman" esasının var olduğunu gene Kur'an-ı Kerim'den anlamaktayız. Çünkü Kur'an-ı Kerim'de iki yerde İbrahim'e verilen sahifelerden bahsedildiği gibi[457] onun ailesine kitap ve hikmetin

451 **Kur'an-ı Kerim,** Al-i İmran, 260.
452 **Kur'an-ı Kerim,** Hûd, 69-76.
453 **Kur'an-ı Kerim,** Meryem, 44.
454 Moses Buttenwieser, "Abraham, Apocalypse of", **U.J.E.**, V. I, p. 38.
455 K. Kohler, **a.g.e.,** s. 86.
456 Taberî, **Tarih,** C. I., s. 273.
457 **Kur'an-ı Kerim,** Necm, 36-37, A la, 19.

verildiği de bildirilmektedir[458]. Şüphesiz bu kitap inancına bağlı olarak Haniflik dininde peygamberlere iman esası da mevcuttur.

Şehristanî, Haniflik dini ile Sabiîliğin temelde ayrıldıkları noktanın Peygamberlik müessesesi olduğunu, Sabiîlerin Allah'ın varlığına inandıkları hâlde, Allah'ın emirlerini ve yasaklarını insanlara bir insanın getiremeyeceğine, onu ancak ruhanî varlıkların getirebileceğine inandıklarını nakleder. Şehristanî'nin verdiği bilgiye göre Haniflik inancı bu noktada Sabiîliğe muhalefet etmekte, Allah'ın emir ve yasaklarını insanlara yine bir insanın bildirmesi gerektiğini, başka türlü sağlıklı bir şekilde bu emir ve yasakların insanlara ulaşamayacağını savunmaktadır[459]. Yani Haniflik temel olarak Peygamberlik müessesesinin varlığını kabul ederken, Sabiîlik bu müesseseyi inkâr etmektedir. İbn Meymûn'un verdiği bilgiye göre Sabiîler, Âdem'in dışında Şit, İdris ve Nuh (A.S.) gibi peygamberlerin yanlış yolda olduklarına inanmakta ve Âdem (A.S.)'in ay'a ibadet etmeyi emrettiğini söylemektedirler[460].

Haniflik dininin tebliğcisi olan ilk peygamber şüphesiz İbrahim (A.S.)'dir. Başta İsmail ve İshak (A.S.) olmak üzere İbrahim (A.S.)'den sonra, Musa'ya kadar gelen bütün peygamberler, İbrahim'e gelen hükümlerle amel etmiş olmalıdırlar. Şehristanî, İbrahim'in davetinin mevziî olmayıp umumî olduğunu, o zamana kadar onun daveti gibi yaygın bir davetin vaki olmadığını ifade ettikten sonra, Hicaz, Filistin, Harran ve Sümer ülkesinin yanı sıra onun davetinin bütün Acem ülkelerine yayıldığını, bütün Acem me-

458 **Kur'an-ı Kerim,** Nisa, 54.
459 Şehristanî, **el-Milel ve'n-nihal,** C. II., s. 1 ve devamı.
460 İbn Meymûn, **Delâletü'l-hâirîn,** s. 585.

liklerinin ve halkının İbrahim'in yaşadığı sırada Haniflik dinini benimsediklerini söyler[461]. Kur'an-ı Kerim'de ismi geçen Zülkarneyn, bir kısım tefsir kitaplarında zikredildiğine göre Himyerli bir melik olup İbrahim (A.S.) zamanında yaşamıştır. Kendisi peygamber olmayıp İbrahim'in ordu komutanıdır. Kâbe'nin inşası esnasında ona yardım etmiştir. Kur'an-ı Kerim'de bildirildiğine göre Zülkarneyn, doğuya ve batıya en uzak noktalara kadar seyahat etmiş ve Ye'cüc ve Me'cûc'e karşı, iman etmelerine mukabil, doğuda bir kavme yardım etmiştir[462]. Bu rivayetin doğruluğunu kabul edersek, İbrahim'in inancının yani **Hanifliğin** cihanşümul bir inanç olarak dünyanın her tarafına yayılmış olduğu gerçeğine ulaşırız.

Hikmet Tanyu, İslâm öncesi dönemlerde Türklerde görülen "Gök Tanrı inancı" (Yüce Tanrı)'nın, İbrahim (A.S.)'in Haniflik inancına fevkalade benzediğini söylemektedir[463]. Zülkarneyn'i, İbrahim'in ordu komutanı kabul edersek, onun İbrahim'in **Haniflik** inancını dünyanın her tarafına, İran'a, Türkistan'a, Çin'e, Hindistan'a, Afrika'ya, Avrupa'ya götürmüş olması tabii olur. Bu yüzden dünyanın pek çok yerindeki dinlerde **Hanifliğin** izlerini görmek kabil olur. Dolayısıyla Türklerin İslâm öncesi inançlarında da Haniflikten birtakım prensipler var olabilir veya zamanında Türkler, İranlılar vb. kavimler arasında bu inanç yayılmış olabilir. Belirttiğimiz bu hususun, net ifadelerle bir delilinin mevcut olduğunu söyleyemeyiz. Ancak, İslâm öncesi Türklerde mevcut olan "Gök Tanrı inancı"nın prensipleri **Hanifliğin** prensipleriyle karşılaştırıldığında, iki inanç arasında çok büyük

461 Şehristanî, **el-Milel,** C. I., s. 559-571.
462 **Kur'an-ı Kerim,** Kehf, 82-96; İbn Kesîr, **el-Bidâye,** C. II, s. 102.
463 Hikmet Tanyu, **Türklerin Dinî Tarihçesi,** s. 14.

bir benzerliğin var olduğu açıkça görülür ki bunu tesadüf olarak izah etmek mümkün değildir.

Kitab-ı Mukaddes'te, İbrahim'in Filistin'i İshak'a, Hicaz'ı İsmail'e bıraktığı, Ketura'dan olan çocuklarına ise bazı hediyeler vererek onları şarka gönderdiği belirtilmektedir[464]. Bu çocukların da doğuda babalarının inancını yaymaları gayet tabiidir. Hele İbn Sa'd'ın **Tabakat'ı**nda (daha önce belirttiğimiz) bu konu ile ilgili olarak verdiği bilgi, bu kanaatimizi oldukça kuvvetlendirmektedir. Çünkü o, İbrahim'in çocuklarının Horasan'a gittiklerini, Hazar Türkleri ile karşılaştıklarını, İbrahim'in oğullarının babalarından öğrendiklerini onlara söyledikleri zaman Horasanlıların ve Hazarların, bu sözleri bir insanın değil, bir meleğin söyleyebileceğini ifade ettiklerini söyler ki, bu ifadelerde bazı tarih tutarsızlıkları (Mesela Hazarların o tarihlerde tarih sahnesine çıkmamış olmaları gibi) akla gelse bile, bir yanda Kur'an-ı Kerim'deki Zülkarneyn'in, doğuya giderek oradakilere Allah'ın birliğini öğretmesi, Kitab-ı Mukaddes'te İbrahim'in çocuklarının doğuya gittiklerinin zikredilmesi, buna paralel olarak İbn Sa'd'da İbrahim'in oğullarının Horasan'da Türklerle karşılaştıklarının belirtilmesi, Şehristanî'nin de İbrahim'in davetinin umumi olup bütün Acem ülkelerine yayılmış olduğunu ifade etmesi, son olarak da Haniflikle eski Türk dini arasında görülen fevkalade benzerlik, bu iki din arasında bir irtibatın bulunabileceğini ortaya koyar.

Haniflikte melek, kitap ve peygamber inancı ile birlikte ahiret, cennet, cehennem, hesap ve kitap inançları da vardır[465].

464 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XXV, 6.
465 **Kur'an-ı Kerim,** Şuara, 82-87; İbrahim, 41.

Görüldüğü gibi Hanifliğin inanç esasları ile İslâmiyet'in inanç esasları arasında bir fark yoktur. Ancak daha önce belirttiğimiz gibi bu benzerlik, sadece İbrahim'in inancı ile İslâmiyet arasında değil, bütün peygamberlerin inançları arasında mevcuttur, farklılık sadece ibadet hükümlerindedir.

E - HANİFLİKTE İBADET ESASLARI

İslâmî inanca göre Haniflik, İbrahim (A.S.)'in tebliğ ile memur olduğu dinin adıdır. Son Haniflerin durumuna bakarak Hanifliğin sadece aklî hükümlere dayandığını, ibadet vb. hükümlere sahip olmadığını söylemek yanlıştır. Çünkü Kur'an-ı Kerim, açık açık İbrahim ve İsmail'in namaz, zekât ve diğer ibadetleri yaptığını bize haber vermektedir[466]. İbadet hükümleri bakımından bir din için en gerekli olan şey, ibadethanedir. Bu ibadethanelerde yapılan ibadetler, o din ile ilgili olarak yapılan ayinler ve merasimler, onun ibadet yönünü teşkil ederler. Biraz sonra bütün ayrıntılarıyla göreceğimiz gibi, Kâbe'nin banisi İbrahim (A.S.)'dir. Kâbe, bu dinin mabedidir. Hem de Kur'an-ı Kerim'de yeryüzünde inşa edilen ilk mabed olarak bildirilen bir binadır[467]. Kâbe'nin inşaatı bittikten sonra, Kur'an-ı Kerim'in beyanına göre, Allah (C.C.) İbrahim'e, insanları hacca çağırmasını emretmiştir. Hac bir ibadettir. Toplu olarak icra edilmesi bakımından sosyologların üzerinde durdukları dinî bir merasim olarak değerlendirilebilir. Kurban, bu dinin temel prensiplerinden birini teşkil eder. Sünnet de keza bu dinin temel esaslarından biridir. Bazı Batılı araştır-

466 **Kur'an-ı Kerim,** Meryem, 55.
467 **Kur'an-ı Kerim,** Al-i İmran, 96.

macılar, İslâmiyet'in başlangıçta fazla bir dinî hükme sahip olmadığını[468], sonraları birçok hükmü kendinden önceki dinlerden elde ettiğini söylerler. Yine bazı Batılı araştırmacılar, Yahudiliğin başlangıçta ahiret, cennet ve cehennem inançlarına sahip olmadığını, bu inançların Zerdüştlükten Yahudiliğe girdiğini iddia etmektedirler[469]. Goldziher ve Brockelmann ise, İslâmiyet'in namaz ibadetini Zerdüştlükten aldığını, böylece İslâmiyet'in Zerdüştlükten de istifade ettiğini iddia etmektedirler[470]. Şehristanî, Zerdüştlük (Mecusîlik) hakkında şunları söylemektedir. "İbrahim'in sahifeleri, içinde ilmî ve amelî hükümler bulunması ve Allah tarafından gönderilmesi bakımından kitap hükmünde iken, daha sonraları Mecusîler, bu sahifelerde birtakım tahrifat yapmışlar ve bu yüzden Allah (C.C.), bu sahifelerin hükümlerini kaldırmıştır. Bu bakımdan Mecusîlerle ticaret akdi caizdir. Fakat kestikleri yenmez, kadınları ile evlenilmez[471]." Görüldüğü gibi Mecusîlik, yani Zerdüştlük, Şehristanî tarafından Haniflikten bir sapma olarak takdim ediliyor ki, Zerdüşt'ün yaşadığı çağı (M.Ö. V. asır), İbrahim'in yaşadığı çağ ile (M.Ö. XX. asır) mukayese edersek, İbrahim'in Zerdüşt'ten çok önce yaşadığını anlarız. Yani, Zerdüştlük Haniflikten sonra ortaya çıkmıştır. Şehristanî ayrıca, İbrahim'in Haniflik inancının, bütün Acem melikleri ve halkı tarafından kabul edildiğini de söylemektedir[472]. Bu durumda Zerdüştlüğe, Haniflik dininden birçok şeyin girmiş olması kaçınılmazdır. Zerdüştlükte görülen günde beş vakit namaz, oruç ve zekât gibi ibadetler Haniflikte

468 A. S. Triton, **Müslim Theology,** London, 1947, p. 9.
469 Ahmed Şelebî, **Mukarenetü'l-edyan,** C. I., Kahire, 1964, s. 172-174.
470 I. Goldziher, "Islam", **J.E.,** V. VI, p. 651-659.
471 Şehristanî, **el-Milel,** C. I., s. 555.
472 Şehristanî, **a.g.e.,** s. 759 ve devamı.

de vardır. Haniflik, Zerdüştlüğün ortaya çıktığı İran'da bu dinden önce var olduğuna göre, namaz, oruç ve zekât gibi ibadetler, Zerdüştlüğün kendine ait orijinal ibadetleri olmayıp bunları Haniflikten almış olması gerekir. Böyle olunca Goldziher'in söylediği şey anlamını yitirmektedir. Yani İslâmiyet beş vakit namazı Zerdüştlükten değil, aksine Zerdüştlük bunu Haniflikten almıştır. İslâmiyet'in, namazı Haniflik'ten almış olması hususuna bizim bir itirazımız yoktur. Ancak buna ilaveten şunu söyleriz. İbrahim'den önceki peygamberlerde de namaz ve benzeri temel ibadet hükümleri olmalıdır[473].

Hz. İbrahim'in, Nemrud'un ülkesinde tebliğe başladığı inançla, Kâbe'yi inşa ettikten sonra Arapları davet ettiği inanç arasında bir fark mevcut değildir. İslâmî inanca göre İshak, Yakub, Yakub'un oğulları ve diğer bütün peygamberlerin tebliğ ettiği inançlar, temel hükümleri bakımından birbirinden farklı değildir.

1 - Hac

Haniflik dininde beliren en önemli unsur, Kâbe ve Hac ibadetidir. Kâbe'nin inşası konusuna daha önce temas ettik. Kur'an-ı Kerim'de İbrahim'in birtakım kelimelerle imtihan edilmesi ile maksadın, haccın menasiki olduğu birçok müfessir tarafından rivayet edilmektedir[474]. Kâbe'nin inşasını müteakip Allah (C.C.), İbrahim'e insanları hacca çağırmasını emretmişti[475]. İbrahim (A.S.), "İnsanları nacıl hacca çağırayım Yarabbi?" diye sormuş, Allah da "Ey insanlar, Rabbinize icabet edin" diye onlara seslen buyurmuştur. İbrahim de dağa koşarak Allah'ın

473 İbn İshak, **Sîre,** s. 73.
474 Reşid Rıza, **Menar,** C. I., s. 453.
475 **Kur'an-ı Kerim,** Hac, 27.

emrettiği şekilde insanları hacca çağırdı, doğuya, batıya, Şam'a ve Yemen tarafına yönelerek yaptığı çağrılara, "lebbeyk Allahümme lebbeyk" diyerek insanlar cevap verdiler ve toplanarak onunla birlikte hac görevini ifa ettiler[476]. Taberî'de bu çağrı şu şekilde nakledilmektedir: Allah İbrahim'e insanları hacca çağırmasını emredince İbrahim, sesini insanlara nasıl duyurabileceğini sormuş, Allah "Sen çağır, sesini duyurmak benim işimdir" diye buyurunca İbrahim (A.S.), "Ey insanlar, Beyt-i Atik'i ziyaret üzerinize farz kılınmıştır" diyerek insanlara seslenmiştir[477]. Mücahid'den rivayet edildiğine göre ise İbrahim, "Yarabbi insanları nasıl çağırayım?" diye sorunca, Allah ona "Ey İbrahim! Lebbeyk Allahümme Lebbeyk de" diye emretmiştir[478]. İslâm tarihi kaynaklarının verdiği bilgiye göre İbrahim ve İsmail, dört bir taraftan gelen halk ile birlikte tevriye günü Mina'ya geldiler ve cemaat hâlinde öğle, ikindi, akşam ve yatsı namazlarını kıldılar. Geceyi orada geçirdikten sonra, sabah namazını kıldılar ve erkenden Arafat'a çıktılar. Orada bir süre kaldıktan sonra, öğle ile ikindi namazını birleştirerek kıldılar. Güneşin batmasından sonra Müzdelife'ye geldiler ve orada akşam ve yatsı namazını birleştirerek kıldılar. Geceyi orada geçirdikten sonra sabah namazını kıldılar ve vakfe yaptılar. Havanın iyice ağarmasından sonra İbrahim, yanındakilere ne yapılacağını göstererek haccın bütün görevlerini ifa etti. Büyük taşlamadan sonra Mina'da onlara kurban kesilecek yeri gösterdi ve kurbanını keserek tıraş oldu. O, Mina'dan ayrıldıktan sonra tavafın nasıl yapılacağını göstererek yeniden Mina'ya döndü, taşlamaları yaparak

476 İbn İshak, **Sîre,** s. 72-73.
477 Taberî, **Tarih,** C. I., s. 260.
478 Taberî, **a.g.e.,** s. 261.

hac görevini bitirdi. İbrahim, oğlu İsmail'e haccın nasıl yapılacağını gösterdikten sonra, insanları hacca çağırma ve bu görevi ifa hususunda ona izin vermiştir.

Sahîh-i Müslim'in rivayetine göre, Hz. İbrahim, Mekke'yi haram şehir kılmış, Hz. Muhammed de aynı şekilde Medine'yi haram şehir kılmıştır[479].

Mümkün olduğu kadar özetleyerek vermeye çalıştığımız, İbrahim'in insanları hacca çağırması ve bu görevi yerine getirmesi olayı ile İslâmiyet'in hac farizası arasında hemen hemen hiçbir fark yoktur. İbn İshak, İbn Hişam, Taberî, vb. tarihçilerde zikredilen bu hac olayı, Hadis kitaplarında da yer almaktadır. İbrahim'in Kâbe'yi inşası ve haccetmesi hakkında Yahudi ve Hristiyan kaynaklarda hiçbir bilgi yoktur. Bazı müsteşrikler, İslâmiyet'in hac ibadetini, Cahiliye çağı Arap âdetlerine bağlamaya gayret gösteriyorlar. Çünkü onu başka hiçbir dine ve cemaate bağlamak mümkün değildir. Ancak cahiliye çağında bu tertip ve düzende bir hac ibadetinin varlığını da ispat edemiyorlar. Cahiliye döneminde sadece Kâbe'yi ziyaret ve içindeki putları ululama şeklinde bir merasim olabilir. Fakat İslâmiyet'in tertip ve düzenine uygun bir merasimin varlığını hiçbir kaynakta göremiyoruz. Cahiliye çağında, o hâli ile Mekkeli müşrikler tarafından icra edilen o merasimin bile, İbrahim ve İsmail'den intikal etmiş olması gerekir. İslâm tarihi kaynaklarının verdiği bilgiye göre, İbrahim'in haccı ile Hz. Muhammed'in haccı arasında büyük bir benzerlik vardır. Fakat hac ibadetinin İbrahim'le başlamayıp ondan önceki dönemlerde bu ibadetin var olduğu, Nuh'un da Kâbe'yi tavaf ettiği bazı kaynaklar tarafından bildirilmektedir[480].

479 Kurtubî, **el-Cami' li-ahkâmi'l-Kur'an,** C. II, s. 118.
480 İbn İshak, **Sîre,** s. 73.

2 - Kurban

Oğlunu kurban etme olayı, Kur'an-ı Kerim'de İbrahim için bir imtihan olarak zikredilmekte, buna karşılık onun, Allah tarafından mükâfatlandırıldığı, oğluna bedel olarak bir koçun kendisine gönderildiği bildirilmektedir[481]. Bu olaydan sonra İbrahim, oğlu yerine koçu kurban etmiş ve hayvan kurbanı, onun dininin bir ibadeti hâline gelmiştir. Aslında kurban ibadeti de İbrahim ile başlamış bir ibadet değildir. L. Woolley, Ur şehrinde çıkan belgelerden, İbrahim'den önce, Sümerler arasında kurban ibadetinin var olduğunu ve Nuh'un (Utanapiştim) da kurban kestiğine dair belgelere rastlandığını söylemekte, hatta Nuh'un kurban kesme yerleri (mezbah) yaparak sadece hayvanları ve kuşları kurban ettiğini, bilhassa tufandan kurtulup yere ayak bastığı sırada, onun kurban kestiğini ifade etmektedir. Woolley'e göre Nuh'un inancı ile kurban kültürü birbirine bağlı olup kurban onun inancının bir parçasıdır[482]. İbrahim'den önce ve İbrahim zamanında Ur şehrinde insanlara bedel olarak kuzu kurban edildiği, kazılardan elde edilen belgelerde mevcuttur[483]. Aynı yazarın bildirdiğine göre Sümerlerde kurban, aile reisi tarafından kesilmekteydi[484].

M.Ö. 3000'li yıllarda Hindistan ve çevresinde görülen insanın kendini öldürmesi olayını, insan kurbanı şeklinde yorumlamamak gerektiğini söyleyen Woolley, İbrahim zamanında Filistin'de insan kurbanının çok yaygın olduğunu, Filistinlilerin ilk doğan çocuklarını tanrılarına kurban ettiklerini, İbrahim'in de o kabilelerde gördüğü bu

481 **Kur'an-ı Kerim,** Saffat, 106-107.
482 L. Woolley, **Abraham,** p. 114.
483 L. Woolley, **a.g.e.,** s. 117.
484 L. Woolley, **a.g.e.,** s. 114.

âdeti yapmak için oğlunu kurban etmeye teşebbüs ettiğini, Tanrı'nın ikazı ile oğlu yerine koç kurban ederek insan yerine hayvan kurban etme geleneğini yerleştirdiğini ifade ediyor[485]. Woolley'in son ifadesinden, İbrahim'in ilk oğlunu, yani İsmail'i kurban etmek istediğini açıkça anlıyoruz. Aynı ifadeler Tevrat'ta da mevcut olduğu gibi[486], diğer kaynaklarda dahi Yahudilerin, Mısır'da oturdukları sırada ilk çocuklarını Tanrı'ya kurban ettikleri ve semitik dinlerde insan kurbanının mevcut olduğu bildirilmektedir[487].

İbrahim'in oğlu, İsmail'i niçin kurban etmek istediği konusunda, İslâmî kaynaklar bir noktada birleşmektedirler. Allah İbrahim'i imtihan etmek için, ondan oğlunu kurban etmesini, Allah sevgisi ile evlat sevgisi arasında bir tercih yapmasını istemiş, İbrahim de Allah sevgisini evlat sevgisine tercih etmiştir. Yahudi kaynaklarda da aşağı yukarı bu görüş vardır. Ancak olaya başka açılardan da bakmak gerekiyor. Kurban ile emrolunduğu zaman en az seksen yaşlarında olan İbrahim, o sırada peygamberlik görevine de başlamış olmalıdır. Hak dinlerin hepsinde mal ve can emniyeti mevcuttur. Buna göre, suçsuz bir kimsenin, ibadet maksadı ile bile olsa kesilmesinin caiz olmadığını, bir peygamber şüphesiz bilmeliydi. Allah'ın bunu emretmesi acaba "mal ve can emniyeti" ilkesine aykırı değil miydi? sorusu akla gelebilir. Buna şöyle cevap verilebilir: Allah'ın verdiği o emir, gerçek bir emir değildi. O, sadece İbrahim'i tecrübe için bu emri vermişti. Hem onu imtihan etmiş hem de bu vesile ile insan kurbanının doğru olmadı-

485 L. Woolley, **a.g.e.,** s. 115-116.

486 **Kitab-ı Mukaddes,** Çıkış, XIII, 2, XXII, 29; Sayılar, III, 13, Hezekiel, XX, 26

487 Jules Soury, **Les Religions Les Arts La Civilization,** Paris 1877, p. 50-51.

ğını bildirmiştir. Çünkü o sıralarda hem Arabistan'da hem Filistin'de ve hem de Mısır'da ilk doğan çocukların kurban edilmesi oldukça yaygındı. Allah (C.C.), önce İbrahim'e ilk çocuğunu kurban etmesini emrediyor, arkasından çocuğunu kurban etmemesini, onun yerine koçu kesmesini bildiriyor. Bu davranışla, ilk çocuklarını tanrılara kurban eden insanlara bu hareketlerinden vazgeçmelerini, bunun yanlış olduğunu bildiriyor.

Yahudilere göre, kurban edilen İshak olup olay Filistin'de cereyan etmiştir. İslâmî inanca göre ise kurbanlık İsmail'dir ve olay Mekke'de cereyan etmiştir. Kur'an-ı Kerim'de bu hadiseye Saffat suresi 101-107. ayetlerde temas edilir. Ancak kimin kurban edildiği açık olarak belirtilmez. Bu yüzden, ashabdan bazı kimseler dahi, İshak'ın kurban edildiği şeklinde bir görüşe sahiptirler[488]. Muhammed Şakir'e göre, İslâm ulemasından, kurban edilenin İshak olduğunu söyleyenlerin ellerinde sağlam hiçbir delil yoktur. Ancak onlar ehl-i kitabın etkisi altında kalarak böyle söylemektedirler[489]. Daha önce temas ettiğimiz Tevrat ayetleri, kurban edilmek istenen çocuğun İsmail olduğu hususunu teyit ederler. Çünkü bu ayetlerde ilk çocuğun kurban edilmesi zikrediliyor. İshak ise ilk çocuk değil ikinci çocuktur. Öyleyse kurbanlık o değildir. Yine Tevrat'ta, "biricik tek oğlunu" kurban etmek şeklinde bir ifade vardır[490]. İshak biricik evlat olamaz, çünkü İsmail ondan büyüktür. Tek evlat, olsa olsa İsmail olabilir. İshak doğmadan önce o, biricik evlat idi ve Allah onun kurban edilmesini emretmişti[491].

488 Taberî, **Tarih,** C. I., s. 271.

489 Ahmed Muhammed Şakir, "İsmail", **Dairetü'l-Maarifi'l-İslâmiyye,** C. II, Tahran, 1933, s. 172.

490 **Kitab-ı Mukaddes**, Tekvin, XXVII, 2.

491 Muhammed Ferid Vecdî, "İbrahim", **Dairetü'l-Maarifi'l-İslâmiyye,** C. I., s. 28-29.

Aslında kurbana sebep olan olay üzerinde de durmak gerekir. İbrahim'in uzun bir süre çocuk sahibi olamaması üzerine, Allah'tan çocuk istemesi ve Allah'ın kendisine lütfettiği bu çocuğu aşırı derecede sevmesi yüzünden, Allah ona, çocuğunu kurban etmesini söyleyerek onu imtihan ediyor. Görüldüğü gibi bütün olay ilk çocuk İsmail üzerinde cereyan etmiştir. İbrahim, İsmail'i çok sevmektedir. Zira Sare, İsmail ve Hacer'in evden çıkarılmasını istediğinde İbrahim, Tevrat'ın beyanına göre çok öfkelenmiş, ancak Allah'ın emriyle onları evden çıkarmıştır[492]. Yani o, İsmail'i çok sevmekte, bu yüzden Allah onu deneyerek kendi sevgisinin evlat sevgisinden üstün olup olmadığını öğrenmek istemektedir.

Kur'an-ı Kerim'de, İsmail'in ismi kurban olayında açık olarak geçmemekle beraber, yine bu ayetlerde kurban edilenin İsmail olduğuna, en azından İshak olmadığına işaret vardır. Saffat suresi 113. ayette "Biz onu (yani kurban edileni) ve İshak'ı mübarek kıldık, ikisinin soyundan da iyiler ve açıktan açığa kendine yazık edenler vardır" buyurulmaktadır. Bu ayette geçen "aleyhi" kelimesindeki zamirin İbrahim'e raci olması mümkün değildir[493]. Çünkü ayetin daha sonraki kısmında "ve min zürriyetihima" (onların ikisinin zürriyetinden) ifadesi geçmektedir. İbrahim, İshak'ın babası olup İshak İbrahim'in zürriyetindendir. İkisinden ayrı zürriyetlerin gelmesi mümkün değildir. Böyle olunca oradaki zamirle kastedilen İbrahim olamaz. İshak da hemen zamirden sonra geldiğine göre, o zamirle kurban edilmek istenen evladın kastedildiği ve onun İshak olamayacağı açığa çıkar. İki zürriyetle de zaten Arapların

492 **Kitab-ı Mukaddes**, Tekvin, XV, 1-3; XXI, 8-12.
493 Abdülvehhab en-Neccar, **Kısasü'l-enbiya,** Mısır, Tarihsiz, s. 102.

ve Yahudilerin kastedildiği açıktır. Öyle ise bu zamirle, Arapların atası sayılan İsmail kastedilmiştir.

Kimin kurban edilmiş olduğu meselesine bağlı olarak, burada akla şöyle bir soru gelebilir: Acaba Kur'an-ı Kerim niçin açık açık kimin kurban edilmek istendiğini zikretmemiştir? Kur'an-ı Kerim'de Hz. Muhammed'in adı dahi sadece dört yerde geçmekte olup bu yerlerde onun hayatından hiç bahsedilmemektedir. Kur'an-ı Kerim'de Hz. Muhammed'in anne, baba ve dedelerinden hiç bahsedilmediği gibi, onun hayatının sevinçli ve üzüntülü hiçbir olayı da geçmez. O, en sevdiği insanların ölümünden sonra çok kederlenerek üzüntülü günler geçirdiği hâlde, bunlardan bir tanesi dahi Kur'an-ı Kerim'de mevcut değildir. Hz. Muhammed, İsmail'in Arapların atası olduğunu, Kâbe'nin inşasında bulunduğunu bildiği hâlde, onun hayatını şecere biçiminde hiçbir zaman vermemiş ve onu ilk plana çıkarmamıştır. Bunun böyle oluşunun sebebi, sadece vahiy ile izah edilebilir. Eğer Hz. Muhammed, Kur'an-ı Kerim'i kendi kafasından yazmış olsa idi, herhâlde bunu yapmak onun için bir problem olmazdı. Hiç değilse Medine döneminde bunu Kur'an'a dâhil ederdi. Böyle bir işin meydana gelmesinden, soysopa çok önem veren Araplar da çok memnun olurlardı.

Kurban edilmek istenenin kim olduğu hususunda Kur'an'da bir açıklama bulunmamakla beraber, hadis-i şeriflerde bu hususta bilgiler vardır. Sahabe-i Kiram'dan bir grup Hz. Muhammed'in yanında otururlarken, bir kişi gelip "Ey iki kurbanlığın oğlu! Allah'ın sana gönderdiklerinden bana anlat" demesi üzerine Hz. Muhammed gülmüş, kendisine bu kişinin, "iki kurbanlığın oğlu" sözü ile neyi kastettiği sorulunca, kendisinin iki babasının kur-

ban edilmek istendiğini, bunlardan birincisinin babası Abdullah olduğunu, dedesi Abdülmuttalib'in, Zemzem'i kazdırırken işini muvaffakiyetle bitirdiği takdirde çocuklarından birini kurban edeceğini va'dettiğini, işini kolaylıkla bitirince de çocukları arasında kura çektiğini, kuranın babası Abdullah'a çıktığını, babasının dayılarının ısrarı üzerine, onun yerine yüz deve kurban edilmek sureti ile babasının kurban edilmekten kurtulduğunu, ikinci kurbanlığın ise atası İsmail olduğunu, İbrahim'in, İsmail'i kurban etmeye teşebbüs ettiği sırada Allah'ın bir koç göndererek onu kurban edilmekten kurtardığını, binaenaleyh bu kişinin o sözle kastının Abdullah ve İsmail olduğunu söylemiştir[494]. Bu ve benzeri hadisi şeriflerde, İsmail'in kurban edilmek istenen çocuk olduğu haber verilmektedir. İbn İshak'tan nakledildiğine göre, Ömer b. Abdülaziz zamanında Şam'da bir Yahudi Müslüman olmuştu. Bu kişi Müslüman olmadan önce Yahudilerin âlimleri arasında yer almakta idi ve Yahudiliği çok iyi biliyordu. Ömer b. Abdülaziz ona, İbrahim'in hangi oğlunu kurban ettiğini sorunca o, İsmail'i kurban ettiğini, bunu Yahudilerin de bildiklerini, ancak Arapları kıskandıkları için bunu itiraf edemediklerini söylemiştir[495].

İbrahim'in Haniflik dininde hayvan kurbanı vardı, insan kurbanı yoktu. Fakat İbrahim ve İsmail'den bir süre sonra gerek Arapların ve gerekse Yahudilerin tekrar insan kurbanına döndüklerine dair deliller mevcuttur. Yahudiler Mısır'a gittikten bir süre sonra, orada gördükleri insan kurbanına tekrar avdet ettiler[496]. Araplar da İsmail'den sonra putperestliğe avdet edip çocuklarını

494 Taberî, **Tarih,** C. I., s. 264.
495 Taberî, **Tarih,** C. I., s. 270; Muhammed Rıza, **Muhammed,** s. 14-15.
496 J. Soury, **Les Religions Les Arts La Civilisation,** p. 51.

kurban etmeye başlamışlardı. Nitekim yukarda temas ettiğimiz gibi Hz. Muhammed'in dedesi Abdülmuttalip, Zemzem Kuyusu'nu kazdırırken, kazma işini kolaylıkla bitirebilirse çocuklarından birini kurban edeceğini nezretmiş, işini kolaylıkla bitirince de çocukları arasında kura yolu ile kurban kesilecek çocuğu tayin etmiş, çekilen kura Abdullah'a isabet etmiş, bunun üzerine Abdullah'ın dayıları araya girerek onun yerine deve kurban etmesini teklif etmişler, Abdülmuttalip teklifi kabul ederek bu defa on deve ile Abdullah arasında kura çekmiş, kura yine Abdullah'a çıkmış, develerin sayısı yüze yükselinceye kadar kura Abdullah'a çıkmış, sayı yüze ulaşınca bu defa kura develere çıkmıştır. Abdülmuttalip, bunun üzerine yüz deveyi, oğlu Abdullah'ın yerine kurban ederek çocuğunu kurban etmekten vazgeçmiştir[497]. Bu olaydan da anlıyoruz ki, cahiliye döneminde Araplar tekrar insan kurbanına dönmüşlerdir. Cahiliye döneminde gördüğümüz Arap âdetlerinden biri de kız çocuklarını diri diri toprağa gömmekti. Ancak İbrahim (A.S.)'in dini Haniflikte sabit kalan Araplar, kız çocuklarını toprağa gömmezlerdi[498].

İbrahim'in dini Haniflikteki hayvan kurbanı, insanın canına bedel olan bir kurbandı ve o dönemin insanları için, özellikle çocukları için can emniyeti sağlıyordu. Çünkü putperest inançlarda ferdin hayatının fazla önemi olmayıp fert kolayca toplum için feda edilebiliyordu.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki İbrahim'in kurbanı ile Hz. Muhammed'in kurbanı esas bakımdan birbirine benzemektedir. Ancak, kurban ibadeti ilk defa İbra-

497 Zemahşerî, **Keşşaf,** C. III., s. 308.
498 Hasan İbrahim Hasan, **Târîhu'l-İslâm,** C. I., s. 73.

him (A.S.) ile başlamış bir ibadet değildir. Ondan önceki peygamberler hayvan kurban etmişler, putperestler ise insan kurban etmişlerdir. Özellikle Nuh (A.S.)'un tebliğ ettiği dinde kurban ibadeti mevcuttu[499].

3 - Namaz

Kur'an-ı Kerim'de, İbrahim ile İsmail'in namaz kıldığına dair açık beyanlar vardır[500]. Bilhassa Bakara suresi 125. ayette "İbrahim'in yerinde bir namaz yeri edinin (orada namaz kılın). Biz İbrahim ve İsmail'e 'tavaf edenler, ibadete kapananlar, rükû ve secde edenler için evimi temizleyin' diye emretmiştik" şeklinde geçen ifadeden, İbrahim'in namazının sadece bir duadan ibaret olmadığını, onun namazında rükû ve secde gibi rükünlerin mevcut olduğunu anlıyoruz. Muhammed Abduh'a göre, bu ayetin başında geçen "namaz kılacak yer edinin" ifadesinden maksat, sadece namaz kılacak yer demek değildir. Musalla ile maksat, mabed, yani ibadethanedir. Ayette ifade edilen ibadetin içinde tavaf, Safa ile Merve arasında say', mescidde itikaf, rükû ve secde gibi unsurlar vardır. Bu durumdan, İbrahim ve ona tabi olanların, bu çeşit ibadetlerle memur oldukları anlaşılır. Ancak İbrahim ve ümmetinin bu ibadetleri şer'î şekilde nasıl yaptıklarına dair elde delil yoktur[501]. Abduh'un bu beyanından, Haniflik dininde bu ibadetlerin nasıl bir tertiple (mesela, günde kaç vakit namaz kılındığı gibi) icra edildiğinin bilinmediği anlamı çıkmaktadır. Ancak İbn İshak'ın rivayetine göre, İbrahim (A.S.), Kâbe'yi inşa ettikten sonra insanları hacca çağırdığı zaman, bir günde beş vakit namaz kılmış,

499 L. Woolley, **Abraham,** p. 114.
500 **Kur'an-ı Kerim,** Meryem, 37-40.
501 Reşid Rıza **Menar,** C. I., s. 454.

hatta bu namazların ifasında kendisine Cebrail rehberlik etmiştir. Yani namazın nasıl kılınacağını İbrahim'e öğretmiştir. Haccın erkânını, hac esnasında kesilen kurbanı, günlük beş vakit namazı, hatta hac farizasının ifası esnasında öğle ile ikindinin, akşam ile yatsının nasıl cem' edileceğini dahi İbrahim'e Cebrail öğretmiştir. Abdullah b. Ömer'den rivayet olunduğuna göre, Allah (C.C.), Hz. Muhammed'e "Hanif olarak İbrahim'in dinine tabi ol[502]" şeklinde hitap ederken bu hitapla kastedilen, yukarda zikredilen hususlarda İbrahim'in dinine tabi olmaktır[503].

Bakara suresi 125. ayette Allah'ın, İbrahim ve İsmail'e namaz ibadetine bağlı olarak Kâbe'yi temiz tutmalarını emrettiği bildirilmektedir. Kâbe'nin temizlenmesinden maksat, İbn Kesîr'e göre, oranın putlardan temizlenmesidir[504]. İbrahim ve İsmail'den başka diğer bazı peygamberlerin de namazla emrolunduklarının Kur'an-ı Kerim'de bildirildiğini daha önce belirtmiştik.

Haniflikte namaz ibadetine bağlı olarak temizlik de çok önemli idi. Hemen hemen bütün tefsir kitaplarında zikredilen, İbrahim'in insan vücudunda uyguladığı on temizlik vardır ki bunlar: 1 - Mazmaza (ağza su vermek), 2 - İstinşak (burna su vermek), 3 - Bıyıkları kısaltmak, 4 - Saçları taramak, 5 - Misvak ile ağzı ve dişleri temizlemek, 6 - Koltuk altlarını temizlemek, 7 - Kasıkları temizlemek, (tıraş etmek), 8 - Tırnakları kesmek, 9 - İstinca (abdest bozduktan sonra temizlenmek), 10 - Sünnet olmak[505].

Haniflikte temizlik cümlesinden olmak üzere, cünüplükten temizlenmek (yıkanmak), cuma günü guslet-

502 **Kur'an-ı Kerim,** Nahl, 123.
503 İbn İshak, **Sîre,** s. 79; Taberî, **Tarih,** C. I., s.262.
504 İbn Kesîr, **Tefsîrü'l-Kur'ani'l-azîm,** C. I., s. 172.
505 Şehristanî, **el-Milel,** C. II, s. 249.

mek, ölüyü yıkayıp kefenlemek ve cenaze namazını kılmak gibi hususlar mevcuttu[506].

İbrahim'in dininde namazla birlikte dua da mevcuttu. O, ateşe atıldığında "Hasbiyellahu ve ni'me'l-vekil" demiş, ardından "Yarabbi sen semada teksin, ben de yeryüzünde sana ibadet eden tek insanım" buyurmuştur[507].

İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre Hz. Muhammed, Hasan ve Hüseyin'e, "Sizi Allah'ın bütün kelimeleri ile her türlü şeytanın, zehirli hayvanların ve kem gözlerin şerrinden sakındırırım. Babam İbrahim de İsmail ve İshak'ı böyle sakındırırdı" buyurmuştur[508].

Yahudi ve Hristiyanlarca apokrif (sahte) sayılan **İbrahim'in Ahdi** isimli eserde, İbrahim'in bir kuşun sırtında miraca çıktığı, mirac esnasında ona bir meleğin rehberlik ederek özel bir dua öğrettiği, bu dua ile tanrısına yalvardığı yazılıdır[509]. Hz. Muhammed de bir hadis-i şeriflerinde kendi miracı esnasında İbrahim (A.S.) ile karşılaştığını, diğer bir hadiste ise, kıyamet gününde ilk elbise giydirilecek kişinin İbrahim (A.S.) olduğunu bildirmiştir[510].

İbrahim'in dininde namaz ibadetinin mevcut olduğunu, sözlü Yahudi rivayetlerinde de görmekteyiz. Bu rivayetlerde, Hz. İbrahim'in Yahudilikte mevcut olan 613 emri yerine getirdiği yazılıdır. Yani, Yahudilikteki 613 emrin menşeinin İbrahim'in dini olduğu hususunu, Yahudi rivayetler bizzat teyit ediyorlar. Talmud'da, İbrahim'in sabahları erken kalktığı ve şafak vaktinde Tanrı'ya ibadet

506 Taberî, **Câmiu'l-beyân,** C. III., s. 9, 12; İbnü'l-Cevzî, **Zâdü'l-mesîr,** C. I., s. 139.
507 İbn Kesîr, **Tefsîrü'l-Kur'ani'l-azîm,** C. III., s. 184.
508 Ahmed b. Hanbel, **Müsned,** C. V., s. 296.
509 Moses Buttenwieser, "Abraham", **U.J.E.,** V. I, p. 38.
510 Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesaî, **Sünen-i Nesaî,** C. IV., İst., 1982, s. 117; Ahmed b. Hanbel, **Müsned,** C. III., s. 334.

ettiği ve Yahudilerin sabahleyin yaptıkları "Şaharit" ibadetinin İshak'tan, akşamleyin yaptıkları "Maarib" ibadetinin ise Yakub'dan kaldığı yazılıdır. Yahudilerin günlük ibadetlerinde okudukları dualarda, İbrahim'in Ur şehrinden ayrılışını anlatan parçalar okunur[511].

İslâmiyet'te, namazların son ka'delerinde tahiyyattan sonra, önce Hz. Muhammed'e sonra İbrahim'e salat ve selâm getirilmektedir. İslâmiyet ve Yahudilikte, günlük ibadetlerde özellikle tahsis edilerek İbrahim'le ilgili dua parçalarının okunuşu, her iki dinin, günlük ibadetlerinde onun dini ile irtibatını açıkça göstermektedir.

4 - Zekât

Kur'an-ı Kerim'de, Hz. İbrahim ve İsmail'in namazı ile ilgili bilgi veren ayetler, aynı zamanda onların zekâtları ile de ilgili bilgi vermektedir. Başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere, bütün İslâmî kaynaklar, İbrahim'in çok cömert ve misafirperver olduğunu, sofrasında daima misafir bulundurduğunu, misafirsiz sofraya oturmadığını naklederler. Yahudi rivayetlerde de onun gelip geçen yolcular için yiyip içsinler ve istirahat etsinler diye, dört yolun kesiştiği bir yere ev yaptırdığı anlatılır[512]. Hz. İbrahim, aynı zamanda kölelerine karşı da son derece cömert davranmış olup Allah (C.C.) ona kendisini dost ittihaz ettiğini bildirdiği vakit, bütün kölelerini azat etmiştir[513]. Kur'an-ı Kerim'de onun cömertliğinden bahsedilirken, onun kendisine uğrayan melekleri tanıyamadığı için, onları normal insan sanarak hemen bir buzağıyı kesip pişirdiği bildirilir[514].

511 Robert Gordis, "Abraham", **U.J.E.**, V. I, 36-37.
512 Moses Buttenwieser, "Abraham", **U.J.E.**, V. I, p. 38.
513 İbn Sa'd, **Tabakat,** C. I., s. 47.
514 **Kur'an-ı Kerim,** Zariyat, 24-27.

Tevrat'ta ise onun, Sodom kralına yardım ederek bu kralın düşmanlarını mağlup etmesi üzerine, kralın bütün ganimetleri almasını teklif etmesine karşılık, onun bu ganimetleri almayı kabul etmediği bildirilmektedir[515].

İslâm ve Yahudi kaynaklar, Hz. İbrahim'in salih ameller işleyen, hayırsever, özellikle misafirperver bir kimse olduğunu bildirmektedir. Kur'an-ı Kerim'deki ayetlerden, onun zekâtla memur olduğunu anlıyoruz. Ancak onun zekât ibadetinin şekli ve mahiyeti hakkında teferruatlı bilgimiz yoktur.

5 - Oruç

Haniflik dinindeki oruç ibadeti hakkında, Kur'an-ı Kerim'de bir bilgi yoktur. Ancak hadis-i şeriflerde Hz. İbrahim'in orucu hakkında bilgi mevcuttur. Bir hadis-i şerifte İbrahim'in her ayın üç gününde oruç tuttuğu bildirilmektedir[516].

İslâmiyet'teki hac, kurban ve namaz ibadetleri ile, Haniflikteki aynı ibadetler arasında bir irtibat açıkça görüldüğü hâlde, oruç ve zekât ibadetlerinde iki dinde aynı irtibatı kurmak mümkün değildir. Her iki dinde de oruç ibadeti olmasına rağmen, Haniflikteki orucun ne zaman, ne kadar ve ne şekilde olduğuna dair yukarda zikrettiğimiz hadis dışında fazla bir bilgiye sahip değiliz.

Oruç ibadeti, İbrahim'den önce de bilinen bir ibadetti. Tufan ile alakalı olarak, Nuh (A.S.) tarafından tutulan Muharrem orucu, İslâmiyet'teki orucun menşei olarak görülmektedir. Hz. Muhammed, bir hadis-i şeriflerinde Nuh'un Ramazan ve Kurban Bayramları hariç, bütün yılı

515 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XIV, 17-24.
516 İbn Kesîr, **el-Bidâye,** C. I., s. 118.

oruç tutarak geçirdiğini bildirmektedir[517]. Hz. Aişe, cahiliye çağında Kureyşlilerin Aşûre günü oruç tuttuklarını, Hz. Muhammed'in de önce Aşûre gününde oruç tutmayı emrettiğini, Ramazan orucunun farz kılınmasından sonra, Peygamber'in Aşûre orucunu serbest bıraktığını, isteyenin bugün yine oruç tutulabileceğini, istemeyenlerin ise bugünde oruç tutmak zorunda olmadıklarını bildirdiğini rivayet etmektedir[518].

Görüldüğü gibi İslâmiyet'teki oruç ibadeti, İbrahim'den ziyade Hz. Nuh'un dinindeki oruca dayanmaktadır. Sabiîlerde görülen oruç ibadeti de gene muhtemelen ya Nuh (A.S.) veya başka bir peygamberin dinine dayanıyor olmalıdır. İbrahim'in dini Haniflikte, oruç ibadeti mevcut olmakla beraber, bu ibadet bu dinde ön planda görülmemektedir.

6 - Sünnet

İbrahim'in sünnet olayı, Kur'an-ı Kerim'de geçmemektedir. Ancak, Ebu Hüreyre'den rivayet edilen bir hadis-i şerifte Hz. Muhammed, onun 80 yaşında Şam bölgesinde sünnet olduğunu bildirmektedir[519]. Tevrat'ta ise İbrahim'in, 99 yaşında çocukları ve köleleri ile birlikte sünnet olduğu yazılıdır[520]. Yahudi filozofu İbn Meymûn ise, onun sadece kendi çocuklarını ve kölelerini beraberinde sünnet ettiğini, diğer insanlara sünnet olmalarını emretmediğini bildirmektedir[521]. Aynı müellif, sünnetin sebebini ve Yahudilikteki yerini özet olarak şöyle anlatır: "Sünnetsiz cima' kadına büyük bir ezadır. Yahudilikte sünnet olan kimse,

517 İbn Kesîr, **a.g.e.,** C. I., s. 118.
518 Buhârî, **Sahîh-i Buhârî,** C. II., s. 226.
519 Ebü'l-Hasen Müslim b. el-Hallac b. Müslim el-Kuşeyrî, **Sahîh-i Müslim,** İstanbul, 1982, C. II., s. 1839.
520 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XVII, 24.
521 İbn Meymûn, **Delâletü'l-hâirîn,** s. 416.

İbrahim'in ahdine dâhil olur. Sünnet küçükken yapılmalıdır. Bunun için üç sebep vardır. 1- Çocuk küçükken sünnet yapılmadığı takdirde, büyüyünce onu sünnet etmek güçleşir. 2- Küçükken sünnetin yapılması hâlinde çocuk onun acısını fark etmez ve acısı az olur. Büyükken yapılan sünnetin acısı daha fazla olur. 3 - Çocuğa duyulan sevgi o büyüdükçe artar. Bu yüzden çocuğun ilk doğduğu sıralarda, ona duyulan sevgi artmadan sekizinci günde sünnet edilmelidir. Vakit geçtikçe ona karşı duyulan sevgi gitgide arttığı için, sünnet güçleşir. Bu yüzden sünneti geciktirmek onun terkine sebep olabilir[522].

Yahudiler sünneti sadece kendi kavimlerine ait bir ibadet olarak görürler. Hz. İsa'dan sonra, Hristiyanlar arasında, Yahudi ırkından olan Hristiyanların sünnet olmaları hususunda birtakım ihtilaflar meydana gelmiştir[523]. Bazı Hristiyan bilginleri, putperestlikten dönme Hristiyanların sünnet olma mecburiyetlerinin bulunmadığını, ama Yahudi asıllıların sünnet olmaları gerektiğini ileri sürmüşlerdir.

İslâm öncesi dönemde, Araplarda sünnet çok yaygındı. Sünnet olmamak, cahiliye çağı Arapları için büyük bir kusur ve ayıptı. Daha önceleri İbrahim (A.S.)'in Haniflik inancına bağlı olan Arapların, bir süre sonra bu dini terk ettikleri hâlde, sünnet ve Kâbe'yi ziyareti terk etmedikleri, bu iki işi devam ettirdikleri, İslâmî kaynaklarda zikredilmektedir[524].

İbnü'l-Cevzî, Bakara suresi 128. ayette geçen "Sıbgatallah" ifadesi ile kastedilenin, sünnet olmak olduğunu, Allah'ın sünnetten bu şekilde bahsettiğini söyler. Ona göre, Hristiyanlıkta çocukların su ile vaftiz edilmelerine muka-

522 İbn Meymûn, **a.g.e.,** s. 707-708.
523 Ekrem Sarıkçıoğlu, **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi,** s. 217.
524 Taberî, **Tarih,** C. I., s. 50; Zebîdî, **Tâcü'l-arûs,** C. VI., s. 77-78.

bil, Haniflik dininde çocukların sünnet edilmesi mevcuttu. İslâmiyet'in de benimsediği bu sünnet, Hristiyanlıktaki vaftize karşı "Sıbgatallah" şeklinde ifade edilmiştir[525].

İslâmiyet'teki sünnet, Hz. İbrahim'den intikal etmiş bir sünnet olarak kabul edilmektedir. Taberî, sünnetin menşeinin, İbrahim (A.S.)'in iki karısı Sare ve Hacer arasındaki kavgaya dayandığını söyler. Onun verdiği bilgiye göre, İsmail'den sonra İshak'ın dünyaya gelmesi üzerine bu iki kadın arasında kıskançlıklar baş göstermiş, zamanla bu iki çocuk arasında kavgalar meydana gelmeye başlayınca Sare Hacer'i evden çıkarmış, fakat bir süre sonra onu tekrar eve geri almıştır. Bu kavgalar sırasında, Hacer'in efendisi ve sahibi durumunda olan Sare, onun vücudundan bir parça et kesmeyi nezretti. Önceleri onun burnundan, kulağından vb. yerlerinden et kesmeyi nezretmişken, buralardan kesmeyip en sonunda avret mahallinden bir parça et kesmiş ve bu olaydan bir süre sonra da İbrahim ve çocukları sünnet olmuşlardır. Taberî'nin verdiği bilgiye göre Sare, intikam amacı ile Hacer'i sünnet etmiştir[526].

Sünnet, İbrahim (A.S.)'in dini Haniflikte ön planda olan ibadetlerden biri olup İslâmiyet onu aynen benimsemiştir. Ancak diğer bazı ibadetlerde olduğu gibi, sünnetin de Hz. İbrahim'den önceki devirlerde mevcut olduğuna dair rivayetler mevcuttur. Barnaba İncili'nde, ilk defa sünnet olanın Âdem (A.S.) olduğu yazılıdır. Bu kitaba göre, Âdem ile Havva, cennette Allah'a isyan ettikten sonra, affedilmeleri için dua ettiler ve yalvardılar. Bu arada Âdem (A.S.), Allah'ın kendisini affetmesine mukabil kendi vücudundan bir parça et keseceğini nezretti. Allah'ın

525 İbnü'l-Cevzî, **Zâdü'l-mesîr,** C. I., s. 151.
526 Taberî, **Tarih,** C. I., s. 253-254.

kendisini affetmesi üzerine, kendi avret mahallinden bir parça et kesmek suretiyle sünnet oldu ve böylece adağını yerine getirdi. Âdem oğulları, babalarının yaptığı bu sünneti bir süre devam ettirmişler, ancak daha sonraları onu terk etmişlerdir. Aslı Âdem (A.S.)'e dayanan bu sünnet, Hz. İbrahim tarafından yeniden diriltilmiştir. İbrahim ve oğulları, Âdem ve oğulları gibi sünnet olmuşlardır[527].

İslâmiyet ve Yahudilik tarafından benimsenen sünnetin, Haniflik dininde de mevcut olduğu kesindir. Ayrıca bu dinden önce de sünnet ibadetinin bulunduğuna dair rivayetlerin mevcut olduğunu daha önce belirtmiştik.

7 - Diğer Hükümler

Bahsettiğimiz inanç ve ibadet esaslarından ayrı olarak, Haniflik'te haram ve helallerle ilgili hükümler, cezaî hükümler ve ticari düzenlemeler de mevcuttu. Mesela hırsızın elini kesmek, yol kesen eşkıyayı asmak, ticari antlaşmalara uymak, ölü eti yememek gibi hükümler, Haniflikte mevcuttu[528].

Görüldüğü gibi Kur'an-ı Kerim'de çok açık şekilde ifade edilmiş bulunan iman esaslarına sahip olan **Haniflikte,** hac, kurban, namaz, oruç, zekât, sünnet vb. temel ibadet hükümleri mevcut olduğu gibi, kuvvetli ahlakî kurallar, emir ve yasaklar ve cezaî hükümler de vardır. Bu hâliyle İbrahim'in tebliğ ettiği bu inanca "din" dememek için hiçbir sebep yoktur. İslâmiyet, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi Haniflik de hak bir dindir. İsmail Cerrahoğlu, Hanif lafzının içine, yukarda saydığımız esasların bir kısmını değil

527 St. Barnaba, **İncili Barnaba,** Çev. (İng.den Arapçaya) Halil Bey Seade, Mısır, 1950, s. 31-32; Abdülvehhab en-Neccar, **Kısasü'l-enbiya**, s. 94.

528 Taberî, **Câmiu'l-beyân,** C. III., s. 9-12.

de belki bunların hepsini ifa edenlerin dâhil olmasının doğru olduğunu söylüyor ve bu fiillerden birini veya birkaçını Yahudilerin ve müşrik Arapların tatbik ettiğini, ancak bunlara Kur'an'ın nassı ile asla Hanif denmeyeceğini ifade ediyor[529].

Son Haniflerin durumlarına bakarak Hanifliğin, sadece akıl yolu ile Allah'ın varlığını ve birliğini bulmak olduğunu söyleyemeyiz. Bu dinde akla büyük önem verilmesine rağmen, onun ortaya çıkışının temel sebebi, insanların peygamberliği ilkesini benimsemesidir. Son Hanifler, ellerinde Hz. İbrahim'in sahifeleri olmadığı için, nasıl ibadet edileceğini bilemiyorlardı, ama bu dinin aslında ibadet prensiplerinin var olduğunu biliyor ve bunu arıyorlardı. Onlar, İslâmiyet ile Haniflik arasında bir halka teşkil ediyorlardı. Bu bakımdan son Haniflerin hayatlarını kısaca incelemek faydalı olacaktır.

F - SON HANİFLER

İslâmiyet'in zuhurundan kısa bir süre önce, Arap Yarımadası'nda İbrahim'in dinine bağlı olduklarını söyleyen bazı kimselerin mevcut olduğunu ve bunlara "Hanifler" (Hunefa) isminin verildiğini pek çok Batılı araştırmacı da kabul etmektedir[530]. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi bazı müsteşrikler, bu isimle ortaya çıkmış bir grubun olmadığını, sadece İslâmiyet'e destek sağlamak amacıyla İslâm ulemasının böyle bir hikâyeyi uydurduklarını söylemektedirler.

529 İ. Cerrahoğlu, "Kur'an-ı Kerim ve Hanifler", **A.Ü.İ.F.D.**, C. XI., s. 91.

530 Daniel Robs, **L'Eglise Des Temps Barbares,** Paris, 1965, p. 389 Mircea Eliade, **Histoire des Croyances et des Ideas Religieuses,** T. III, Paris, 1983, p. 74; Toshihiko Izutsu, **God and Man in the Koran,** p. 117-118.

Hristiyanlık ve Yahudilikte mevcut olan "Mesih" ve "mehdi" inancı ve bu dinlerde ilerde olacak şeyler hakkında "kehanette bulunma" işinin çok ileri olması[531] ve devamlı şekilde kötü gidişe dur diyecek bir kurtarıcıyı bekleme geleneği, o zamanki Hristiyanların ve Yahudilerin bir kurtarıcıdan bahsetmiş olmalarını, yani bir peygamberin geleceğini haber vermiş olmalarını mümkün kılar. Buna paralel olarak, putperest Araplar arasında da durumdan memnun olmayan ve putperest âdetlerden uzaklaşmak isteyen ve bir kurtarıcı bekleyen kimselerin bulunması tabiidir. Tevrat'ta haber verildiği gibi Hz. İsmail, bazı Arap kabilelerinin (Arab el-Müsta'rebe) babasıdır. Yahudi ve Hristiyan rivayetlere ihtiyaç kalmaksızın Hz. İbrahim ve İsmail, Araplarca tanınıyor ve biliniyordu. Hz. Muhammed'in de bunları bilmesi için bir Hristiyan veya Yahudi muallime ihtiyacı yoktu. Bir kurtarıcı bekleyenler için en büyük ata Hz. İbrahim ve onun dini Haniflik, en uygun bir motifti. Bu bakımdan son Haniflerin mevcudiyeti akla uygun gelmektedir.

İbrahim motifi, sadece Arap Yarımadası'nda değil, Suriye'de, Anadolu'da hatta Avrupa'da da zaman zaman görülmüştür. IX. yüzyılda Antakyalı İbrahim tarafından organize edilen, Allah'ın birliğine inanan ve İsa'nın ulûhiyetini reddeden bir grup ortaya çıkmıştır. Bunlara "İbrahimîler" (Abrahamites) adı verilmekteydi[532]. Bunlar, bu ismi kurucularına nispetle almış gibi görünüyorlarsa da onlar İbrahim ile sembolleşen tevhid inancına sıkı sıkıya bağlı idiler. Benzer bir diğer grup, Avrupa'da XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Bohemya'da ortaya çıkmıştır.

531 **Kitab-ı Mukaddes,** Tekvin, XV, 12-21.

532 "Abrahamities", **The Encyclopedia Americana,** V. I, New York, 1968, p. 64.

Bunlara da "İbrahimîler" deniliyordu ve liderleri Jan Hus idi. Bunlar, Tanrı'nın birliğinden başka hiçbir dinî doktrin kabul etmiyorlardı. Eski ve Yeni Ahd'i kabul etmiyorlar, sadece **On Emir** ile Tanrı'ya dua etme ilkesini benimsiyorlardı. Hristiyan bir muhitte ortaya çıkan bu cemaatin, tek Tanrıcılıktaki rehberi İbrahim (A.S.) olduğu için, bunlar kendilerine "İbrahimîler" adını veriyorlardı. 1782 yılında İmparator Joseph II, onlara Hristiyan veya Yahudi doktrinlerinden birini kabul etmeleri hâlinde kendilerine müsamahalı davranılacağını, aksi hâlde sürgün edileceklerini söylemesine rağmen onlar bu teklifi reddettiler. Bunun üzerine Macaristan, Transilvanya ve İskandinavya'ya sürgün edildiler. Bunlardan bir kısmı daha sonraları Katolikliğe döndü. Bir kısmı ise inançlarında sabit kaldı. İbrahimî görüşte baki kalan bu kimseler, inançlarını kendilerinden sonra gelen nesillere intikal ettiremeden ortadan kayboldular ve bu hareket yok oldu[533].

İbrahim (A.S.), yolunu şaşırmış, ahlakî çöküntüye uğramış toplumlarda daima kurtuluşu arayanların rehberi olmuştur. Cahiliye devrinde büyük bir ahlak buhranı geçiren Arap toplumunda onun inancı, ahlakî çöküntüden kurtulmak isteyenlerin rehberi olmuştu. Hz. Muhammed'in risaletinden önce, durumdan memnun olmayanlar, cemiyeti kurtarabilmek için onun inancını araştırıyor ve onun dinini ortaya çıkarmaya çalışıyorlardı. O dönemde bir yandan kan davaları ve kabileler arası sürüp giden mücadeleler, öbür yandan menfaat ve kazanç uğruna her şeyin mübah sayılması ve gayri ahlakî yollara başvurulması, her çeşit ahlaksızlığın son derece yaygın olması bu arayışı ortaya çıkaran önemli faktör-

533 "Abrahamities", **The Encyclopedia Britanica,** V. I. Cambridge, 1910, p. 72; "Abrahamities", **The Encyclopedia Americana,** V. I; p. 40.

lerdi[534]. İşte bu amaçla, Kureyşlilerin Kâbe'de toplanarak putlara kurban kesip taptıkları bir gün, bu arayış içinde olanlardan Varaka b. Nevfel, Zeyd b. Amr b. Nufeyl, Osman b. Huveyris ve Ubeydullah b. Cahş, kendi aralarında toplanarak cemiyetin içinde bulunduğu durumu müzakere ettiler. Putların insanlara, herhangi bir fayda ve zarar veremeyeceğini, onlara tapmanın beyhude olduğunu söyleyerek kurtuluşun İbrahim'in **Haniflik** dininde olduğu hususunda ittifak ettiler ve bu dinin esaslarını bulup ortaya çıkarmak üzere seyahate çıkmaya karar verdiler[535]. İbn İshak, İbn Hişam gibi tarihçilerin bunlar hakkında verdikleri bilgilerden, bu kimselerin, İbrahim'in dininden sadece bir kısım itikat esaslarını bildiklerini, ibadet esaslarını ise bilmediklerini anlıyoruz. Ama bu dinde ibadetlerin de mevcut olduğunu bildikleri için, bu ibadet esaslarını araştırmak üzere seyahate çıkmışlardı. Bunların gittikleri bölgeler arasında Suriye ve Mezopotamya gibi yerler vardır ki buralar İbrahim'in yaşadığı yerlerdir. Belki de onlar, İbrahim'in sahifelerinin buralarda bulunabileceğine dair bilgi sahibi idiler. Nitekim İbnü'n-Nedim, Abbasî halifelerinden Harun-ı Reşid zamanında Hz. İbrahim'in sahifelerinin Abdullah b. Sellam tarafından Keldanîceden Arapçaya tercüme edildiğini söylemektedir[536]. Ancak Neşet Çağatay, İbnü'n-Nedim'in verdiği bu bilgiyi şüphe ile karşılıyor[537].

Gerek İslâm âleminde ve gerekse Batı'da ihmal edilen ve üzerinde fazla durulmayan bir husus vardır ki, o

534 İbn Hişam, **Sîre,** C. I., s. 237.

535 İbn İshak, **Sîre,** s. 95; İbn Hişam, **Sîre,** C. I., s. 237.

536 İbnü'n-Nedim, **Fihrist,** s. 37-38; Mahmud Esad, **Tarih-i Din-i İslâm,** C. I., İstanbul, 1327, s. 521.

537 Neşet Çağatay, **İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı,** Ankara, 1982, s. 158.

da bazı eserlerde mevcudiyetlerinden bahsedilen Sabiî kaynakların, tespit edilip incelenmesidir. Bunun için Keldanîce başta olmak üzere Aramîce, Süryanîce vb. Doğu dillerini öğrenmek ve bu kaynaklardaki bilgileri ortaya çıkarmak gerekir. Nasıl ki Hristiyan ve Yahudiler arasında İbrahim'e nispet edilen bazı kitaplar varsa Araplar, İranlılar vb. kavimler arasında da ona nispet edilen veya ondan bahseden kitaplar olabilir. İbnü'n-Nedim'in beyanı da böyle bir ihtimali arttırmaktadır. Olayın üzerine gitmek ve ilmî bakımdan inceleme yaparak sonucu ortaya koymak, ilim dünyasına hizmet olacaktır.

Kâbe'de toplanıp Haniflik dininin esaslarını aramaya karar veren kişilerden sadece dördünün adı, İbn İshak ve İbn Hişam'da zikredilmektedir. Şüphesiz son Hanifler, sadece dört kişi değildir. Mekke ve çevresinde onlarla aynı inancı paylaşan daha pek çok kimse vardır. Bu kimseler İslâm'ın müjdecileri sayılmakla beraber, bir kısmı Hz. Muhammed'in peygamber olmasından önce vefat etmişlerdir[538].

Âlûsî, Haniflerle ilgili olarak bize özetle şu bilgiyi vermektedir. "Araplar, İbrahim'in şeriatını terk edip hak yoldan ayrıldıktan sonra, onlardan bir kısmı kendi mantık ve basireti ile Allah'ın varlığını ve birliğini bulmuş, ancak Hz. Muhammed'in davetine yetişememişlerdi. Onlar, asıl fıtratları üzerine baki kalan ve tam bir basiretle ileriyi gören, bu yüzden inancını değiştirmeyip İbrahim ve İsmail'in zamanından kalma bakiyeleri, Kâbe'ye hürmet, onu ziyaret, hac, umre, vakfe, kurban, telbiye vb. şeyleri icra eden kişilerdi. Bunlar zamanla kendi aralarında kısımlara ayrılmış, bir kısmı tevhid inancının aslına bağlı

538 Cevad Ali, **Târîhu'l-Arab kable'l-İslâm,** C. V., s. 60.

kalarak Allah'a ubûdiyyet hususunda her peygamberin üzerinde ehemmiyetle durduğu Allah'a şirk koşmama prensibine bağlı kalıyorlardı (Yani putlara tapmıyorlardı.) Diğer bir kısmı ise, İbrahim'in şeriatının bakiyesine tabi olup doğrudan doğruya onun dinini takip etmeye çalışıyorlardı. Bunların sayısı her asırda muayyen miktarda mevcut idi"[539]. Âlûsi'nin verdiği bu bilgiye göre Hanifler, sadece Hz. Muhammed'e takaddüm eden günlerde değil, daha önceki dönemlerde de belli sayılarda daima var idi.

İslâmiyet'in zuhur ettiği sırada, Araplar arasında kendilerine Hanif ismini verenlerin yanı sıra, bu ismi kullanmamakla beraber, o dönemin ahlakî çöküntüsünden şikâyetçi olan; içki, zina vb. kötülükleri kendilerine yasaklayan kişiler de mevcuttu[540].

Daha önce de temas ettiğimiz gibi, son Haniflerin büyük çoğunluğu, Tevrat ve İncil'i bilen ve ilâhî kitapların varlığından haberdar olan kimselerdir. Bunların bir kısmının Hristiyanlığı benimsemesinin esas sebebi, o dönemde Hristiyanlığın en az tahrifata uğramış din olması olabilir. Çünkü bu kişiler, aradıkları dinin (Haniflik) esaslarını bütün çabalara rağmen bir türlü bulamamışlardı. Bu yüzden, o günkü şartlar içinde en doğru hareketin, Hristiyanlığı kabul etmek olduğu sonucuna varmış olabilirler. Çünkü o sırada İslamiyet henüz zuhur etmemiştir. Zaten Hz. Peygamber'in de Hristiyanlığa bakış açısı, Yahudiliğe ve müşriklere bakış açısından oldukça farklıdır. Zira yüce Allah ona, "İman edenlere düşmanlık bakımından insanların en şiddetlisi olarak şüphesiz sen Yahudi ve putperestleri bulacaksın. İman edenlere sevgi bakı-

539 Âlûsî, **Bülûgu'l-ereb,** C. II., s. 196.
540 Mahmud Esad, **a.g.e.,** s. 530-536.

mından en yakın olarak, biz Hristiyan'ız diyenleri bulacaksın[541]" buyurmuştur. O günkü Hristiyanlığın durumu, Kur'an-ı Kerim'in onlara karşı takındığı bu tavır, son Haniflerden bir kısmının Hristiyanlığa girme sebeplerini, en azından mazeretlerini açıklar niteliktedir.

Son Haniflerin üzerinde en çok durdukları şey "İbrahim'in dini **Haniflik"** ve bu dinin esaslarını bulmaktır. Bizim açımızdan bu çok önemlidir.

Son Hanifler hakkındaki bu açıklamalardan sonra, onların hayatları hakkında belli bir sıra dâhilinde bilgi vermeye çalışacağız:

1. Varaka b. Nevfel: Hz. Muhammed'in karısı Hatice'nin amca oğlu olan Varaka, Hanifliği aramak üzere gittiği Şam'da Hristiyanlığa girdi. Burada yıldızlar ilmini (İlmü'n-Nücum), Tevrat ve İncil'i öğrendi. Bu iki kitabı, Mekke'ye döndükten sonra Arapçaya tercüme etti. O, İbranîce kitap yazabilecek kadar bilgiye sahipti ve İncil'den bir parça yazmak istediğinde onu İbranîce yazardı[542]. Hz. Muhammed'e ilk vahiy geldiği sıralarda, kendisinde meydana gelen olağanüstü hadiseler karşısında, karısı Hatice, durumu amca oğlu Varaka'ya bildirmiş, o da bunların nübüvvet alametleri olduğunu, bundan korkmamasını söylemişti. Onun Hz. Muhammed'e bizzat verdiği tavsiyeler sonunda, onda meydana gelen değişikliklerden, ona vahyin geldiğini anlayınca, "Ben şahadet ederim ki sen gönderilmiş bir Peygambersin" diye söylemiş ve onu müjdelemiştir[543]. Ayrıca Resulullah, onun kendisine iman ettiğini söylemiş ve ona sövülmesini yasaklamıştır[544].

541 **Kur'an-ı Kerim,** Maide, 82.
542 Ali b. Hüseyin b. Muhammed b. el-Heysem Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, **Kitâbü'l-Eğanî,** C. III, Beyrut, 1955, s. 114.
543 İbn İshak, **Sîre,** s. 100-102.
544 İbn İshak, **a.g.e.,** s. 113-114.

Varaka bir gün çölde dolaşırken, Bilâl-i Habeşî'yi efendisi tarafından kızgın çölde işkence için güneşin altına yatırılmış olarak görmüştü. O sırada Bilâl "Ahad, Ahad" (Bir, Bir) diyordu. Onun bu sözünü işiten Varaka "Yemin ederim ey Bilâl! Bir, bir" diye ona cevap verdi[545].

Varaka b. Nevfel, Hz. Muhammed'in Peygamberliğini tasdik etmiş, ancak davet emri gelmeden vefat etmiştir. O, nübüvvetin dördüncü senesi vefat etmiştir. Bazı hadis-i şeriflere göre o, sahabeden sayılmaktadır[546].

2. Ubeydullah b. Cahş: Hz. Muhammed'in halasının oğludur. Hanifliği aradığı sıralarda Hristiyanlığa girdi. İslâm'ın zuhurundan sonra Müslüman oldu. Bundan sonra karısı Ümmü Habibe ve ashabdan bazı kimselerle birlikte Habeşistan'a hicret etti. Şaraba çok düşkündü. Bir ara Mekke'ye döndü, tekrar Habeşistan'a gidince orada yeniden Hristiyanlığa döndü. Karısı Ümmü Habibe, onun İslâmiyet'i bırakmaması için çok uğraştı ancak muvaffak olamadı. Karısı Ümmü Habibe, daha sonra Hz. Muhammed ile evlenmiştir. Cahş, Habeşistan'da ölmüştür[547].

3. Osman b. Huveyris: Bu zat da Hz. Hatice'nin amcazadesidir ve Haniflik dinini aramak üzere Bizans'a kadar gitmiş, Bizans imparatoru ile görüştükten sonra Hristiyanlığı benimsemiştir. Bu yüzden o, Bizans sarayında büyük bir itibar görmüş, bu arada imparatoru Hicaz'ı zapt etmeye teşvik etmiştir. Siyasî bir ihtirasla Hristiyan olan Osman b. Huveyris, şayet Hicaz Bizans tarafından zapt edilirse oranın emîrliğinin kendisine verileceğini umuyordu. Ancak bu arzusu gerçekleşmedi ve Bizans Hicaz'ı zapt etmedi[548].

545 İsfahânî, **Kitâbü'l-Eğanî**, C. III, s. 115.
546 Mahmud Esad, **a.g.e.,** C. I, 526.
547 İbn Hişam, **Sîre,** C. I., s. 238.
548 İbn Hişam, **Sîre,** C. I., s. 239, M. Esad, **a.g.e.,** s. 526.

4. Zeyd b. Amr b. Nûfeyl: Aşere-i mübeşşereden Said b. Zeyd'in babası ve Ömer b. Hattab'ın amca oğludur. Onun **Haniflik** ile ilgili olarak verdiği bilgiler çok önemlidir. Bu zat, Hristiyan veya Yahudi olmamıştır. O da Hanifliği aramak üzere seyahate gitmiş, özellikle Sümer ülkesini, Musul bölgesini ve Şam çevresini dolaşmış, fakat aradığı şeyi bir türlü bulamamıştır. İbn İshak'ın rivayetine göre o, Şam çevresinde, Bilka Vadisi'nde bir rahibe, **Haniflik** dinini sormuş, bu rahip ona, aradığı dinin kendi memleketinde zuhur etmekte olduğunu söyleyince o da süratle Mekke'ye dönmek için yola çıkmış, ancak "Lahm" kabilesinin topraklarından geçerken kabile halkı tarafından şehit edilmiştir[549].

Şair olan Zeyd, zaman zaman Mekkelilere Haniflik dini hakkında konuşmalar yapardı. O, bir gün Kâbe'ye gelip oradakilere, "Zeyd'in nefsi, kudreti tahtında bulunan Allah'a yemin ederim ki, içinizde benden başka kimse **Haniflik** dininde değildir" dedikten sonra, "Ey Allah'ım, sana nasıl ibadet edileceğini bilsem öyle ibadet ederdim ama bilmiyorum" demiş ve elinin içine secde etmiştir[550]. Onun putperestlik hakkındaki konuşmaları ve Haniflik dinini arayışları, Mekke'de müşriklerin tepkilerine sebep olmuş, zaman zaman **Haniflik** dinini aramak üzere onun seyahate çıkmasına mani olunmuştur. Mekke'de yaptığı konuşmaların etkili olması karşısında müşrikler, onu Mekke dışına çıkarmışlar ve şehre girmesine engel olmuşlardır[551].

Hz. Muhammed'in bi'setinden beş yıl önce vefat eden Zeyd, İsmail oğullarından bir peygamberin geleceğini bi-

549 İbn Hişam, **a.g.e.,** s. 246-247.
550 İbn Hişam, **Sîre,** C. I., s. 240.
551 İbn İshak, **Sîre,** s. 96.

liyordu. Vakidî'nin rivayetine göre o, Hz. Muhammed'e iman etmiş ve ona selam söylemiştir. Hz. Muhammed, peygamberlik görevine başladıktan sonra Zeyd'in selamı kendisine iletilince, onun selamını almış ve ona Allah'tan rahmet dilemiştir. Zeyd, putlara kurban kesmez, ölü eti ve kan yemezdi[552]. Hz. Ömer, bir gün Resulullah'a, Zeyd b. Amr b. Nûfeyl için dua edip edemeyeceklerini sorunca, Hz. Muhammed, onun için dua edebileceklerini, zira onun kıyamet gününde tek başına bir ümmet olarak dirileceğini ifade etmiştir[553].

5. Ümeyye b. Ebî Salt: Asıl adı Ebu Rebia b. Abdullah olan bu zat, Hz. Muhammed'in bi'seti sırasında hayatta idi. O, Haniflik dinini arayanlardan biri olduğu gibi, yeni bir peygamberin geleceğini, ancak bu peygamberin kendisi olacağını umuyordu. Peygamberlik Hz. Muhammed'e gelince, kıskançlığı yüzünden ona iman etmedi[554].

Şair olan Ümeyye b. Ebî Salt, şiirlerinde "hanif" kelimesini kullanmış, Allah'ın birliğinden, cennet, cehennem, ahiret, hesap, kitap gibi şeylerden, meleklerin varlığından bahsetmiştir. Yahudiliği ve Hristiyanlığı araştıran bu zat, Süryanîce ve İbranîce bilmekte idi ve şiirlerinde bu dillerden kelimeler mevcuttu.

Onun, Hz. Muhammed'den önce "hanif" kelimesini kullanması çok önemlidir. Çünkü daha önce gördüğümüz gibi bazı müsteşrikler, bu kelimeyi Hz. Muhammed'in icat ettiğini, Hristiyan ve Yahudilere karşı savunma amacı ile İbrahim'e bir din uydurup kendi inancını ona dayandırmak istediğini söylemektedirler. Hz. Muhammed'in

552 Ebu Muhammed b. Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, **Tabakatu'ş-Şuara,** C. VI., Leiden, 1902, s. 123.
553 Muhammed Rıza, **Muhammed,** Beyrut, 975, s. 57-58
554 Âlûsî, **Bülûgu'l-ereb,** C. II., s. 247.

bu kelimeyi kullanmaya başlamadan önce Ebî Salt'ın şiirlerinde "hanif" kelimesinin geçmesi, yukardaki iddiayı kökten çürütmektedir. Ama müsteşrikler, buna da bir çare bulmuşlar ve Ebî Salt'ın böyle bir şiir söylemiş olmasının şüpheli olduğunu iddia etmişlerdir[555].

Ümeyye b. Ebî Salt'ın şiirlerinde ortaya koyduğu fikirler, birçok noktada Kur'an-ı Kerim'deki fikirlere benzemekle beraber, onun şiirlerinin Kur'an ile mukayesesi kabil değildir[556]. Şiirlerinde devamlı olarak Allah'ın birliğinden bahseden bu şair hakkında Hz. Muhammed, "Şiirleri iman etti, ancak kendisi iman etmedi" buyurmuştur[557].

6. Kus b. Saide: Allah'ın birliğine, Ahiret gününe, hesap ve kitaba inanan bu zat, yakında bir peygamberin geleceğini biliyor ve bekliyordu. Bir ara Hristiyanlığı kabul ettiği öne sürülen Kus b. Saide'nin, bi'setten önce vefat etmesine rağmen, Hz. Muhammed'e iman ettiği bildirilmektedir[558]. Onun çok yaşlı olduğu sıralarda alaca bir deve üzerinde "Ukaz Panayırı"nda Arap ileri gelenlerinin hazır bulunduğu bir toplulukta okumuş olduğu hutbe çok meşhurdur. Bu hutbesinde o, Allah'ın bir olduğunu, benzeri ve ortağı olmadığını, Allah'tan başka her şeyin fâni olduğunu söyledikten sonra, yeni bir dinin ve peygamberin geleceğini, ona uyanların kurtulacağını söylemiştir[559].

7. Amir b. Zarib el-Udvanî: Ahiret hayatının varlığına inanan bu zat, Arapların itimat ettikleri bir kimse olup onların arasında meydana gelen anlaşmazlıklarda hakemlik

555 Âlûsî, **Bülûgu'l-ereb,** C. II., s. 253.
556 Toshihiko Izutsu, **a.g.e.,** s. 116.
557 Toshihiko Izutsu, **God and Man in the Koran,** p. 112-115.
558 Mahmud Esad, **a.g.e.,** s. 534.
559 Ebu Muhammed b. Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, **el-Maarif,** Beyrut, 1970, s. 28.

yapardı. O, hiçbir şeyin kendiliğinden yaratılmış olamayacağını, her şeyin bir yaratıcısının olduğunu söylerdi[560].

8. İlaf b. Şihab et-Temimî: Bu zat, Allah'a ve kıyamet gününe iman edenlerdendi. O, dünyadaki iyi amellerin, Allah tarafından ahirette mükâfatlandırılacağına inanırdı[561].

9. Züheyr b. Ebî Selma: Züheyr, Allah'ın birliğine, hesap gününe inandığı gibi, Haniflik inancındaki daha pek çok şeye inanırdı[562].

10. Mültemis b. Ümeyye el-Kenanî: Bu zat, Kâbe'de şiirler söyleyerek Araplara seslenir ve onları putları tapmaktan vazgeçmeye, Allah'ın birliğine inanmaya çağırırdı[563].

11. Abduttabiha b. Sa'leb b. Vebre: Şair olan bu zat, şiirlerinde Allah'ın varlığından, onun insanları amellerine göre mükâfatlandıracağından veya cezalandıracağından bahsettiği gibi, Âdem (A.S.)'in yaratıldığını söylerdi[564].

12. Seyf Zî Yezen: İmam-ı Maverdî'nin beyanına göre bu zat, Hz. Muhammed'in doğumundan sonraki bir zamanda Mekke'ye gelerek Abdülmuttalip ile görüşmüş, Hz. Muhammed hakkında öğrendiği şeylerden sonra, Abdülmuttalib'e, onu Yahudilerden korumasını, zira onun peygamber olacağını söylemiştir[565].

13. Ebu Kays Sareme b. Ebî Enes: Bu zat Neccaroğullarındandır. Önceleri Hristiyan iken, sonraları bu dinden ayrılarak İbrahim'in dinine tabi oldu. Hz. Muhammed, Medine'ye hicret edince Müslüman oldu[566].

560 Âlûsî, **a.g.e.,** s. 245.
561 Âlûsî, **a.g.e.,** s. 276.
562 Âlûsî, **a.g.e.,** s. 277.
563 Âlûsî, **a.g.e.,** s. 277.
564 Âlûsî, **a.g.e.,** s. 276.
565 Âlûsî, **a.g.e.,** s. 266.
566 İbn Kuteybe, **el-Maarif,** s. 28.

14. Ümeyr b. Cündeb el-Cühenî: Cahiliye çağında Allah'a şirk koşmayanlardan olan bu zat, tevhid inancına bağlı idi. İslâmiyet'in zuhurundan kısa bir süre önce vefat etmiştir[567].

15. Halid b. Sinan b. Gays: Bazı rivayetlere göre Hz. Muhammed, onun daha önce gelmiş olan peygamberlerden biri olduğunu haber vermiştir. Bu zat, ölüm vakti yaklaşınca, ilerde olacak bazı şeyler hakkında bilgi vermiştir. Çocuklarından biri (kızı), Hz. Muhammed'in yanına geldiğinde, onun İhlâs suresini okuduğunu duyunca, babasının da bu sureye benzer şeyler okuduğunu söylemiştir[568].

16. Erbab b. Riab: İbn Kuteybe'nin rivayetine göre, bu zat, Hz. Muhammed gelmeden önce Hristiyanlık dini üzerine olmasına rağmen, tevhid inancına sahip idi[569].

17. Süveyd b. Amir el-Mustalakî: Şair olan bu zatın şiirlerinde, Hanifliğe inandığını ifade eden sözler vardır. Hz. Muhammed, onun için eğer İslâmiyet'e yetişse idi Müslüman olurdu buyurmuşlardır[570].

18. Es'ad Ebu Kerb el-Himyerî: Hz. Muhammed'den 700 yıl önce yaşamış Himyerli bir şair olan bu zat, şiirlerinde Belkıs'ın kendi halası olduğunu söylediği gibi, Zülkarneyn'in kendisinden önce gelen melikler içinde mümin bir melik olduğunu ifade etmiştir[571].

19. Veki' b. Seleme b. Züheyr el-İyadî: Kâbe'nin eminliğini yapmış olan bu zat, Mekke'nin aşağı kısmına bir bina yaptırarak orada bir cemaat teşkil etmişti. Ölümü yakla-

567 Âlûsî, **a.g.e.,** s. 261
568 İbn Kuteybe, **el-Maarif,** s. 28.
569 İbn Kuteybe, **a.g.e.,** s. 27
570 Âlûsî, **a.g.e.,** s. 259
571 Âlûsî, **a.g.e.,** s. 260

şınca o, Araplara, doğru yoldan gidenlere tabi olmalarını, sapıtanların peşinden gitmemelerini söylemiştir[572].

20. Kâ'b b. Luî b. Galib: Kâ'b, Hz. Muhammed'in sülalesinden olup kâinatın yaratıldığına inanıyordu. Ayrıca o, yeni bir peygamberin geleceğini müjdeleyenlerdendi[573].

21. Abdullah el-Kadaî: Kadaî, Allah'a, ahiret gününe iman eden bir kişi idi. Arapların âlim ve fadıllarındandı ve Haniflik dinine bağlı idi[574].

22. Ubeyd b. el-Ebras el-Esedî: Bu zat, cahiliye dönemi şairlerinden olup onun Allah'ın birliğine inandığını belirten şiirleri vardır[575].

Saydığımız bu kimselerden bazıları, Hz. Muhammed'in asrından önce yaşamış olmakla beraber, büyük bir kısmı onunla çağdaştır. Bu ismini zikrettiklerimizden başka Kays b. Asım et-Temimî, Safvan b. Ümeyye b. Mihleb el-Kinanî, Afif b. Ma'dî Kerib Kindî ve Üslumü'l-Yalî gibi, kendilerine şarap ve zinayı haram kılan ve putperest âdetlerine tabi olmayan kimseler de mevcuttu[576].

Bu ismini zikrettiğimiz kimselerin dışında da o dönemde, Haniflik inancına bağlı olanların mevcut olması tabiidir. Ancak bunların o devirde dinî bir cemaat teşkil etmedikleri açıkça görülmektedir.

572 Âlûsî, **a.g.e.,** s. 260
573 Âlûsî, **a.g.e.,** s. 281
574 Âlûsî, **a.g.e.,** s. 280
575 Âlûsî, **a.g.e.,** s. 281
576 Mahmud Esad, **a.g.e.,** s. 536

SONUÇ

Araştırmamızın birinci bölümünde, Hz. İbrahim'in tarihî bir şahsiyet olduğunu, İslâm, Hristiyan ve Yahudi kaynakların yanı sıra, tarihî belgelere de dayanarak tespit etmiş bulunuyoruz. Tevrat ve İnciller, daha ziyade Hz. İbrahim'i soy yönünden ele alıp onun şeceresini verirken, Kur'an-ı Kerim, onu inanç yönünden ele almakta ve kavmi ile yaptığı mücadeleleri ibret için anlatmaktadır.

Tevrat ve Kur'an'da, Hz. İbrahim hakkında verilen bilgilerde bazı noktalarda benzerlikler olmasına rağmen, bu iki kitapta anlatılanlar arasında köklü farklılıklar vardır.

Tevrat'ta, Hz. İbrahim'in hayatı uzun uzadıya anlatılmakta ve onun hakkında çelişkili ve tutarsız birçok bilgi verilmektedir. Bu kitapta Hz. İbrahim'in Ur'dan çıkıp Kenan diyarına, Harran'a gittiği anlatıldıktan sonra, Harran'dan Kenan diyarına gittiği söylenmekte, Harran'ın, birinci ifadede Kenan diyarı olduğu, ikinci ifadede ise Kenan diyarı olmadığı anlamı çıkmaktadır. Yine bir yerde Sare'nin, Hz. İbrahim'in yeğeni, bir başka yerde ise üvey kız kardeşi olduğu yazılıdır. Ayrıca bu kitapta, Hz. İbrahim'i Nemrud'un ateşinden kurtarmak için, Tanrı'nın gökten yere inerek ona, "Seni Kaldelîlerin ateşinden kurtaran Tanrı benim"

dediği yazılıdır. Hâlbuki Kaldelîler, Hz. İbrahim'den en az dokuz yüzyıl sonra tarih sahnesine çıkmışlardır. Kur'an'da Hz. İbrahim hakkında bu tür hiçbir tenakuza rastlanmaz. Kur'an, sadece onun tevhid inancını tebliğ edişi ile ilgilenir, bunun dışında tarihî bir bilgi vermez.

Kur'an-ı Kerim ve diğer İslâm kaynaklarına göre Hz. İbrahim, Nemrud'un ülkesinde dünyaya gelmiştir. Onun yaşadığı çağda, Nemrud'un ülkesinde koyu bir putperestlik mevcuttu. Hz. İbrahim, bu putperestlikle mücadele etmiş, başta kendi babası Azer ve ülkesinin kralı Nemrud olmak üzere, putperestleri Allah'ın birliğine inanmaya davet etmiştir. Bu mücadele neticesinde Nemrud, son çare olarak onu ateşe atmıştır. Bu ateşten kurtulan Hz. İbrahim, önce Harran'a, oradan da Kenan diyarına göç etmiştir. Uzun süre evlat sahibi olamayan Hz. İbrahim, Allah'tan bir çocuk istemiş, Allah da ona önce İsmail'i, sonra İshak'ı vermiştir. Bundan sonra, Allah (C.C.), imtihan kastı ile ilk çocuğunu kurban etmesini ondan istemiş, Hz. İbrahim, çocuğunu kurban etmeye teşebbüs ederek bu imtihanı başarı ile vermiştir.

İki karısı arasında, çocuklar yüzünden çıkan geçimsizlik sonucu, Sare'nin isteği üzerine Hz. İbrahim, Hacer ve İsmail'i Mekke'ye götürüp Kâbe çevresine yerleştirmiştir. Hz. İsmail'in, ona yardım edebilecek kadar büyümesinden sonra Hz. İbrahim, orada Kâbe'yi inşa ederek oranın halkını hacca çağırmış ve onlarla birlikte hac görevini ifa etmiştir.

Hz. İbrahim, Musa ve İsa (A.S.)'dan önce yaşamış bir peygamber olarak, doğduğu Sümer ülkesinde, Harran'da, Kenan diyarında, Mısır'da ve Hicaz'da hep tevhid inancını yaymaya çalışmıştır. O, hayatı boyunca Allah'ın birliğini

tebliğ etmiş; insanlardan, putlara tapmamalarını istemiştir. Tarihî kaynaklarda kesin belgeler bulunmamakla beraber, onun inancının Acem ülkesine, Türkistan'a, Hindistan'a ve dünyanın daha pek çok yerine yayılmış olduğunu söylemek mümkündür. İslâm ve Yahudi kaynaklarda, onun bir inancı yaymaya çalıştığı açıkça belirtildiğine göre, bu inancın özel bir adının olması gerekir. Yahudi ve Hristiyan kaynaklarda bu inanca özel bir isim verilmemekle beraber, İslâm kaynaklarında bu inancın adı, **HANİFLİK** olarak geçmektedir.

Daha Hz. Muhammed hayatta iken, bazı Yahudi ve Hristiyanlar, Hz. İbrahim'in dininin adının Yahudilik veya Hristiyanlık olduğunu iddia etmişlerdi. XX. yüzyılda da Wensinck gibi bazı müsteşrikler, onun tebliğ ettiği inanç için "İbrahim'in Yahudiliği" tabirini kullanmaktadırlar. Kur'an-ı Kerim, Hz. İbrahim'in, Tevrat ve İncil nazil olmadan önce, kendi inancını tebliğ ettiğini söylemek sureti ile, bu iddianın temelden yanlış olduğunu ilan etmektedir.

Araştırmamızın ikinci bölümünde, Hz. İbrahim'in tebliğ etmiş olduğu inancın adının, İslâm kaynaklarında **HANİFLİK** olduğunu tespit ediyoruz. Bu bölümde, müsteşrikler tarafından ortaya atılan iki iddianın mevcut olduğunu görüyoruz. Snouck ve benzerleri tarafından ortaya atılan birinci iddiaya göre, **Haniflik** tabiri, İbrahim, İsmail ve Kâbe kıssaları, Mekkî ayetlerde geçmemektedir. Hz. Muhammed bunları, Medineli veya Mekkeli Yahudi ve Hristiyan muallimlerinden öğrenmiş, Medine'ye göç edip Yahudilerle arası açıldıktan sonra, daha önce öğrendiği bu bilgilere dayanarak **Haniflik** ismini, Kâbe'nin İbrahim ve İsmail tarafından inşa edildiğini ortaya atmıştır.

Yapmış olduğumuz inceleme sonunda, hiçbir Yahudi ve Hristiyan kaynakta, Hz. İbrahim'in dininin adının Haniflik olduğu şeklinde bir kayda rast gelmedik. Ayrıca bu kaynaklar, (özellikle Tevrat), Hz. İbrahim'in gittiği yerlere mabedler yapmadığını, sadece mezbahlar yaptığını bildirmektedirler. Hz. İbrahim'in inancının adının Haniflik olduğunu kabul etmeyen ve Kâbe'nin inşası olayını kökten inkâr eden bu Yahudi ve Hristiyan muallimler, nasıl oluyor da bu inkâr ettikleri şeyleri Hz. Muhammed'e öğretmiş oluyorlar? Bu fikir kökten yanlıştır.

Canon Sell ve benzerleri, yukardaki iddianın tamamen aksine ikinci bir iddia ileri sürmektedirler. Onlara göre Hz. Muhammed, **Haniflik** ismini, İbrahim ve İsmail tarafından Kâbe'nin inşası kıssasını ve İslâm'ın temel hükümlerini son Haniflerden öğrenmiştir. Son Hanifler Hz. Muhammed'i, siyasî ve dinî bir lider olarak yetiştirmiş ve onun dininin esaslarını planlamışlardır. Bu iddia da mesnedden mahrumdur. Çünkü Hz. Muhammed, son Haniflerden yaşça daha küçüktür ve ümmîdir. Snouck'un itiraf ettiği gibi, en azından nübüvvetten önceki dönemde yabancı dil bilmediği açıktır. Son Haniflerin büyük bir kısmı, şair veya hatip idiler. Arapça okuma yazmanın yanı sıra, İbranîce ve Süryanîce başta olmak üzere, yabancı dil biliyorlardı. Onlar, Hanifliğin esaslarını aramak üzere birçok seyahatler yapmışlardı. Bilgili ve kültürlü kişiler olarak bu son Hanifler, neden yaşça kendilerinden daha küçük, ümmî bir yetime tabi olmuş olsunlar? Eğer onlar Hz. Muhammed'i eğitmiş iseler, bir kısmı, onun peygamberliğine yetiştiği hâlde, neden onun dinine girmedi, hatta ona muhalif olarak kaldı veya Hristiyanlığa girdi? Bu iddianın da hiçbir mesnedi ve mantıkî yanı yoktur.

Hz. Muhammed, Kâbe kıssası ve Haniflik tabiri başta olmak üzere bütün bilgileri, ne Yahudi ve Hristiyan muallimlerden ne de son Haniflerden öğrenmiştir. İslâmî inanca göre bu, vahye dayalı bir olaydır. Müsteşriklerin ortaya attığı iddialar, bu gerçeğin aksini ispat edememektedir. Onların ortaya attığı iddialar, ancak birbirini nakzetmektedir.

İslâm kaynaklarının hepsinde, Hz. İbrahim'in tebliğ ettiği dinin adı açıkça **HANİFLİK** olarak geçmektedir. **Haniflik** dininin iman, ibadet ve ahlak esasları da bu kaynaklarda açıkça yer almaktadır. Kur'an, Hz. İbrahim'in Kâbe'yi inşa ettiğini, insanları hacca çağırarak onlarla birlikte haccettiğini, kurban kestiğini bildirmekte, hadisler, onun günde beş vakit namaz kıldığını, ona namazın nasıl kılınacağını ve hac esnasında öğle ile ikindinin, akşam ile yatsının nasıl birleştirilerek kılınacağını, Cebrail'in öğrettiğini haber vermektedirler.

Araştırmamızın sonunda ulaştığımız sonucu şu şekilde özetleyebiliriz: Hz. İbrahim, kendinden önce gelen peygamberlerin inancı ile irtibatlı olmasına rağmen, müstakil bir din tebliğ etmiştir. Bu dinin adı, **HANİFLİK**'tir. Haniflik dininin esaslarını, İslâm kaynaklarından tespit etme imkânı mevcuttur.

BİBLİYOGRAFYA

Abdürrezzak, Mustafa, "İslâm", **Dairetü'l-Maarifi'l-İslâmiyye**, C. II, s. 155-164, Tahran, 1933.

"Abrahamities", **The Encyclopedia Americana**, V. I., p. 46 Newyork, 1968.

"Abrahamities", **The Encyclopedia Britanica**, V. I, p. 72; Cambridge, 1910.

Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdillah eş-Şeybanî, **Müsned**, C. I, V, İstanbul, 1982.

Ahmed Muhammed Şakir, "İsmail", **Dairetü'l-Maarifi'l-İslâmiyye**, C. II, s. 172-173, Tahran, 1933.

Âlûsî, Muhammed Şükrü el-Bağdadî, **Bülûgu'l-ereb fî marifeti ahvâli'l-Arab**, C. II, Mısır, 1342.

Âmidî, Seyfüddin Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed, **el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm**, C. IV, Kahire, 1967.

Arnold, T. W., "İslam", **Dairetü'l-Maarifi'l-İslâmiyye**, C. II, s. 149-155, Tahran, 1933.

Atay, Hüseyin, **Delâletü'l-hâirîn**, (Önsöz) Ankara, 1974.

Atay, Hüseyin – Yaşar Kutluay, **Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı**, Ankara, 1981.

Ateş, Süleyman, **Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali**, Ankara, 1983.

Aydın, Ali Arslan, **İslâm-Hristiyan Diyaloğu ve İslâm'ın Zaferi**, Ankara, 1984.

Aynî, Bedrüddin Ebî Muhammed Mahmud b. Ahmed, **Umdetü'l-karî fi şerhi Sahîhi'l-Buharî**, C. I, İstanbul, (H.) 1308.

Bell, Richard, **Introduction to the Quran**, Edinburg, 1953.

——— **The Origin of Islam in Its Christian Environment**, London, 1926.

Benard, M. Th, **Textes et Recits D'Histoire Sainte**, Paris, 1895.

Bentzen, A., **Introduction to the Old Testament**, V. I, New York, 1948.

Berki, Ali Himmet – Osman Keskioğlu, **Hatemü'l-Enbiya Hz. Muhammed ve Hayatı**, Ankara, 1966.
Beyzavî, Kadî Nâsırüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed, **Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl**, C. I, İstanbul, (H.) 1301.
Birûnî, Ebü'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Harizmî, **el-Âsârü'l-bâkıye ani'l-kurûni'l-hâliye**, Leipzig, 1923.
Blank, Sheldon H., "Abraham", **U.J.E.**, V. I, p. 35-36 New York, 1948.
Bousquet, G.H. – J. Schacht, **Selected Works of C. Snouck Hurgronje**, Leiden, 1957.
Bouvet, Abbe Maurice, **Histoire Biblique**, Paris, 1927.
Brockelmann, Carl, **History of the Islamic Peoples**, London, 1950.
Buhârî, Ebu Abdillah Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğîre b. Berdizbeh, **Sahîh-i Buhârî**, İstanbul, 1979.
Bucaille, Maurice, **Tevrat, İnciller ve Kur'an**, Çev. Mehmet Ali Sönmez, Konya, 1979.
Buhl, Fr, "Hanif", **Dairetü'l-Maarifi'l-İslâmiyye**, C. VIII, s. 124-130, Tahran, 1933.
Buttenwieser, Moses, "Abraham, Apocalypse of", **U.J.E.**, V. I, p. 37-38, New York, 1948.
Caetani, Leone, **İslâm Tarihi**, C. II, Çev. Hüseyin Cahit, İstanbul, 1924.
Cerrahoğlu, İsmail, "Kur'an-ı Kerim ve Hanifler", **A.Ü.İ.F.D.**, C. XI, s. 82-92, Ankara, 1964.
———— "Kur'an-ı Kerim ve Sabiîler", **A.Ü.İ.F.D.**, C. X, s. 106-115, Ankara, 1962.
Cevad Ali, **Târîhu'l-Arab kable'l-İslâm**, C. V, Bağdat, 1377.
Cevherî, İsmail b. Hammad, **es-Sıhah**, C. IV, Mısır, 1956.
Cook, Stanley Arthur, "Abraham", **The Encyclopedia Britanica**, V. I, p. 69-72, Cambirdge, 1910.
Çağatay, Neşet, **İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı**, Ankara, 1982.
Dânî, Ebu Amr Osman b. Said, **Câmiu'l-beyân fî adedi âyi'l-Kur'an**, Süleymaniye Küt. Halis Efendi 22 No.da kayıtlı el yazması.
———— **et-Teysir fi'l-kıraati's-seb**, İstanbul, 1930.
Danişmend, İsmail Hamî, **İzahlı İslâm Tarihi Kronolojisi**, C. I, İstanbul, 1960.
Ebü'l-Ferec, Ali b. Hüseyin b. Muhammed b. el-Heysem el-İsfahânî, **Kitâbü'l-Eğanî**, C. III. Beyrut, 1955.
Ebü'l-Ferec, Gregory, **Ebü'l-Ferec Tarihi**, C. I, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1945.
Ebu Hayyân, Esîrüddin Ebu Abdullah Muhammed b. Yusuf b. Ali el-Endelüsî, **el-Bahrü'l-muhît**, C. I, Riyad (H.) 1329.
Eliade, Mircea, **Histoire des Croyances et des Ideas Religieuses**, T. III, Paris, 1983.

Ferid Vecdî, Muhammed, "İbrahim", **Dairetü'l-Maarifi'l-İslâmiyye**, C. I, s. 28-30, Tahran, 1933.
Geiger, Abraham, **Judaism and Islam**, Madras, 1898.
Ginzberg, Louis, "Abraham, Apocalypse of", **J.E.**, V. I, p. 91-92, London, 1901.
——— "Abraham, Testament of", **J.E.**, V. I, p. 93-96 London, 1901.
Goldziher, Ignatz, "Islam", **J.E.**, V. VI, p. 651-659, London, 1904.
Gordis Robert, "Abraham in the Haggadah", **U.J.E.**, V. I, p. 36-37, New York, 1948.
Graetz, Heinrich Hirsch, **History of the Jews**, V. I, Philadelphia, 1898.
Guillauma, Alfred, **The Influence of Judaism on Islam**, Oxford, 1928.
Hamidullah, Muhammed, **İslâm Peygamberi, Hayatı ve Eserleri**, Çev. M. Said Mutlu, C. I, İstanbul, 1966.
Hasan İbrahim Hasan, **Târîhu'l-İslâm**, C. I, Kahire, 1964.
Heller, Bernhard, "Nemrud", **İ.A.**, C. IX, s. 192-194, İstanbul, 1971.
Hirschfeld, Hartwig, **New Researches into the Composition and Exegesis of the Qoran**, London, 1902.
Hughes, Thomas Patrick, **Dictionary of Islam, Library of religious and philosophical tought**, New Jersey, 1965.
Hurgronje, C. Snouck, **Het Mekkaansche Feest**, Verspreide Geschriften, Deel – I, Leipzig, 1923.
İbn Haldun, Abdurrahman el-Mağribî, **Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-müptedeve'l-haber**, C. I, Beyrut, 1967.
İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed, **el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal**, C. I, Mısır, (H.) 1347.
İbn Hişam, Ebu Muhammed Abdülmelik, **es-Sîretü'n-nebeviyye**, C. I, Mısır, 1936.
İbn İshak, Muhammed b. Yesâr, **Sîretü İbn İshak**, M. Hamidullah neşri, Konya, 1981.
İbn Kesîr, İmadüddin Ebü'l-Fida İsmail ed-Dimeşkî, **Tefsîrü'l-Kur'ani'l-azîm**, C. I, Beyrut, 1981.
——— **el-Bidâye ve'n-nihâye**, C. I, Beyrut, 1966.
İbn Kuteybe, Ebu Muhammed b. Abdillah b. Müslim, **el-Maarif**, Beyrut, 1970.
——— **Tabakatu'ş-Şuara**, Leiden, 1902.
İbn Manzûr, Cemalüddin Muhammed b. Mükerrem, **Lisânü'l-Arab**, C. IX, XII, Beyrut, 1968.
İbn Meymûn, Musa el-Kurtubî el-Endelüsî, **Delâletü'l-hâirîn**, Ankara, 1974.
İbn Sa'd, Ebu Abdillah Muhammed, **et-Tabakâtü'l-kübrâ**, C. I, Beyrut, 1960.
İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali el-Bağdadî, **Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr**, C. I, VII, Dimeşk, 1964, 1965.

İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Cezerî, **el-Kâmil fi't-tarih**, C. I, Beyrut, 1965.
İbnü'n-Nedim, Muhammed b. İshak b. Ebî Yakub, **el-Fihrist**, Beyrut, Tarihsiz.
Izutsu, Toshihiko, **God and Man in the Koran**, Semantics of the Koranic Weltanschaung, Tokyo, 1964.
Jeffery, Arthur, **The Foreign Vocabulary of the Quran**, Cairo, 1937.
——— **Materials for the History of the Text of the Quran**, Leiden, 1937.
Katsh, Abraham I., **Judaism in Islam** New York, 1954.
Kınal, Füruzan, **Eski Mezopotamya Tarihi**, Ankara, 1983.
——— "Eski Ön Asya Dinlerinde Monoteist Temayüller", **Belleten**, C. XVIII, s. 115-119, Ankara, 1954.
Kohler, Kaufman, "Abraham", **J.E.**, V. I, p. 83-87, London, 1901.
Kurtubî, Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed el-Ensarî, **el-Cami' li-ahkâmi'l-Kur'an**, C. II, Mısır, 1967.
Kutluay, Yaşar, **İslâm ve Yahudi Mezhebleri**, Ankara, 1965.
Mahallî, Celâleddin Muhammed b. Ahmed, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, **Tefsîrü'l-Celâleyn**, C. I, Mısır, (H.) 1301.
Mahmud Esad, **Tarih-i Din-i İslâm**, C. I, İstanbul, (H.) 1327.
Malik Binnebî, **Kur'an-ı Kerim Mucizesi**, Çev. Ergun Göze, İstanbul, 1969.
Margoliouth, D. S., "Muhammed", **E.R.E.**, V. III, p. 871-880, New York, 1951.
——— "Harranians", **E.R.E.**, V. VI, p. 519-520, New York, 1951.
Massignon, Louis, **Essai Sur Les Origines du Lexigue Technique de la Mystique Musulmane**, Paris, 1922.
——— **La Passion d'al-Hosayn Ibn Mansour al-Hallaj Martyr Mystique de l'Islam**, T. II, Paris, 1922.
Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen b. Hüseyin, **Mürûcü'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher**, C. I, II, Mısır, 1948.
——— **et-Tenbîh ve'l-işrâf**, Bağdat, 1938.
Müslim, Ebü'l-Hüseyn b. el-Haccac el-Kuşeyrî en-Nişaburî, **Sahîh-i Müslim**, C. I, II, İstanbul, 1981.
Neccar, Abdülvehhab, **Kısasü'l-enbiya**, Mısır, Tarihsiz.
Nedvî, Ebü'l-Hasen Ali el-Hüseynî, **es-Sîretü'n-nebeviye**, Çev. Osman Keskioğlu, Konya, 1981.
Nesaî, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali, **Sünen-i Nesaî**, C. IV, İstanbul, 1982.
Nicholson, Reynold A., **A. Literary History of the Arabs**, Cambridge, 1941.
Nöldeke, Theodor, **Geschichte des Qorans**, Hildesheim, 1961.

Paret, R., "İbrahim", **The Encyclopedia of Islam**, New Edition, V. III, p. 980-981, Leiden, 1965.
Patai, Raphael, "Abraham", **The Encyclopedia Americana**, V. I, p. 45-46, Newyork, 1968.
Pfeiffer, Robert H., **Introduction to the Old Testament**, Newyork, 1948.
Ragıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Ahmed, **el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân**, Mısır, 1961.
Ramazanoğlu, Muzaffer, **Gılgameş Destanı**, İstanbul, 1942.
Râzî, Muhammed b. Ömer Fahreddin, **Mefâtîhu'l-gayb**, C. V, İstanbul, (H.) 1308.
Reşid Rıza, Muhammed, **Tefsîrü'l-Menâr**, C. I, Mısır, 1954.
Rıza, Muhammed, **Muhammed**, Beyrut, 1975.
Robs, Daniel, **L'Eglise des Temps Barbares**, Fayard, 1965.
Rudolph, Kurt, "La Religion Mandéenne", **Histoire des Religions, II, Encyclopedia de la Pleiade**, p. 498-522, Paris, 1972.
Sa'lebî, İbn İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim, **Kısasü'l-enbiya**, Mısır, Tarihsiz.
Sarıkçıoğlu, Ekrem, **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, İstanbul, 1983.
Schimmel, Annamarie, **Dinler Tarihine Giriş**, Ankara, 1955.
Serjeant, R. B., "Historical Review", **Religion in the Middle East**, V. II, p. 3-30, London, 1976.
Smith, H. P., **The Bible and Islam**, Newyork, 1897.
Smith, R. B., **Muhammed and Muhammedanism**, London, 1889.
Soury, Jules, **Les Religions Les Arts La Civilisation**, Paris, 1877.
Süyûtî, Celâleddin Abdurrahman, **el-İtkan fi ulûmi'l-Kur'an**, C. I, Mısır, 1951.
Şakir, Ahmed Muhammed, "İsmail", **Dairetü'l-Maarifi'l-İslâmiyye**, C. II, s. 171-172, Tahran, 1933.
Şehristanî, Muhammed b. Abdülmelik b. Ahmed, **el-Milel ve'n-nihal**, C. I, II, Mısır, 1947.
Şelebî, Ahmed, **Mukarenetü'l-edyan**, C. I, Kahire, 1964.
Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr, **Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an**, C. I, II, VII, Mısır, (H.) 1379.
——— **Tarihu'r-rusül ve'l-mülûk**, C. I, Mısır, 1960.
Tantâvî, b. Cevherî el-Mısrî, **el-Cevâhir fî tefsîri'l-Kur'âni'l-kerîm**, C. IV, Mısır, (H.) 1350.
Tanyu, Hikmet, **Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler**, C. I, İstanbul, 1979.
——— **Türklerin Dinî Tarihçesi**, İstanbul, 1978
——— "Yahudiliğin Kutsal Kitapları ve Esasları, İlmî İnceleme ve Tenkidi", **A.Ü.İ.F.D.**, C. XIV, s. 95-123, Ankara, 1967.

Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, **Sünen-i Tirmizî**, C. IV, İstanbul, 1982.
Torrey, Che C., **The Jewish Foundation of Islam**, New York, 1933.
Toy, Crawford Howel, "Abraham", **J.E.**, p. 85-91, London, 1901.
Triton, A.S., **Muslim Theology**, London, 1947.
Warshofsky, Fred, "Nuh, Tufan ve Gerçekler", **Bilim ve Teknik**, Tübitak Yayını, Sayı: 121, Aralık, 1977, s. 16-18, Ankara, 1977.
Watt, Montgomery, "Hanifs", **The Encyclopedia of Islam**, New Edition, V. III, p. 165-166, Leiden, 1965.
——— **Islam and Christianity Today**, **A. Contribution to Dialogue**, London, 1983.
——— **Modern Dünyada İslam Vahyi**, Çev. Mehmet Sait Aydın, Ankara, 1982.
Wensinck, A.J., "İbrahim", **Dairetü'l-Maarifi'l-İslâmiyye** C. I, s. 25-29, Tahran, 1933.
——— "İsmail", **Dairetü'l-Maarifi'l-İslâmiyye**, C. II, s. 170-172, Tahran, 1933.
——— **"İsmail", İ.A.**, C. V/2, s. 1110-1111, İstanbul, 1968.
Woolley, Sir Leonard, **Abraham, decouvertes recentes sur les origines des Hebreux**, (İng.den Fr.caya Çev. A ve H. Collin Delavaud) Paris, 1949.
——— **Ur of the Chaldees**, Newyork, 1965.
Yusuf ed-Decevî, "İbrahim", **Dairetü'l-Maarifi'l-İslâmiyye**, C. I, s. 25-29, Tahran, 1933.
Zebîdî, Muhibbüddin Ebü'l-Feyz es-Seyyid Muhammed Murtaza, **Tâcü'l-arûs**, C. VI, VIII, Beyrut, 1966.
Zemahşerî, Carullah Mahmud b. Ömer, **el-Keşşâf an hakaiku gavâmizi't-tenzîl**, C. III, Mısır, (H.) 1354.

İNDEKS*

A
Abbasîler 22, 204
Abdullah 96, 107, 132, 159, 169, 190, 191, 193, 204, 210, 211, 214
Abdullah b. Ömer 107, 193
Abdullah b. Sellam 169, 204
Abdullah b. Zeyd b. Asım 96
Abdullah el-Kadaî 214
Abdurrahman 101
Abduttabiha b. Sa'leb b. Vebre 212
Abdülaziz 101, 190
Abdülmesih el-Kindî 130
Abdülmuttalip 191, 212
Abede-i Kevâkib 121, 122
Ab-hamon 36
Abımelek 74, 75
Abi-Ram (-u) 35
Abi-Sare 35
Abrahamities 202, 203
Acbor oğlu Elnathan 39
Hz. Âdem 94, 115, 119
Afif b. Ma'dî Kerib Kindî 214
Afrika 178
Hz. Aişe 22, 172, 197
Akadca 36
Hz. Ali 94
Alman (-ca) 28, 117
Amir b. Zarib el-Udvanî 211
Amrafel 42
Amurrular 115
Anadolu 202
Antakî 129
Antakya 202
Arab (-ça, -istan- lar) 27, 33, 97, 118, 131, 135, 168, 202, 205
Aramî (-ce, -ler) 164
Arap 4, 22, 27, 33, 35, 36, 71, 97, 125, 126, 132, 133, 135, 136, 140, 142, 143, 144, 155, 156, 158, 168, 184, 191, 201, 202, 203, 204, 211
Arz-ı Mev'ud 68
Ashab-ı Eşhas 122
Ashab-ı Heyakil 121
Ashab-ı Hulûliyye 122
Ashab-ı Ruhaniyyat 121
Aşûre 197
Avrupa 4, 117, 178, 202
Azazil 25, 90, 176
Azer 46, 47, 48, 50, 51, 54, 66, 123, 216

* Dipnotlarda ve Bibliyografya'da yer alan isimler ve kitaplar İndekste gösterilmemiştir.

B
Baal 120
Babil (-onya, -ülkesi) 34, 35, 41, 42, 44, 45, 48, 99, 113, 114, 116, 118, 119, 124, 125, 134, 162
Babil Kulesi 114
Barnaba İncili 199
Basra 50, 65
Başan 79
Beer Şeba 69
Belkıs 213
Beyazıd-ı Bestamî 129
Bilâl-i Habeşî 208
Bilka Vadisi 209
Bizans 208
Bohemya 202
British Museum 29
Buhtnasır 49
Bûna 49

C-Ç
Cebbar 72, 73, 74, 75
Cebrail 83, 92, 174, 193, 219
cenef 131
Craigie 25
Cüneyd-i Bağdadî 129
Cürhüm (-lüler) 84, 89, 97
Çin 117, 178

D
Hz. Davud 11, 49, 80, 101, 130
Dev (-a) 117
Deyus 117
Dicle 45

E
Eber 65
Ebiyona 49
Ebu Amr eş-Şeybanî 129
Ebu Hüreyre 72, 91, 197
Ebu Kays Sareme b. Ebî Enes 212
Eflatun 55
Ehvaz 44
Elamlılar 38
el-Ezher 165
el-Filâhatü'n-Nabatiyye 120
Eliezer (el-Yuazir) 47
el-Kinza 125
Emile 49
Enkidu 40
Erbab b. Riab 213
Erfahşed 46
Erğu (Rağu) 46
Es'ad Ebu Kerb el-Himyerî 213
esbat 156
Eupolemos 65
Eyn-Mişpata 48

F
Falih 46
Farsça 163
Fırat 4, 41, 42, 45, 64, 68, 70
Filistin (-liler) 5, 40, 64, 67, 68, 69, 71, 81, 84, 92, 93, 95, 98, 99, 100, 114, 177, 179, 185, 187
Firavun 39, 74, 75, 77, 106
Fransız (-ca, -lar) 42, 86, 117

G
Gemara 131
Gerar 74, 75
Gılgameş Destanı 40
Gök Tanrı (-inancı) 117, 178

H
Habeş (-çe, -istan) 25, 130, 138, 208
Habil 25, 162
Habirular 115
Hacer 5, 73, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 89, 90, 92, 93, 98, 188, 199, 216
Hacunî 98
Hacur 98
Halid b. Sinan b. Gays 213
Halilürrahman 64
Hallac-ı Mansur 129
Hammurabi 42, 43, 48, 65, 86

Haran 44, 45, 66, 75, 76
Harran 5, 37, 38, 41, 44, 45, 64, 65, 66, 67, 68, 99, 113, 123, 124, 125, 134, 177, 215, 216
Harun-ı Reşid 14, 204
Hasan 167, 171, 191, 194
Hatice 129, 137, 207, 208
Havva 25, 199
Hazarlar 99, 179
Hebron 69
Hicaz 126, 128, 134, 167, 168, 177, 179, 208, 216
Himyer (-li) 178, 213
Hind (-istan, -liler) 117, 119, 178, 185, 217
Horasan 99, 179
Hristiyan (-lar, -lık) 9, 11, 13, 77, 123, 125, 127, 128, 130, 131, 138, 140, 149, 150, 151, 153, 154, 155, 157, 158, 160, 161, 162, 165, 167, 176, 184, 198, 202, 203, 205, 207, 208, 209, 210, 212, 215, 217, 218, 219
Hz. Hûd 94
Huri 41
Hürmüzcürd 44
Hüseyin 27, 82, 118, 123, 130, 143, 148, 159, 194, 207

I-İ

Irak 123, 125
İbn Abbas 96, 97, 173, 194
İbn Mesud 147
İbn Suud 101
İbn Vahşiyye 120
İbrahimîler 202, 203
İbrahim'in Yahudiliği 107, 108, 217
İbranî (-ce, -ler) 11, 47, 65, 164
Hz. İdris 177
İlaf b. Şihab et-Temimi
İliya 81, 100
İran 4, 117, 178, 182
Hz. İsa 11, 12, 153, 198
Hz. İshak 20
İskan 76
İskandinavya 203
İslâm (-î, -iyet) 1, 2, 3, 4, 5, 7, 9, 10, 11, 13, 15, 16, 17, 19, 22, 24, 26, 27, 33, 37, 43, 44, 46, 48, 49, 51, 56, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 88, 89, 90, 92, 93, 95, 97, 98, 99, 100, 106, 107, 113, 116, 117, 118, 120, 123, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 136, 137, 138, 143, 146, 147, 150, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 176, 178, 183, 184, 187, 191, 196, 198, 201, 204, 205, 208, 215, 216, 217, 218, 219
İsmail 5, 9, 12, 27, 28, 70, 71, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 105, 122, 123, 131, 132, 134, 138, 141, 148, 150, 151, 155, 156, 157, 160, 162, 168, 171, 174, 176, 177, 179, 180, 183, 184, 186, 187, 188, 189, 190, 192, 193, 194, 195, 199, 200, 202, 205, 209, 216, 217, 218
İspanyol (-ca) 117
İsrail 4, 48, 68, 89, 147
İsrailiyat 17, 21, 62
İsrailoğulları (Benî İsrail) 71, 89, 108, 147, 152
İştar (İştarot) 54
İtalyan (-ca) 117

J

Jan Hus 203
Japon Şintoizmi 117

K

Kâ'b b. Luî b. Galip 214
Kâbe (Beyt-i Haram) 5, 71, 83, 89, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 123, 125, 134, 135, 136, 137,

141, 148, 150, 151, 157, 158, 160, 168, 170, 173, 178, 180, 182, 184, 189, 192, 193, 198, 204, 205, 209, 212, 213, 216, 217, 218, 219
Kabil 25, 162
Kadeş 48
Kahire 47, 127, 130, 165, 170, 171, 181
Kamarina 65
Katolik 203
Kays b. Asım et-Temimî 214
Keldanî (-ce, -ler, Kildanîler, Kaldelîler) 14, 38, 44, 60, 63, 104, 204, 205, 215, 216
Kenan (-dili, diyarı) 2, 5, 34, 44, 45, 49, 67, 69, 104, 215, 216
Ketura 98, 99, 179
Koenig 165
Kontura 98
Kûfe 50
Kureyş 137, 143
Kûsa 45, 64
Kus b. Saide 211

L
Lahm Kabilesi 209
Libya 165
Lokman 171
Lût (-kavmi) 5, 44, 45, 67, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 102, 106
Lübnan 165

M
Macaristan 203
Malik b. Enes 22
Mamre 69
Mandeen 116
Mansur 22, 129
Mari 42
Mastemah 90, 176
Maverdî 33, 212
Mecusî (-lik, -ler) 124
Medine (Medenî) 9, 22, 96, 108, 138, 149, 150, 151, 154, 156, 157, 158, 184, 189, 212, 217
Mekke (Mekkî) 9, 22, 82, 83, 84, 89, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 123, 134, 135, 138, 148, 149, 150, 151, 153, 154, 156, 157, 163, 184, 187, 205, 207, 208, 209, 212, 213, 216
Merve 84, 192
Hz. Meryem 153
Mezopotamya 15, 29, 40, 45, 75, 93, 114, 204
Mısır 5, 12, 15, 37, 48, 55, 69, 74, 75, 76, 77, 81, 82, 89, 100, 104, 106, 107, 118, 123, 132, 135, 152, 154, 186, 187, 188, 190, 200, 216
Midraş 25, 58, 91, 176
Mikado 117
Milka 76
Mina 183
misyonerler 163
Mişna 26, 131
Monteaque Rhodes James 25
mugayyar 45
Muğtasıla 123
Muhacir 169
Muhammed 11, 12, 14, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 27, 33, 34, 41, 44, 47, 72, 82, 91, 92, 94, 97, 103, 107, 108, 109, 117, 122, 123, 124, 128, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 142, 143, 144, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 153, 154, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 165, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 184, 187, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 202, 203, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 217, 218, 219
Muhasibî 129
Hz. Musa 24, 26, 38, 41
Musa'nın Yahudiliği 108
Musul 209
Mültemis b. Ümeyye el-Kenanî 212

müsteşrikler 129, 138, 140, 161, 169
Müzdelife 183

N
Nabatlılar 123
Nahmolel 41
Nahor 44, 47, 48, 75, 76, 101
Nannar 54
Nasara 123
Nasranî (-lik, -ler) 108, 134, 144
Nasuray 123
Neccaroğulları 212
Nemrud 43, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 57, 58, 60, 61, 62, 64, 65, 68, 113, 114, 116, 182, 215, 216
Nil 68, 70
Nirin 118
Hz. Nuh 172, 197
Nuh Tufanı 29, 30, 38, 39, 79, 94, 162
Nûna binti Kirinba 49

O
Og 79
Osman b. Huveyris 204, 208
Ömer b. Abdülaziz 190
Ömer b. Hattab 209

P
Panos 77
Pensilvanya 29
Philo 26
Putperestlik 15, 18, 25, 41, 53, 69, 72, 102, 106-108, 117, 118, 121, 125, 127, 128, 130, 132-136, 152, 158, 167, 190-192, 198, 202, 206, 209, 214, 216

R
Ramle 81, 100
Rebeka 74, 75, 105
Rim-Sin 65
Romence 25

S-Ş
Saba 123
Sabiîlik 6, 27, 118, 120, 122, 124, 125, 128, 177
Safa 84, 192
Safvan b. Ümeyye b. Mihleb el-Kinanî 214
Said b. Zeyd 209
Hz. Salih 94
Sam 46
Sami (-ce, -dilleri) 37, 127, 133
Sanskritce 133
Sare 35, 36, 66, 67, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 81, 82, 83, 86, 87, 98, 99, 100, 188, 199, 215, 216
Saruh 46
Schei 86
Sebi 81, 100
Sefer Hayyaşar 62
Seleme 169, 213
Seyf Zî Yezen 212
Slavca 25
Sodom 78, 196
Suriye 67, 202, 204
Sus 44
Suud 101
Suudi Arabistan 101
Hz. Süleyman 49
Sümer (-ce, -ler) 29, 35, 36, 54, 85, 86, 100, 101, 113, 114, 116, 124, 162, 177, 209, 216
Sümer Kanunları 85, 86, 114
Süryanîce 33, 34, 64, 126, 127, 133, 205, 210, 218
Süveyd b. Amir el-Mustalakî 213
Şalih 46
Şam 35, 64, 65, 66, 84, 95, 96, 99, 100, 119, 183, 190, 197, 207, 209
Şamaş 54
Şekem 68
Şinar 42, 48
Hz. Şit 94, 119, 120, 123
Hz. Şuayb 171

T
Talmud 26, 131, 194
Tarih b. Nanûr 46
Taylor 45
Terah 39, 44, 47, 48, 51, 54, 55, 58, 59, 61, 62, 66, 75, 76
Tevrat'ın Mişnası 120
Tien 117
Tişri 105
Trablusşam 165
Transilvanya 203
Tsoar 80
Tufan hadisesi 114
Türk (-çe, -istan, -ler) 4, 120, 179

U-Ü
Ubeyd b. el-Ebras el-Esedî 214
Ubeydullah b. Cahş 138, 157, 158, 204, 208
Ukaz Panayırı 211
Ur 14, 29, 35, 38, 39, 41, 44, 45, 46, 50, 53, 65, 78, 93, 100, 113, 124, 185, 195, 215
Urfa 64, 65, 123
Urve 22
Uşa 49
Utanapiştim 40, 41, 93, 114, 162, 185
Ümeyr b. Cündeb el-Cühenî 213
Ümeyye b. Ebî Salt 126, 137, 158, 159, 210, 211
Ümmü Habibe 208
Ürdün 99
Üslumü'l-Yalî 214

V
Vakidî 22, 23, 210
Varaka b. Nevfel 137, 157, 159, 160, 204, 207, 208
Vatikan 165
Veki' b. Seleme b. Züheyr el-İyadî 213

Y
Yahudi (-ler, -lik) 5, 9, 11, 13, 15, 16, 17, 20, 24, 25, 26, 28, 37, 43, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 54, 55, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 69, 71, 74, 75, 77, 78, 79, 81, 88, 90, 92, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 124, 127, 131, 134, 138, 139, 140, 144, 149, 150, 151, 152, 153, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 167, 175, 184, 186, 190, 194, 195, 196, 197, 198, 202, 203, 206, 209, 215, 217, 218, 219
Hz. Yahya 125
Hz. Yakub 63
Ye'cüc Me'cüc 178
Yehuda 80, 108
Yemen 96, 183
Yunan (-ca, -lılar) 25, 55, 117
Yusuf 47, 132, 155, 156

Z
Zemzem Kuyusu 23, 84, 95, 191
Zerdüştlük 181, 182
Zeus 117
Zev 117
Zeyd b. Amr b. Nufeyl 157, 160, 167, 204
Zeyd b. Sabit 151
Ziggurat 114
Züheyr b. Ebî Selma 212
Zührî 22
Zülkarneyn 49, 178, 179, 213

Yahudi ve Hristiyan kaynaklarda Hz. İbrahim sadece vahiy alan bir ata olarak kabul edilmekte, onun tebliğ ettiği inanca bir isim verilmemektedir.

İslâm kaynaklarında ise onun tebliğ ettiği inancın adı açıkça Haniflik olarak belirtilmektedir. Buna rağmen bazı araştırmacılar, Yahudi ve Hristiyan kaynakların etkisi altında kalarak Hanifliği bir din olarak kabul etmek istememektedirler.

Bu eser, İslam kaynaklarına göre Hz. İbrahim'in hayatını -Yahudi kaynaklardaki bilgilerle mukayeseli olarak- incelemekte, onun tebliğ ettiği inancın adının Haniflik olduğunu ortaya koyarak bu dinin inanç ve ibadet esaslarını tespit etmeye çalışmaktadır.

Isbn: 978-605-9241-03-8